

HOMO EXPERIMENTALIS –
GEOGRAFIJA SOCIOLOŠKIH ESEJA

Edicija
Monografije

Urednik edicije
dr Predrag Milidrag

Izdavač
Institut društvenih nauka
Beograd, 2023.

Za izdavača
dr Goran Bašić

Recenzenti
prof. Slađana Dragišić Labaš
dr Vladimir Milisavljević
prof. Jovan Babić

ISBN 978-86-7093-260-9

Knjiga je pisana u okviru Programa istraživanja
Instituta društvenih nauka za 2023. godinu,
koji podržava Ministarstvo nauke,
tehnološkog razvoja i inovacija.

Veselin Mitrović

***HOMO
EXPERIMENTALIS –***
**GEOGRAFIJA
SOCIOLOŠKIH
ESEJA**

● monografije

INSTITUT
DRUŠTVENIH NAUKA
Institut od nacionalnog značaja
za Republiku Srbiju

*Posmatrač... čita prirodu,
a onaj ko izvodi ogled ispituje je.**

* Roucher-Debatte, 1807.

Sadržaj

9	Uvod: Legenda sociološkog razmišljanja
16	Istraživač i okolina
16	Istraživač na putu
16	Bliskost Bliskog istoka
19	Plaža, kifle i duge cevi
22	Neuspeli eksperiment
26	Tri priče o zastavi:
26	Put u Palestinu. Zastava ispred zida
31	Dvorište s pogledom na zid i zastava bez jarbola
36	Konjica bez zastave
40	Taksi taoci
41	Malta, nasukana barka Sv. Pavla
46	Porto, bakalar i ladolež
49	Za Beograd
49	Most na kome istorija ne pamti pobednike
50	Zbunjujući bilingvizam
53	Srbi najinventivniji u smišljanju nadimaka?
54	Dugobradi bik @ lombard.cim
56	Bosanski azimut
59	Niske strasti jezika
61	Baksuzne magnolije
63	Intimni Beograd
63	„Specijalci“ i pećinski lavovi
65	Zakrpljeni trotoari
67	Križa u doba katastrofe (korone)
69	Brzina reda
71	Socijalna distanca i lični prostor
75	Religiozni SMS
77	Onlajn liturgija u doba korone
78	Policija subotnje večeri
79	Vakcina i radijus slobodnog kretanja
81	Beg iz dosade, tranzicijski „tim bilding“
84	Polnost viceva
87	Lombrozo u GSP-u
91	Istraživačeva mašta
91	Hronološki eksperiment: kada počinje istraživanje?
91	Uvod
92	Linije razdvajanja
94	Dodirne tačke
96	Teorija i vreme
97	Dva lica kapitalizma, religija i kapital
100	Poziv na štednju

106	Američki primer
108	Da li je kritika psihološko-religijskog redukcionizma kritika pretpostavki ili kritika kapitalizma?
110	Veberova opšta ili posebna teorija društvenog razvitka?
111	Tri pretpostavke u okviru Veberove teze o nastanku kapitalizma
114	Hronološki eksperiment
115	Vrednosna neutralnost
117	Veber, čovek koji je video religiju
121	Zaključak
124	Politički eksperiment: tri priče o profesiji političar
124	Trenutak moći i efekat SABRE motora
126	Sprinteri ili maratonci?
128	Zelena paprat moga zavičaja
132	Ekonomski eksperiment: piljarska ljubomora
132	Uvod
136	Tržište rada i počeci socijalne politike Evropske unije
138	Pokušaj stvaranja zdrave konkurencije na evropskom tržištu
142	Zaključna razmatranja
143	Duševni eksperiment: šta sanja društvo?
143	Bezvoljno i usnulo
146	Osobine traumatizovanih i nesanica
150	Zaključak
151	Neolitski eksperiment: kako stanujemo?
151	Nadgradnja ili povratak u neolit?
154	Dehumanizacija grada u Srbiji
162	Zaključak
163	Kriminološki eksperiment: stid bez kazne
163	Uvod
164	Istorija stida
165	Reintegracija kroz stid
173	Umesto zaključka
175	Istraživač i ispitanik
175	Slučajno otkriće, aberacija je i očinstvo
176	Konopče il' mutan Dunav, transcidentalni SOS
179	U vatri izgubljenog i nađenog, bioetika i mit
182	Iskonski neprijatelji
185	Klošari i kljakavi embrioni
188	Zaključak: Putokaz na kraju puta
192	Literatura i izvori

UVOD: LEGENDA SOCIOLOŠKOG RAZMIŠLJANJA

Knjiga *Homo experimentalis* se sastoji iz skupa eseja, posmatranja i eksperimenata koji predstavljaju način formiranja pristupa i razmišljanja o relevantnoj društvenoj pojavi pre i tokom njenog sistematskog proučavanja. U radu smo se služili osnovnim sociološkim metodom *sociološke imaginacije*, predstavljajući i analizirajući relevantne pojave u formi *sociološkog dnevnika* i sociološke analize stručnih tekstova.

Iako ćemo se geografijom eseja detaljnije baviti nešto kasnije, za sada pomenimo da geografija sadržaja ima dvostruko značenje. Prvo, ona je ograničena lokacijama na kojima je istraživač boravio, i drugo, ali ne obavezno, relevantnim projektom. Granice projekta iz formalnih razloga (ciljevi projekta) i neformalnih (fleksibilnost rukovodioca projekta) često utiču da neka od prvobitnih opažanja istraživača ostanu van domašaja sistematskog istraživanja ili, još gore, potpuno nezabeležena. Drugi razlog poslednjem problemu je gotovo potpuno zaboravljeno vođenje (ličnog) dnevnika istraživanja.

Ova studija stoga pruža uvid u jedan od načina na koji se mogu beležiti i potencijalno istraživati relevantne društvene pojave i odnosi.

Projekti koje je finansirala EU i za koje su vezani neki od eseja iz ovog spisa su: COST Action IS 1201. Disaster Bioethics; COST Action CA 15105. Medicine Shortage. Projekat (i prateći potprojekti) koje je finansiralo Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije: Izazovi nove društvene integracije u Srbiji: koncepti i akteri. Konačno, istraživački rad na Institutu društvenih nauka (IDN) u Beogradu je i institucionalno omogućio izlaženje ove studije.

Ritam pisanja rukopisa u završnoj fazi bio je promenljiv, nekada intenzivan a nekad usporen. Jedan od takvih primera se dešavao 2020. godine, tokom rukovodećeg rada autora na Institutu za filozofiju i društvenu teoriju (IFDT) koji je godinama unazad

preopterećen gorkim iskustvima narušenih akademskih normi i međuljudskih odnosa. Promeni ritma svakako je doprineo i nalet pandemije virusa SARS-CoV2 koji izaziva infekciju kovid 19. Upravo poslednja dešavanja tokom pandemije predstavljaju plodno tlo za *homo experimentalis*-a. Međutim, ovaj rukopis se uglavnom odnosi na vreme pre pandemije, kako bi nas podsetio na sva ona dešavanja koja globalnim skretanjem pažnje na virus sklanjaju pogled i ogled s bliske prošlosti i pojava koje nisu iščezle nego su se pojačale u sudaru s globalnom katastrofom. Rečeno pozajmljenom rečenicom iz moje prethodne knjige *Bezvoljno društvo* (2015), današnje stanje više nije projekcija nego stvarna „tačka u kojoj se bezvoljno društvo sreće s neželjenom situacijom“.

Pre nego što se u nastavku uvodnog dela detaljnije osvrnem na geografiju eseja, glavne delove knjige i kratku skicu idejno-teorijskog pristupa, potrebno je istaći da sam fotografije (deo lične foto-arhive) korištene u knjizi načinio neposredno i spontano kamerom s mobilnog telefona.

Sociološka i društvena istraživanja uopšte pokazuju da unutar jedne države u nekom specifičnom momentu lokalne prilike značajno utiču na društvenu pokretljivost.

Jedan od takvih primera predstavlja istraživanje društvene pokretljivosti džez muzičara u SAD tokom XX veka.¹ Naime, u toj studiji bavili smo se istraživanjem pokretljivosti tokom tri vremenska perioda u SAD. Podaci su pokazali da je u delovima zemlje gde je rasna segregacija bila snažnija i društvena pokretljivost imala svoje karakteristike, imajući u vidu društvena i obrazovna ograničenja koja su nametnuta afroameričkoj populaciji.

Pored toga, društveni i geografski položaj se mogu porediti na osnovu podele na regione unutar njih samih. Ovaj prostor je konstruisan tako da izražava pravilnost da što su grupe društveno bliže jedna drugoj, to više zajedničkih svojstava imaju; što su dalje, to imaju manje zajedničkih svojstava. U stvarnom prostoru slične društvene grupe teže da se prostorno integrišu po principu prostorne segregacije, međutim, grupe koje su društveno udaljenje mogu sresti jedne druge i uticati jedna na drugu povremeno i površno u istom geografskom području. Zajednički život

¹ Ovde se misli na Mitrović, 2012a.

na jednom prostoru koji je vidljiv na prvi pogled u stvari skriva nevidljive odnose struktura i moći koji deluju u tom prostoru (Bourdieu, 1989: 16).

U *Homo experimentalis*-u geografija ima nekoliko značenja. Pre svega izmešta istraživača iz njegovog svakodnevnog konteksta u kome deluje. Suočava ga s drugačijim vidovima društvenih zabrinutosti karakterističnim za relevantne predele i omogućava mu da razmišlja o mogućnosti analogija izvesnih dimenzija u njegovom matičnom okruženju. Pored toga, takvo izmeštanje omogućava odmeravanje moralne i vrednosne distance istraživača od oba društva, onog kome pripada i onog koje posmatra i ispituje.

Iako polazi od prethodnog Burdijeovog (Bourdieu) konstruktivističkog stanovišta po pitanju odnosa društvenog i geografskog prostora, *Homo experimentalis*, zahvaljujući svom eksperimentalnom etosu (karakteru), pokušava da prekorači zadate okvire relevantnih teorijskih shema. S tim u vezi on prikuplja sve one marginalije i nevidljive detalje koji na prvi pogled ostaju gotovo neopaženi. Parafraziranim jezikom prve priče, on koristi neprepoznatljive taloge podataka na marginama društva. To su praktično svi oni podaci i iskustva na koje nailazimo u svojim istraživanjima, ali ih u datom trenutku ne možemo upotrebiti iz manje ili više formalnih razloga.

Ovaj spis želi i da odbrani ovakvu metodologiju, jer pronaći neki nalaz ili sresti se s novim iskustvom (ma koliko marginalno izgledalo) ne umanjuje vrednost nekom rezultatu ili zaključku. Otkriće nije nešto što bilo ko od nas nosi u džepu, nego se pronalazi poput izgubljenog ključa koji je ispušten.

Jedna od značajnih teorijskih osobina knjige je otkrivanje nevidljivih veza društvene stvarnosti koje su maskirane činjenicom da se one ne odvijaju u vakuumu, nego nose subjektivna ograničenja. Da su strukturišuće i kognitivne strukture same po sebi socijalne strukture jer imaju društveno poreklo. Konstrukcija društvene stvarnosti nije individualna nego grupna aktivnost (Isto, 18).

S tim u vezi je i njena druga osobina koja se sastoji iz situiranja priča u relevantne habituse. Pored toga, situira se i habitus istraživača (deo lične jednačine istraživača) u odnosu na prostor. Šta bi bilo bolje od rezultata jednog eksperimenta u društvenim naukama nego otkrivanje mehanizma proizvodnje shema

društvenih praksi i njihovog prihvatanja – nešto poput dekodiranja genoma društva. Ovde razlikujemo tri vrste habitusa bez obzira na kapitale koje u sebi nose priče koje ih predstavljaju. Habitus 1: Prakse nevidljivosti; habitus 2: sheme nespojivog, i habitus 3: sheme neusidrenog i izgubljenog.

Knjiga se sastoji iz tri glavne celine i *Putokaza na kraju puta* koji ima formu zaključka. *Istraživač i okolina* predstavlja prvu, koja je podeljena po geografskom ili trajektorijskom principu na tri dela: razmišljanja odnosno eseji sa seminara na Bliskom istoku, Malti i Portugalu; razmišljanja na putu (fizičkom i nostalgičnom) za Beograd, i eseji o intimnom Beogradu. Konteksti u kome su nastale kratke priče iz ovog dela bili su inspiracija za nekoliko tekstova koje se bave katastrofama² i mentalni pejzaž knjige *Bezvoljno društvo*. Tekstovi koji čine ovu celinu su pisani u periodu od 2005/6. godine do današnjih dana.

Eseji imaju za cilj da na provokativan način ispitaju odnos između istraživača i okoline, odnosno značaj iskustva ili doživljaja izvesne sredine za određeni način analitičkog razmišljanja. Predmet ovih priča su autorova zapažanja i analize svakodnevnog života u kontekstu nekog istraživačkog projekta. Priče *Bliskost Bliskog istoka*, *Put u Palestinu – zastava ispred zida*, *Dvorište s pogledom na zid i zastava bez jarbola*, skupa s *Neuspelim eksperimentom* i drugim, primeri su stvaranja praksi nevidljivosti, odnosa moći, prihvatanja ranjivosti i datosti vezanih za jedan izolovani prostor. Oni su sociološki primeri korišćenja marginalnosti i nevidljivosti u konstruisanju poptune slike izvesnih društvenih pojava, poput odnosa izražavanja sirove moći i simbola (priča *Plaža, kifle i duge cevi* i *Konjica bez zastave*).

U njima se sreću akteri s dna društvene lestvice, koji na izvestan način prihvataju i reprodukuju svoju nevidljivost, i akteri iz najviših slojeva koji lamentiraju nad svojom povremenom nevidljivošću. Oni koji godinama unazad razmišljaju i pokušavaju da eksperimentišu katastrofama i situacijama čiji smo danas svedoci, poput suočavanja s masovnim prilivom pacijenata u sobe za reanimaciju.

² Videti o tekstu: Mitrović, O' Mathúna, Nola, 2019; Mitrović, 2015a.

Druga celina, *Istraživačeva mašta*, predstavlja ukupno šest tekstova koji su po formi opširniji, dok je njihov sadržaj uglavnom teorijsko-metodološka analiza pojedinih naučnih radova (poput analize sličnosti i razlika klasika Marksa i Vebera (Marx, Weber)) i analiza određenih društvenih događaja i pojava. Ova zbirka tekstova ima formu eksperimenta. Svaki tekst je ogled za sebe, pa tako i rezultati odnosno inspiracija iz ovih tekstova mogu biti tumačeni posebno ili u kombinaciji sa ostalim rezultatima i motivima ispitivanja.

U kontekstu ove celine iznikla je naučna monografija *Iskorak bioetike* i nekoliko povezanih tekstova koji se bave društvenim i etičkim izazovima poboljšanja i društvenom strukturom budućeg posthumanog „poboljšanog” društva.³ Tekstovi u ovom delu su nastajali u poslednjih petnaest godina.

Ogledi u drugom i trećem delu predstavljaju mogućnost povezivanja nevidljivih, nespojivih, izgubljenih i neusidrenih shema. U preseku imaginarnog *Duševnog eksperimenta* i *Stida bez kazne*, kao i neusidrenog *Transcendentalnog SOS-a* i *Kljakavih embriona* osvetljavaju se izazovi proistekli iz nevidljivih i često neželjenih *slučajnih otkrića*.

Zaključna grupa tekstova, *Istraživač i ispitanik*, svojom formom se vraća na kratke priče u kojima se raspravlja o relevantnim društvenim pojavama i istraživačkim izazovima u odnosu istraživač–ispitanik. Naime, ideja je da se u zaključku ovog spisa na naučno provokativan način problematizuju etički i društveni izazovi, ali i izvesne metodologije istraživanja. Pored toga, ovi ogledi postavljaju pred nas pitanje opravdanosti saopštavanja i uopšte dobijanja izvesnih (slučajno) otkrivenih rezultata. Razmatranje opravdanosti uključivanja odnosno isključivanja starih „kratkih priča” – mitova u izvesnim naučnim objašnjenjima. Takva pitanja predstavljaju jednu od značajnijih socioloških tema u istraživanju sociologije nauke i saznanja.

Promišljanje odgovora na ova pitanja vodi nas u dublje razumevanje veza koje postoje između „lične jednačine istraživača”, odnosno dominantnih struja u nauci, teorijskog znanja,

³ Misli se na tekstove: Mitrović, 2013; Mitrović, 2012.

ali i šireg društveno-ekonomskog konteksta u kome se formiraju naučne i druge „istine“.

Kontekst ovih priča, skupa sa *istraživačevom okolinom*, doprineo je stvaranju stručnih autorskih i koautorskih tekstova u međunarodnim monografijama.⁴

Zbirno posmatrajući, okolina, (naučna) imaginacija i ispitanici formiraju znanje i iskustvo jednog istraživanja. To je neprestana interakcija u proizvodnji naučnih saznanja koja, dakle, ne pripadaju samo istraživačima, nego su dobrim delom produkt interakcije s geografijom njegovog okruženja.

Iz ove perspektive postavlja se pitanje kada i kako počinje jedno istraživanje. Drugim rečima, koliko različitih osoba u istoj situaciji primećuje iste pojave, ponašanja i oblike i zašto je to tako. Aktuelna pandemija izazvana koronavirusom, u kojoj nastaje ova legenda knjige, predstavlja kulminaciju *homo experimentalis*-a. Da li on ispituje ili je deo šireg ogleada? Upravo neke od priča, poput priče *Neuspeli eksperiment* ili *Kriza u doba katastrofe* iz prvog dela knjige problematizuju takva današnja dešavanja.

Na koji način ćemo od ovog trenutka organizovati društva, kako ćemo preispitivati osnovne društvene vrednosti itd. Na koji način će različite društvene grupe tumačiti solidarnost ili slobodu. Ko je ranjiva i izložena populacija? Šta predstavlja paternalizam u dve različito pogođene sredine?

Odgovore na ova pitanja čitalac možda neće naći na prvi pogled ili čitanje, ali su mnogi od ovih tekstova ili njihovi akteri upravo učesnici ili inicijatori ogleada koji dobrim delom predviđaju i objašnjavaju aktuelnu društvenu situaciju na globalnom nivou.

Druga osobina ovih tekstova, a posebno bih podvukao kratkih priča, jeste latentna preporuka svim *homo experimentalis*-ima, da doslovno čitaju i ozbiljno i odgovorno analiziraju dešavanja u relevantnoj sredini. Svako pretvaranje, ili odsustvo živosti u pristupu izvesnom naučnom i društvenom problemu, za posledicu ima otvaranje drugog problema bez rešavanja prethodnog proučavanog. No takav pristup danas nije redak i svako smo svedoci i subjekti društveno-političkog eksperimenta u kome eksperimentatori sprovode politiku mimikrije, odsutnosti

⁴ Videti tekstove o etici katastrofa u: Mitrović, 2015b; Mitrović and Zack, 2018.

u momentu kada se nalaže akcija i slično. Na takve osobine, na primer, srpskog duštva i njegove političko-ekonomske elite ukazao sam u prethodnoj knjizi *Bezvoljno društvo* (2015) ukazujući da moć političke i ekonomske elite nije samo nametanje sopstvene volje, nego tome često prethodi pasivnost u trenucima kada su moralno i zakonski dužni da reaguju. Pored toga, moć koja proističe iz mimikrije nemoćnog u stvari predstavlja najjače sredstvo upravljanja današnje elite, i u momentu bezizlaznosti se pretače u spasonosni paternalizam, a potom u autoritarnost. Na taj način ne samo da je sprovedena lična volja snažnijeg, nego su i subjekti tog eksperimenta po pravilu odgovorni za svaku negativnu i neželjenu posledicu koju bi on mogao da proizvede, što je u stvari jedna od odlika Aristotelove (Ἀριστοτέλης) tragedije.

ISTRAŽIVAČ I OKOLINA

ISTRAŽIVAČ NA PUTU

Bliskost Bliskog istoka

Uprkos noći koja zahvalno prikriva nedostatke, večernja vožnja ulicama Tel Aviva otkriva mnogo sličnosti s beogradskom svakodnevicom. Umor i haotičnu atmosferu na aerodromu, uz unakrsno ispitivanje izraelske policije koje mi je omogućilo da se konačno ukrkam na El Al-ov let iz Beča, samo trenutno je zapečatio udarac štambilja službenika na aerodromu po sletanju u Izrael. Slično našim običajima da pomognemo gostu tovarajući ga ili ogromnom količinom hrane ili istorije, tako i ovde počesmo isto. Da bi im u budućnosti omogućili neometani potencijalni ulazak u neke arapske zemlje, izraelske vlasti su izbegavale da ostavljaju zvanične tragove u pasošima svojih gostiju. Umesto u pasoš, pečat sam dobio na parčetu hartije s hologramskim žigom i državnim obeležjem, čije mi je čuvanje sad teže palo od moguće zabrane ulaska kod nekog od njihovih komšija ukoliko me eventualno zateknu na nekom proputovanju sa izraelskim pečatom u pasošu.

Kada sam napokon napustio aerodrom i taksijem se uputio prema gradu, u prvi mah nisam primetio objekte slične naplatnim stanicama za putarinu u kojima umesto putara stražare civili sa automatskim puškama. Ali pošto sam već pre leta imao razgovor sa civilima koji su očigledno bili policajci ili vojnici, nisam se preterano iznenadio ovoj pojavi pogotovo znajući kolika se pažnja posvećuje obezbeđenju aerodroma u tom delu sveta. Dok smo se približavali gradu, u noći su se videla razbacana svetla ocrtavajući nepravilne obrise grada po sve tri koordinate.

Prvi susret sa semaforima na ulasku u Tel Aviv bio je sličan onim u Beogradu. Ambivalentno namigivanje žutim svetlom šalje

istu poruku, uđi, prođi ili nemoj, baš me briga! Usporivši u sudaru s gradskim ulicama, taksi je vozio nekim predgrađem koje je bilo napola napušteno. Okna bez stakala na niskim zgradama s kojih se ljuštio malter bila su zapečaćena drvenim daskama iz čijih su iskrzanih ivica na pojedinim mestima isplivali ogromni zarđali klinovi, otkrivajući da nisu tu tek od juče (fotografija 1).⁵

Fotografija 1. Pogled iz taksija na relaciji Tel Aviv – Jafa (fotografisano 16. 10. 2013. u 18.07)

Prisetih se sličnog prizora koji bi svaki putnik sigurno video kada bi beogradski taksi, umesto auto-putem, putnike do grada vodio manje poznatim sremskim drumom u centar grada. Tada ni rođeni Beograđanin usred noći ne bi garantovao da ga je avion doveo baš kući. Taksi bi tako prolazio kroz slično polunapuštenu poluselo na obodu lesne zaravni koja vodi od izlaska s beogradskog aerodroma na Vinogradsku ulicu. Nakon duge vožnje kroz zemljani klanac oivičen drvenim ambarima i napuštenim, nekada paorskim, objektima dočeka bi ga sudar sa semaforima koji

⁵ Fotografisano nekoliko dana nakon dolaska u Izrael, tokom vožnje taksijem prema Jafi.

nemarno namiguju žutim svetlima i soliterima koji se stepenasto dižu prema obali reke Save. Kao da se jedna stara obala od sasušenog mulja sudarila s drugom, novom, betonskom i osvetljenom.

Zaustavljanje na prvom crvenom svetlu semafora u Tel Avivu dozvolilo mi je da bolje osmotrim ulicu. Ispred nas se nalazio pešački prelaz čije jasno iscrtane pruge, čini se, nisu mnogo značile retkim vozačima na obodu grada. Tik uz uski, poput ruku seljaka, ispucali trotoar iz koga je mestimično provirivala poneka žilava biljka nalazio se visoki ivičnjak. I onda konačna identifikacija s Beogradom, obeležje koje sam tako često tražio i retko pronalazio u gradovima na severu i zapadu Evrope. Linija koja je spajala i razdvajala obod trotoara i kolovoz imala je karakterističnu usku presvlaku sačinjenu od srče, pikavaca, taloga prašine i drugih teško prepoznatljivih materijala u stanju poluraspadanja. Doterano smeće i uteha⁶ do duvara!

Čak i kada ne bi čistili ulice, vetar bi učinio svoje, razneo bi sve što tu nađe do prve prepreke, trotoara odnosno ivičnjaka. Zato se i kaže da je košava najbolji čistač beogradskih ulica. Ali koji vetrovi duvaju ovde na Bliskom istoku i da li i oni imaju moć košave? Mora da je postojao neki nevidljivi čistač poput košave, jer čak i danas, koliko god bih se napregao da se setim, nikako mi ne uspeva da prizovem u pamćenje sliku čistača na ulicama Tel Aviva. Možda nisam ustajao dovoljno rano. Možda je to stvar društvene strukture i nevidljivosti određenih grupa. Kasnije sam tokom jednog ručka saznao da je Izrael strukturisan gotovo kao kastinsko društvo. Na vrhu je nekoliko moćnih porodica. Na dnu su Jevreji koji dolaze iz eks-SSSR-a ili oni iz Afrike. Obično ovi potonji rade u nevidljivom sektoru, sobarice, čistači, perači, ali i vojska u kojoj se ističu crne devojke poreklom iz Afrike. Tek po povratku s jednodnevnog puta u Vitlejem i obilaska Zapadne obale shvatam da Jevreji s dna društvene lestvice, u stvari, stoje na glavama Palestinaca koji na sivo ili crno rade u susednom Izraelu. Svaka ozbiljna fioka i društvo imaju duplo dno. No, na tu sliku bi neki

⁶ U forenzičkom smislu, sva ta srča, žvake, opušci, omoti od slatkiša, ogrisci i drugi teško prepoznatljivi materijali deo su nečije izgustirane utehe. U završnom delu, odnosno *Putokazu na kraju puta*, ponudio sam i katarzičnu (istočnu) perspektivu ove utehe. Tamo gde nema ove utehe nema ni mogućnosti bega iz hiperracionalnosti zapadne logike života.

stavili prigovor. Pa kako bi svi ti nevidljivi završili da nije milostinje iz Izraela. Kad bi terali mak na konac, onda bi se moglo reći ali zašto milostinja, zašto ne osnovna prava, pravo na rad, na lečenje, na socijalnu zaštitu i na kraju ono što je izgleda danas važnije nego u vremenu kada je to pravo povlačilo i pravo glasa. Pravo na krov nad glavom. Pa opet, gde danas glasaju beskućnici, u Tel Avivu, u Beogradu ili bilo gde na svetu. Nemaš kuću, vrati glas!

Napokon stigoh u hotel, kariku u poznatom međunarodnom hotelijerskom lancu. Pošto je bila kasna noć, ispred ponovo civil pod oružjem, a izgleda i u holu, ili je to onaj sa ulaza ušao tiho za mnom. Na recepciji uobičajeno, prijava, pasoš, depozit i ključevi. Konačno sam mogao na spavanje. Iz sobe divan pogled na grad, ali džabe sve to, ključ ne može da zaključa vrata iznutra. Dilema da li spavati otključanih vrata u hotelu koji čuva naoružan čovek? Svakako sutra treba krenuti na seminare i teren zbog kojih sam i došao, soba se mora zaključati. Šta ako brava otkaže i s druge strane. Spustih se do recepcije da pitam u čemu je stvar i eventualno promenim sobu. Obećашe da će neko doći kroz pet minuta i da ga sačekam u sobi. Na vrata je nešto kasnije zakucao čovek koji je očigledno s područja severoistočne Afrike. Uz pozdrav je ušao u sobu i počeo da menja tek postavljenu posteljinu. Objasnio sam mu da ga nisam zvao zbog toga nego zbog brave.

Kad smo se nekako sporazumeli, shvatio sam da sam izgleda spretniji od njega u popravljanju brave, pa sam ponovo na recepciji tražio domara ili nekog ko bi zamenio cilindar brave. Obećашe da će to biti sređeno ujutro i ja se vratih u sobu. Ne imavši ništa da izgubim, minijaturnom čakijom iz nesesera dotegao sam držač cilindra brave i ona proradi. Gde mi je pamet bila, pa Srbija je puna majstora a za svakim opravlaš i dopopravllaš. Sve je više Majstora, a sve manje Margarita! Blisko nam je i to. E, sad spavaj mirno, maestro, sve je zaključano!

Plaža, kifle i duge cevi

Oktobarsko rano jutro u Tel Avivu (fotografija 2) razlikuje se od beogradskog barem po temperaturi, prepunoj plaži i pekari. Pošto su nam predavanja na univerzitetu počinjala od 9 ili 9.30

Fotografija 2. Svanje u Tel Avivu (fotografisano 15. 10. 2013. u 06.38)

časova, ustao sam u pola šest kako bih iskoristio toplo jutro na Sredozemnom moru. Plaža je bila odmah preko puta hotela.

Istina, postojala je jedna ogromna prepreka između nas: duga kolovozna traka s propisno obeleženim pešačkim prelazom, ali bez semafora. Zebra bez semafora vozačima tamo ništa ne znači. S nostalgijom se setih i najgorih beogradskih šofera. Nakon nekoliko minuta čekanja da se neko smiluje i uspori kako bih pretrčao na drugu stranu, uspeo sam da stignem na sveže izravnani pesak. Svakog jutra su hotelski radnici (kao onaj moj neuspešni bravar) malim valjkom i velikim grabljama prečešljavali i glačali pesak, tako da je onaj na površini bio hladan a onaj nekoliko centimetara ispod mlak. Nakon nekoliko koraka po ovoj termičkoj varci, pospanost nestaje. Na moje čuđenje, plaža je već od ranog jutra vrvela od sveta. Neki su izašli na trčanje, neki su vežbali na otvorenim teretanama kojih je bilo u velikom broju, neki da prošetaju sebe i svoje ljubimce, retki kao ja na kupanje (fotografija 3). Razumljivo: što bi se kupali od ranog jutra kad mogu kad hoće. No, mi Balkanci, vazda oportunisti iz straha od one narodne izreke: „Kad sam mogao, nisam mogao, sad kad mogu, ne mogu“, ne propuštamo takve prilike.

Fotografija 3. Pogled na gradsku plažu i Sredozemno more
(fotografisano 15. 10. 2013. u 07.55)

Posle kupanja mi je ostalo još vremena da skoknem do prodavnice koja se nalazila nadomak plaže, po voće i flaširanu vodu i usput pojedem nešto u obližnjim pekarama. Odabrao sam jednu koja je bila ušuškana u stambenom bloku nedaleko od mog hotela. Naručio sam pecivo i kafu, i seo za sto ispred lokala. Na ulicama je još trajala jutarnja gužva zbog odlaska na posao. U pekaru su redom ulazili meštani, a ja sam se usled profesionalne deformacije i da prekratim vreme trudio da po odelu i držanju zamislim ko gde radi i kojeg je zanimanja. Izgledom nisu odstupali od globalne mode. Očigledno ovde metod posmatranja nije dovoljan, pitanje i razgovor bi samo dali odgovor na moj novi hobi.

Da slučaj potvrđuje pravilo, podseti me prvi koji je ušao u pekaru posle ove moje maliciozne misli o posmatranju. Naizgled, mladić se nije razlikovao od mnogih pre njega. Bio je odeven u džins, „All Star” espadrile i letnju košulju. Umesto aktovke ili laptop torbe, na jednom ramenu bio je nehajno obešen vojnički ranac, na njemu vise vojničke čizme, a u njemu ko zna šta i možda šlem. Na drugom ramenu visila je o remenu američka automatska puška M4, mlađa i manja sestra američke jurišne puške M16A2.

Izraelci očigledno prate modu, pomislih. Kakve veze ima, ako svi nose svoje alatke na posao što ne bi i vojska. Setih se i naježih od jedne slične izjave, jednog profe – predsednika s početka dvehiljaditih.⁷ Srećom, nije se obistinilo, za sada. Međutim, na ovim prostorima to je, izgleda, redovna stvar. Na primer, duža odnosno starija varijanta te puške bila je veoma popularna sedamdesetih i osamdesetih godina XX veka i nisu je se gadile različite bliskoistočne milicije i vojske. *Made in USA* i dalje je ovde u modi, popularna „emka” i dalje vlada Bliskim istokom, cev je kraća, ne manje ubojita.

Neuspeli eksperiment

Univerzitetski kampus u Tel Avivu je potpuno ograđen kompleks s video-nadzorom i kapijama koje su strogo kontrolisali stražari. Kasnije uviđam da su skloništa od vazdušnih udara na svakom ćošku i da, nažalost, imaju upotrebnu svrhu. Kod nas su, na sreću, skloništa postala teretane, kockarnice, krojačnice, ko zna šta sve. Ovakva transformacija prostora predstavlja još jedan sociološki indikator društvenog stanja. Reklo bi se da su naše postbelum i postsocijalističke razuzdanosti zaboravile da ta skloništa mogu da zatrebaju ponovo, kao što se pokazalo 1999. godine, kada mnogi od nas, tokom NATO agresije na SRJ, nisu mogli da ih koriste upravo zbog preduzetničkog duha određenih grupa.

Taj dan se poklopio s početkom školske godine, i kampus je vrveo od studenata, ali je po divnom običaju školska godina počinjala festivalski. Parkovi i trgovi između zgrada bili su prepuni tezgi s hranom i malih bina s muzičarima. Tu ste mogli uživati

⁷ Skoro desetodnevna pobuna Jedinice za specijalne operacije (JSO) u novembru 2001. godine blokirala je, između ostalog, auto-put E75 kod Sava centra. Tom prilikom su u ratnoj opremi i borbenim vozilima delimično preusmerili i usporili saobraćaj. Na pitanje novinara Vojislavu Koštunici o njegovom komentaru da „nije ništa strašno što oni protestuju pod punom ratnom opremom jer i lekari kada protestuju idu u belim mantilima”, profesor Koštunica je odgovorio: „Da, ja sam to rekao, dakle, nisam citirao ničije reči, to su moje reči. Da li je to još neko rekao pre mene ili posle mene nevažno je, smatrao sam da svako protestuje na način koji mu to profesija kojom se bavi diktira. Za mene je bilo bitno da oni nisu ugrozili čak ni odvijanje saobraćaja u tom trenutku, da je taj protest bio krajnje ograničen i, na kraju krajeva, da su se s tim složili oni koji su odlazili u Kulu, i premijer Đinđić koji je razgovarao s njima.” Videti TV intervju u: Koštunica, 2003.

u lokalnom specijalitetu s nogu i uz muziku ponešto naučiti. Međutim, pre svega toga predavanja zbog kojih sam i bio tamo. Predavači su uglavnom bili iskusni veterani, vojni lekari, medicinsko osoblje Urgentnog centra, profesori lokalnog ali i drugih univerziteta, Lekari bez granica, ukratko ljudi koji su učestvovali u akcijama spasavanja u katastrofama. Između ostalog, mogli smo da čujemo na koji način su profesori jedne univerzitetske bolnice u blizini Jerusalima ostvarivali saradnju u lečenju dece iz Vitlejema i okoline. Kritički ton predavača prema zvaničnoj politici Izraela koji to predstavlja kao vid milosrđa postao mi je jasniji kada sam se kroz nekoliko dana našao na licu mesta. Videli smo i nešto što je samo za internu upotrebu: snimke iz Urgentnog centra i analizu ponašanja osoblja nakon jedne vanredne situacije odnosno bombaškog napada. Šta sve može da krene naopako u klinici sa iznenadnim i masovnim prilivom povređenih, koje često prati i grupa civila, prijatelja ili rodbine. Zanimljivo je koliko se pažnje posvećuje analizi svake sitnice, od toga da ormarići u bolnicama, a pogotovo u ambulantomama za hitne intervencije, budu prozirni kako bi se videlo stanje i vrsta zaliha, pa do ponašanja medicinskog osoblja. Od tada uvek posmatram nameštaj naših ordinacija i tužno zaključim kako smo i ovde požurili da stare metalne ormare sa staklenim vratima zamenimo (pri)ručno sklapanim ili sklepanim fiokarima od jeftine i neprozirne iverice. Koga briga za funkcionalnost, bitno je da šef može da izabere boju. Estetika na prvom mestu. Možda je rođak sa stolarskom radionicom dobio posao. Zar manje nezaposlenih nije opravdan cilj za takvu promenu?! Džabe je to što se kasnije nesrećni lekari i medicinske sestre snalaze lepeći flastere s natpisom po fiokama i vratima nameštaja kako bi znali gde im se šta nalazi. Koliko će tek biti nesrećan pacijent kad se otkrije da u fioci nešto nedostaje, a nije moglo da se vidi. Srećom, nema kod nas tako masovnog priliva pacijenata i vanrednih situacija, gde bi i takva „sitnica” nekom značila život.⁸

⁸ Ovaj tekst je pisan pre izbijanja pandemije kovida 19. Upravo vanredne situacije upozoravaju na nedostatke koje nose „normalna” vremena. Na primer, promena namene javnih skloništa, funkcionalnost medicinske opreme ambulanti, uopšte društvena bezvoljnost i državno pretvaranje da opasnost po „nas” ne postoji i da ne treba da se branimo ili da nam za to treba razlog koji u toku opasnosti postaje faktor „naknadne mudrosti”.

Najstariji od predavača, izvesni general izraelske vojske u penziji, poznati profesor i lekar, držao je jedno od najdinamičnijih predavanja tog dana. Njegovo izlaganje je bilo prepuno skokova, konkretnih opaski s terena, analiza scena iz filmskih klasika o katastrofama, ali i fotografija i snimaka sa stvarnih lokacija, elementarnih nepogoda, terorističkih napada i sličnog. Za velikim okruglim stolom na jednoj strani nalazila se grupa visokih oficira, bivših kolega. Na momente, predavač bi značajno pogledao u pravcu kolega, kao da je pojedinim izjavama s dozom gorčine i kritike hteo da dobije njihovu nemu potvrdu nečega čemu su možda zajedno, a možda i ne, stremili u službi a nisu ostvarili.

Trudio sam se da dokučim koliko je temeljan ovaj iskusni profa – vojnik. Kao da je osećao tok misli slušalaca. Pojedine analize začinio bi malom profesorskom kritikom. Na primer, prikazao je intervenciju nakon jednog masovnog bombaškog napada na voz. Eksplozija je izbacila vagone iz šina, u uličicama pored pruge bile su nepregledne kolone sanitetskih vozila. I šta na ovoj slici nije u redu, upitao je značajno.

Na prvi pogled, sve je bilo u redu imajući u vidu uvod u tu scenu, u kome je objašnjeno da su reakcije službi za spasavanje bile zaista brze. Ali šta se dešava kad su stigli? Šta nije u redu? Detalji bez kojih nemate sliku o sanitetu. Rotaciona svetla i sirene. Nepregledna masa vozila na malom prostoru, sa upaljenom svetlosnom i zvučnom signalizacijom, dodatno je traumatizovala povređene i spasiocima otežavala posao.

Pitao nas je uzbuđeno, ne očekujući odgovor, kao da smo na licu mesta i kao da smo mi ti vozači saniteta, čemu sve to kad ste već stigli i kad oko vas nema više saobraćaja, stacionirani ste, ukazujete pomoć, čemu ta buka i svetlo koji odvlače pažnju. Istina, duže izlaganje tom prizoru bi i u najzdravijem mozgu izazvalo privremenu epilepsiju.

Sada sam sve više razumevao poglede koje je general razmenjivao s kolegama. Potom opet skok, novi slučaj. Njegov lični američki eksperiment. Bilo je to u vreme njegove specijalizacije ili istraživanja na jednoj od najpoznatijih univerzitetskih bolnica. Između ostalog, bavio se istraživanjem ljudskih akcija u urgentnim i vanrednim situacijama. Pošto je imao pristup svim odeljenjima, usmerio je pažnju na šok sobe u kojima su ležali najosetljiviji i

najranjiviji pacijenti. Ljudi na korak od smrti, koja više nije bila stvar izdržljivosti ljudskog ili konkretnog tela, nego stvar mašine na koju su bili priključeni. Ona je disala za njih, održavala ili isključivala njihovu svest, hranila ih, njena moć je određivala njihov život. Ukoliko je mašina kontrolisala ljudski život, ko je mogao da kontroliše mašinu i kako?

Prvi odgovor je zbog poznate pravno-etičke formalnosti lakše dati. Naravno, odgovorni su lekari i medicinsko osoblje, uz informisanu saglasnost pacijenta ili njegove porodice. I bez obzira na nekad teška stanja kroz koje pacijenti prolaze, lekari bi trebalo da se trude da spasu svaki život koji je moguće spasiti. Pitanje mogućnosti je mnogo složenije, i to za ovaj primer ima latentni značaj.

Odgovor na drugo pitanje je ključan za razumevanje uloge i odgovornosti lekara i istraživača. Eksperiment koji je naš predavač zamislio i izneo pred američke kolege, pomoći će nam da ga shvatimo.

Sastavni deo brige o ovim najtežim pacijentima je i sistem upozoravanja na kritično stanje ili iznenadni prekid životnih funkcija pacijenta. U datoj klinici se na tom odeljenju stanje o kome su izveštavali automati na koje je pacijent priključen moglo pratiti gotovo svuda: s kontrolnog punkta, ali i u drugim prostorijama i prolazima tog ograničenog prostora. San istraživača iz prošlog veka je ostvaren. Neke funkcije centralnog nervnog sistema (CNS) su izmeštene su iz tela. Međutim, to znači da ih je onda moguće i kontrolisati heteronomno. Pošto se naš predavač bavio istraživanjem ljudskog ponašanja u kriznoj situaciji, dosetio se da odgovornom lekaru predloži da označi lažnu uzbunu o smrti jednog ili više pacijenata istovremeno ili u veoma kratkim intervalima, kako bi pratio reakciju dežurnog osoblja. Veštački stvorena situacija katastrofe u kontrolisanim uslovima! Školski primer eksperimenta u društvenim naukama, ali da li je prihvatljiv? Moj gimnazijski profesor bi za tako kreativne predloge u rešavanja matematičkih izazova nekad govorio, ideja je super, samo ne može to tako!

Očekivano, etički odbor je glatko odbio ovakav predlog. Za profesora, generala, prihvatanje te činjenice nije išlo baš glatko. Čini se da je i danas iznenađen odbijanjem. I danas ne može da prežali saznanje koje mu je tada izmaklo.

Možda i ne čudi što je bio iznenađen. Koliko je neetičan njegov neuspeli eksperiment u odnosu na *hortonski*. Preciznije, kako to da je sve što je pronađeno da negativno utiče na ljudsko zdravlje u radnom okruženju danas primenjeno i pojačano u zatvorenim tržišnim centrima, gde ljudi rade pod veštačkim svetlom, dišući veštački upumpan vazduh, uz neverovatnu buku i konstantnu glasnu muziku koja se meša do nerazgovetnosti s drugim zvucima. Ko zna, možda će i njegoa istraživačka radoznalost u budućnosti doživeti neku *hortonsku* inverziju.

Tri priče o zastavi:

Put u Palestinu. Zastava ispred zida

Jutarnje redovne rituale odlaska na plažu i plivanja, a potom odlaska na predavanja, narušio je dogovoreni izlet u Vitlejem i poseta jednoj dečjoj bolnici iza zida koji je podelio Izrael i Palestinu, iako ta granica nije bila baš najjasnija. Tog jutra autobus je

Fotografija 4. Zelena površina pored puta u Tel Avivu (fotografisano 16. 10. 2013. u 11.58)

skupljao kolege po hotelima u kojima su smešteni. Saobraćajni špic je već jenjavao kada smo se približili izlasku iz grada. Na semaforima sam po običaju posmatrao okolinu. Prostor između asfalta i betona je nekadašnja pustinja, crvena prašina prošarana plastičnim cevima i sistemom navodnjavanja kap po kap (fotografija 4).

Izrael je svetski šampion u tome. Sistem je zcelo funkcionisao, dokle god je sezala ljudska ruka – zelenila nije oskudevalo. Kakvo razočaranje, kod nas je obrnuto – dokle god seže ljudska ruka, zelenila nema, nastaje pustinja. Šta te briga za javni prostor kad nije tvoj! Nećemo da delimo lepotu sa svima. Zgrabi, ogradi, sredi! Autobus stupi na moderan auto-put kroz pustinju, s povremenim stenovitim zidovima sa obe strane puta. Profesorka koja nam je predavala o bolničkoj saradnji skrenula nam je pažnju da upravo prolazimo pored velikog zatvora s naše leve strane u kome su svoju kaznu služili i poznati politički protivnici iz Palestine. Građevina od koje se ježite smeštena je u konkurentnom okruženju, pesak, stena i sunce koje prži (fotografija 5).

Uskoro smo dobili i mape teritorije kroz koju prolazimo. Iako sam od malih nogu naučio da čitam karte i služim se

Fotografija 5. Na putu za istočni Jerusalim (fotografisano 17. 10. 2013. u 08.06)

busolom kao član lokalnog odreda izviđača, moram priznati da nerazgovetniju mapu do tada nisam video. Karta je bila ogromna, smotana poput padobrana cik-cak sistemom. Činilo se da je nikada neću otvoriti, prisetih se mučenja pri čitanju sarajevskog *Oslobođenja*, format novina o kome sniva svaki beskućnik. Mapa je bila ispresecana linijama raznih vrsta i u različitim bojama. To su bile granice. Granice Izraela i Palestine, različitih enklava ili, po palestinskom, privremeno okupiranih oblasti. Mnoge od njih su počinjale jednom bojom i tipom, pa se u susretu s drugim gubila nit i činilo se da se granice mešaju i preklapaju. Grad Jerusalem je na toj karti izgledao kao vez devojčice koju je neka od tetaka tek pustila da se kao vezilja oproba na odbačenom parčetu platna. Topografska oznaka većeg naseljenog mesta, koja inače ima pravilnu geometrijsku formu, razlegala se od linija različitih boja i debljina izvučenih, čini se, bez ikakvog smisla. Baš kao vez devojčice, često ponirući ispod površine, pojavljivale su se u drugoj boji na mestu gde su s prethodnim bodom načinile nerazrešiv čvor. Ni legenda nije bila od pomoći, iako je svaka linija bila jasno označena zastavom i imenom teritorije koju obeležava. Krišom sam podigao kartu i prislonio na prozor prema izvoru jakog svetla da proverim da nije neki šaljivi kartograf ucrtao nevidljive i jasne granice nekim specijalnim mastilom, kao što sam nekada kao mladi izviđač i ja radio sokom od limuna pišući skrivene poruke na hartiji koja se tek iznad plamena sveće pretvarala u čitljivi tekst koji smo prenosili od jednog do drugog štaba na nedeljnim marševima i takmičenjima. Ali uzalud, ništa nije postajalo jasnije. Pomislio sam da pri prvoj pauzi pitam nekog od domaćina da mi pomogne oko karte. Na objašnjenje nisam čekao dugo, ubrzo smo bili na obodu Jerusalima. Autobus se popeo do platoa ispred Hebrejskog univerziteta. Građevina veličanstvenog izgleda, iznad koje dominira visoki kameni toranj sa ogromnim prozorima na vrhu, nešto između objekta kontrole letenja i svetionika (fotografija 6). Gotovo da je sve ličilo na utvrđenje. Kamena fortifikacija na vrhu planine, sa stepenastim kamenim prilazom, snažne i visoke ograde od kamena i čelika. Setih se muke oko ideje naučnika da funkcije duha (CNS) izvedu iz utvrđenja od kostiju, mišića i kože. Da bi stigli dotle, bilo je potrebno utvrditi duh u ovakve građevine, svet za sebe u jedinstvu sa sličnima, Univerzitet.

Zar nisu svi veliki univerziteti takvi, nalik na bivše tvrđave i plemićke dvorce. Oko nekih i u nekima su umesto današnjih žestokih rasprava sevali i mačevi, a rivalski univerziteti su umeli i da puste krv jedan drugome. I grčka Akademija je bila puna onih kojima je rvanje na stadionu dosadilo ili su shvatili da se svet menja znanjem a ne silom. Današnja vulgarizacija univerziteta i fakulteta (od plagijata do ličnih obračuna iz najnižih strasti) iz te perspektive predstavlja inverziju i regresiju u svakom smislu.

Fotografija 6. Pogled na Hebrejski univerzitet (fotografisano 17. 10. 2013. u 08.41)

Pogled s platoa se pruža prema pustinji, iza leđa s leve strane nam je ostao Univerzitet s tako upečatljivom kulom koju periferni vid nije mogao da ignoriše. Predeo ispred nas je bio poput mape, ispresecan putevima i dugačkim armiranim zidom koji je delio izraelsku od palestinske teritorije. Plan države Izrael je da se zidom ogradi i kontroliše potencijalne upade bombaša koji su nekad nesemetano prelazili. Danas je za proceduru prolaska kroz zid na utvrđenom prelazu bilo potrebno odvojiti nekoliko sati ukoliko prolazite motornim vozilom. Zbog toga je palestinski sanitet vozio do zida, a izraelski od zida, kada je bilo potrebe da se neko dete iz obližnje bolnice leči u Izraelu.

Nije bilo lako živeti nekoliko hiljada godina daleko u svakom smislu od jedinog dela svetinje, Hrama, jednog naroda, Zida plača. Čini se da je on deo jevrejske istrajnosti i sudbine. Današnji zid je sused, možda je viđen čak i kao najbolji komšija kojeg imaju. Pomislio sam, zid kao sused i sudbina.

Kartu koju sam do malopre s nepoverenjem u tačnost posmatrao počeh da razumevam nakon kraće priče o jevrejskim doseljenicima koji su nastanili oblasti u kojima su dominantni Palestinci. Često se dešavalo da linija razgraničenja ide toliko

Fotografija 7. Jarboli sa zastavama na kontrolnom punktu pri ulasku na Zapadnu obalu (fotografisano 17. 10. 2013. u 10.05)

nepravilno i paradoksalno da je jedno dvorište istovremeno i etnička enklava i tvrđava. Karta je sad imala smisla.

Po principu prema kome je funkcionisao i sanitet, putovali smo i mi. Autobus iz Tel Aviva dovezao nas je do zida, posle prelaska pešice čekao nas je palestinski. Dok smo stajali ispred zvaničnog prelaza, kroz prozor sam ugledao nekoliko jarbola. Na svima po jedna različita zastava. Poslednja, reklo bi se izraelska, uvrnuta do neprepoznatljivosti, poput mokrog peškira. Delovale su potpuno zanemarene i usamljene između posmatrača i nepregledne i izbliza zastrašujuće betonske barijere. Zid se isticao nad zastavom, ili zastava nije htela da se ističe pred takvim zidom (fotografija 7)?

Dvorište s pogledom na zid i zastava bez jarbola

Prelazak preko ove granice ni po čemu nije ličio na druge granične prelaze koje sam do tada video. Velika vrata u zidu su vas vodila u ogromnu prostoriju kojoj niste mogli da odredite oblik ni veličinu. Delovalo je kao da se nalazite u želucu ogromne anakonde. Prostor ispresecan metalnim ogradama poput onih u supermarketima, sa zvezdastim kapijama koje okreću svoje krake oko uspravne ose, otvaraju automatski put do pasoške kontrole. Iza neprobojnog stakla vojnik u uniformi pregleda papire. Pošto je poseta najavljena, prođosmo grupno kroz posebnu kapiju kako se ne bismo izmešali sa ostalima koji su se nalazili s nama u ovom grotlu. Dok smo prilazili prolazu za kontrolu, oko mene se vrzmalo jedno palestinsko dete koje se odvojilo od majke rastrzane između još troje dece koje je vodila sa sobom. Svi pristojno obučeni s malim rančevima na leđima, zbunjeni su prešavši iz Palestine u Izrael nekako ušli u našu grupu koja ih je dinamikom kolone u pokretu vukla u suprotnom smeru, nazad u Palestinu. Dozvaov sam unezverenu majku i pokušao da joj kažem da iz ranca deteta koje je tražila curi voda, i da će dečaćiću uskoro biti natopljena leđa. Pokretima kojima je izvlačila zalutalu decu iz naše kolone i pogledom koji je bio mešavina zbunjenosti i straha, odavala je utisak da je moju poruku protumačila kao prekorač zato što su zalutali, a ne kao upozorenje i pomoć. Odustao sam od ideje da bilo šta dalje kažem i učinim. Izlazak je trajao dugo poput mitološkog prolaska bogova i junaka kroz

Fotografija 8. Prvi simbol Palestine posle kontrolnog punkta
(fotografisano 17. 10. 2013. u 10.26)

lavirint koji je vodio na drugu stranu ili u donji svet. Baš kao i u mitu, susret s dnevnom svetlošću i toplotom sunca me obradova. Prolazili smo pored kolone koja je čekala da uđe u zid iz pravca palestinske teritorije. Poslednjih stotinak metara kolone pri ulasku u zid bilo je ubražđeno i ograđeno metalnom rešetkom, uključujući ne samo stranice nego i plafon. Zatvorska tuba iz koje neumitno teče ljudska masa. Poneki radoznali pogled, guranje i žamor pomešani s dečjim plačom ubrzo su stišali malopredašnje slavljenje susreta sa otvorenim nebom. Na obližnjem putu, parkiran tik uz trotoar, čekao nas je autobus. Pored njega terenac, *pickup*, japanske proizvodnje sa amblemom preko vrata, „Društvo za zaštitu divljeg sveta Palestine“. Evo prvog simbola posle zida (fotografija 8).

Posle kraće vožnje koja nas je udaljavala od zida prolazili smo uskim ulicama Vitlejema, uokvirenih mladim drvoredom limunovog zasada. Pored trotoara se pružao neprekidan niz radnji sa suvenirima.

Dolazimo do dečje bolnice koju je izgradila hrišćanska internacionalna organizacija, osnovana 1963. godine. Nastala na inicijativu Nemačke i Švajcarske, ova Karitasova dečja bolnica

predstavlja jedinu pedijatrijsku kliniku na Zapadnoj obali, sa ukupnim godišnjim protokom pacijenata od oko 50 000 dece (za 2017) do 14 godina, bez obzira na religijsku pripadnost ili nacionalnost.⁹ Modernog izgleda, sa uređenim stazama i obiljem zelenila, bolnica vas je mislima izmeštala s Bliskog istoka i podsećala na evropske medicinske centre.

Ono što vas je vraćalo u realnost jeste pogled na ogroman zid koji je od bolničkog parkinga delila samo uska ulica (fotografija 9). Izgleda da mu je nemoguće umaći. Vozeći se ovamo, ostao nam je iza leđa, ali prisećanje na onu haotičnu mapu je bilo otrežnjujuće, kud god pošli sudarićete se s krivudavim zidom. Na njemu su ovaj put i sa ove strane bili tragovi plamena i razbijenih boca s farbom koji su ocrtavali domet bacača. Jedan od njih, potencijalni olimpijski bacač kugle ili diska, uspeo je da pogodi i zatamni neprobojno staklo visoko podignute stražarnice koja je gledala u palestinsko dvorište. Mnogo grafita s porukama mira

Fotografija 9. Pogled iz bolničkog dvorišta (Vitlejem) na „zaštitni zid“ (fotografisano 17. 10. 2013. u 10.39)

⁹ Videti sajt dečje bolnice u Vitlejemu. Children's Relief Bethlehem (2018). <https://www.kinderhilfe-bethlehem.ch/en/> (pristupljeno 17. 10. 2018)

i sprejom ocrtan amblem bolnice koja je bila preko puta bili su pomešani s tragovima borbe.

Primio nas je predstavnik za medije, mlađi čovek poreklom sa Zapadne obale, obrazovan u Nemačkoj. Posle kraćeg istorijata i obilaska okoline ušli smo unutra. Tu nas je sačekala glavna sestra. Žena od oko sedamdeset godina, lica uokvirenog kaluđerskom kapom karakterističnom za časne sestre. U privatnom razgovoru saznajem da je poreklom iz Italije, kao časna sestra pre ove službe brinula je o umirućim narkomanima zaraženim sidom u jednoj klinici u Rimu. Pričajući o epidemiologiji kancerogenih oboljenja, dolazimo do teme osiromašenog uranijuma kojim smo bombardovani 1999. godine u NATO agresiji. Saznajem da je upoznata s tim i da je čula za izvesni broj italijanskih vojnika koji su stradali od posledica radijacije na području Kosova i Metohije (KiM). Nakon toga primila nas je i direktorka bolnice zvučnog imena. Tu saznajemo neke osnovne podatke o brizi i zaštiti majke i deteta, ali i političkoj situaciji na Zapadnoj obali, odnosima sa Izraelom i saradnjom s jednom bolnicom u Jerusalimu.

U Palestini se primenjuje uglavnom jordansko pravo, koje još obiluje olakšavajućim merama za određena krivična dela, što ga u nekim slučajevima deli samo korak od šerijatskog zakona. U kombinaciji sa životom na skućenom zapaljivom prostoru, život ovde mi se čini još težim. Ponukana odnosom prostorne izolacije, poput života u lokalnim enklavama ili brazilskim favelama, koleginica iz Brazila postavlja pitanje o epidemiološkoj slici polno prenosivih bolesti.

U kakvoj su vezi okruženje, običaji, pravo i zdravstvena slika nacije, pitao bi se čovek usred tog razgovora. Ali ubrzo stiže objašnjenje. Zbog izolovanosti stanovništva, verske starešine i zakon dozvoljavaju sklapanje braka među bliskim rođacima. Pored toga, bračna neverstva ili vanbračni polni odnosi često se završavaju nasilno po žene, a zakon na to gleda kao na pravo porodice da ne bude osramoćena. Na primer, brat ili otac neke potencijalne neveste u slučaju da ona „osramoti“ porodicu često preduzimaju drastične mere u vidu odmazde nad tom ženom. Zakon na to gleda kao na olakšavajuću okolnost.

Stoga, objasni direktorka, polne bolesti se vrlo retko sreću, ali je zbog izolovanosti i običaja sklapanja brakova među srodnicima procenat genetskih deformacija kod dece visok upravo zbog

onemogućavanja jednog od glavnih principa evolucije i opstanka – diferencijalne reprodukcije.

Po završetku predavanja sledio je kratak obilazak odeljenja bolnice, i na kraju grupna fotografija ispred zgrade. Čekajući da se odvezemo do crkve Hristovog rođenja, svako je iskoristio mali predah na svoj način. Ja sam se zadržao ispred ulaza u bolnicu, ispred koje je bilo pet praznih jarbola. Pomislih, što je politička situacija komplikovanija, više je jarbola, doduše praznih. Pogled mi se spusti na ulaz u zgradu odmah preko puta poslednjeg jarbola. Muž i žena po izlasku iz bolnice. Mladi bračni par koji je možda obilazio dete ili ga doveo na pregled. Udaljenost mi nije dozvoljavala da budem tačniji u proceni izraza lica, ali je njihovo držanje govorilo o izvesnoj brizi nastaloj nakon što je žena nešto saopštavala mužu. Ono što mi je privuklo pažnju jeste njihova odeća, odnosno njena boja. Crna (duga suknja žene), crvena (ženina košulja) i zelena (majica muškarca) na osunčanoj svetloj pozadini zgrade predstavljale su boje palestinske zastave (fotografija 10). Ova porodica je takođe deo one kolone koja je malopre ostavila tako snažan utisak na mene kličući lagano kroz rešetkasto crevo prema zidu. Oni su zastava bez jarbola! Ne morate je uvek istaći, ono što treba da bude znano videće se i kad nije očigledno.

Fotografija 10. Ulaz u dečju Bolnicu u Vitlejemu (fotografisano 17. 10. 2013. u 11.38)

Konjica bez zastave

Spas u pravi čas. Opkoljenu grupu belih doseljenika na izdisaju, s poslednjim metkom da presude sebi kako ne bi pali Indijancima u ruke, spasava konjica. Ali pre i nego što su zapucali razbijajući opsadu domorodačkih agresora, bili su primećeni, truba svira napad, a zastava se vijori na vetru prerije visoko iznad glava vojnika u naletu. Malo je vestern filmova bez ovakve scene, još manje onih u kojima ne glumi i Džon Vejn.

Jedan od poslednjih dana boravka u Tel Avivu bio je rezervisan za još jedno predavanje van Univerziteta, van Tel Aviva, tačnije, mesto predavanja bilo je u centru starog grada i luke Jafe u toku jedne radne večere s početka muslimanskog praznika.

Putovanje je počelo posle predavanja na Univerzitetu. Naručeni taksi smo čekali na parkingu zgrade u kojoj smo do malopre imali jedan od seminara. Oko nas preostali retki automobili zaposlenih koji su napuštali kampus po završetku radnog vremena. Ubrzo ogoljen parking otkriva i nekoliko mesta za dopunjavanje baterija vozila na električni pogon.

Kao po dogovoru, nekoliko taksi vozila stiže u isti mah. Počesmo sa ukrcavanjem. U jednom od vozila sedeli smo direktor projekta, ja i još dvoje kolega, svi s različitih krajeva sveta. Napuštivši kampus sudarili smo se s popodnevnim saobraćajnim špicem, pojačanim verskim praznikom koji je otpočinjao. Lagano puzeći glavnom gradskom magistralom ka Jafi, vreme smo prekratili razgovorom i rezimiranjem nekih predavanja. Taksista koji je do tada, čini se, pratio samo saobraćaj, obrati se meni. Da li sam poreklom Jevrej iz Rusije? Izbegavši odgovor u prvom mahu, odgovorio sam pitanjem. Zašto pitate, zbog naglaska, jeste li Vi poreklom iz Rusije? Saznao sam da nije, ali da ima dosta mušterija koje imaju sličan akcenat engleskog kao ja. Lako bi mi bilo kada bi holandski koji govorim prevario nekog rođenog Holanđanina negde u svetu koji bi se radoznalo raspitivao da li sagovornik na egzotičnom jeziku dolazi iz Belgije. Ali ruski akcenat u engleskom, eh s čime se sve to može danas povezati, pogotovo na Bliskom istoku. Istina je jedna, sestrinski slovenski jezici mogu zavarati i govornika i slušaoca.

Nakon dugog putovanja stigismo u Jafu, taksista nas je ostavio na jednom platou telavivske promenade. Iza nas se nalazio

veliki parking. Ispred nas je pogled pucao na more, ispod nas zid šetališta visine nekoliko metara završavao se u pesku uske plaže prepune arapskog sveta od kojeg su inače vrvele obližnje ulice. S leve strane, pogled duž promenade podsećao je na Majami, dominirali su stakleni moderni soliteri, uglavnom poslovne zgrade i hoteli (fotografija 11).

Fotografija 11. Pogled iz Jafe ka Tel Avivu (fotografisano 16. 10. 2013. u 18.20)

Bliže nama, s desne strane, uzvišenje prekriveno starom arhitekturom na čijem vrhu je Crkva Svetog Petra, s visokim zvoničkom ukrašenim osvetljenim časovnikom (fotografija 12). Pojačani mirisi, zvuci pesama koje su se orile iz bezbroj grla na promeni, u kombinaciji sa sutonom jasno su govorili o prazniku koji se slavio.

Sačekali smo da se svi okupimo i krenusmo spletom starih ulica prema poznatom restoranu na obali. Iznad naših glava s vremena na vreme pojavljivali su se prepoznatljivi detalji osmanske arhitekture, čardak ni na nebu ni na zemlji, tek da nam objasne kako da stignemo podno Crkve Sv. Petra.

Ulazak u restoran poremeti pređašnje stanje čula. U magli mirisa, iskusnom nosu nije promakla aromatična nit i onih sa ulice. Ali nije bilo istih pesama, žamor i tiha muzika su se mešali.

Fotografija 12. Pogled na Crkvu Sv. Petra, u Jafi, u suton na dan Kurban-bajrama (fotografisano 16. 10. 2013. u 18.14)

Na jednom kraju velike zastakljene bašte restorana, nekoliko dugačkih stolova se popuniše budućim slušaocima za tili čas. Pre večere je bilo zakazano predavanje istog profe – generala, koji nam je pre nekoliko dana s lamentom pripovedao o svom neuspelom američkom eksperimentu.

Nisam ni slutio da će eksperiment koji sledi biti s Balkana. Zbog video-projeksije trenutno sam se premestio do šanka i seo na barsku stolicu koja je gledala u pravcu projekcionog platna. Predavanje je počelo poznatim događajima iz 1999. godine, NATO agresija na SRJ. Predavač je svoju priču počeo od humanitarne katastrofe koja je obuhvatila albanske civile, koji su s teritorije KiM pešice prelazili u bivšu ju-republiku Makedoniju. Promenivši svoj inače polupromukli glas do falseta, zacaklelim očima pohvali se da je izraelski vojni sanitet kojim je, čini se, on komandovao stigao prvi na mesto improvizovanog izbegličkog logora na makedonskoj granici. U rekordnom roku organizovali su poljsku bolnicu i prihvatilište za izbeglice sa centrom koji je mogao da pruži podatke o rasutim ili zbrnutim članovima porodice. Pregršit fotografija poznatog balkanskog pejzaža letelo je preko platna.

Snimci iz raznih perspektiva, uključujući i ptičju, otkrivali su mnoge detalje. Oni na kojima su u grupi civili, namerno nisu jasno oslikavali lica, već su bili slikani tako da ljudi budu tek usputni detalj. Zatim fotografije koje nam predstavljaju delove tog vojnog kompleksa, svaki objekat ponaosob, uz priče koje su pratile ovu vojno-humanitarnu intervenciju. Teškoće s kojima su se susretali, kao što je odbijanje civila da im se pruži pomoć dok se ne dobiju informacije o drugim članovima porodice ili ako to ne prati neko od njihovih zvaničnih predstavnika zajednice. Nema šta, ta jedinica je znala šta radi, ili se tako nama činilo gledajući perfektno raspoređene i opremeljene medicinske i stambene objekte. Trebalo je sve to dovući iz Izraela. A pri tome stigli su i prvi.

Postepeno se utišavajući, glas ovog starog generala – profe pretoči se u karakterističnu poluplačnu promuklost kakvog francuskog šansonjera, s kojom je pričao o neuspelom američkom eksperimentu. Ponovo nas je prodorno gledao okrenut leđima platnu na kome je u velikom planu bila slika njegovog logora na Balkanu. Nakon kratke dramske pauze ponovi pitanje od pre dva dana, i šta nedostaje na ovoj slici?

Tišina se sjezerila nad velikim stolom staklene bašte u kojoj su sedeli slušaoci. Verovatno bi tek konobar s predjelom prekinuo ovo nategnuto takmičenje u prodornosti međusobnih pogleda i ćutanju, da se predavač ne smilova nad ovom atmosferom.

Vidite li negde zastavu Izraela, vidite li negde bilo kakav znak o onima koji pružaju pomoć i ne samo to, nego su prvi reagovali u kriznoj situaciji. Nigde ni traga ni glasa o nama. Velika greška, završi tiho.

Teško je poverovati da tako iskusna vojska s još iskusnijim nadređenima nije ponela zastavu ili nema zastavu u rezervi. Možda je on i želeo da je istakne, ali neko iznad njega nije dozvoljavao iz nekih drugih razloga. Možda je ovo jedna od akcija u kojima je doživeo razočaranje koje je pogledima delio sa svojim kolegama na prošlom predavanju.

Iskrenost razočaranjima u profesionalnom radu, koju je delio s nama, bila je bliža duši naučnika nego vojnika. Bližeći svoje predavanje kraju, poručio nam je koliko je zastava odnosno znak pripadnosti bitan u podvizima, i koliko je pogrešno i neiskreno ne istaći ga, bez obzira da li na kraju uspete ili ne.

Sada je slika o zastavama bila potpuna, u kratkom vremenu smo ih videli istaknute ali stidljive, bilo ih je skrivenih a vidljivih, i nije ih bilo gde ih je moglo biti.

Taksi taoci

Nakon večere, srdačno smo se pozdravljali između sebe, podeljeni skoro u iste grupe u kojima smo i došli. Domaćin obeća da će one koji su krenuli pešice promenadom put Tel Aviva otpratiti donekle gde ga čeka prevoz. Nama koji smo rešili da se vratimo taksijem objasnio je da je sve sređeno. Taksi je bio naručen da dođe iz Tel Aviva, bilo je samo potrebno da ga sačekamo na parking u iza restorana. Kao u holivudskim detektivskim filmovima, prostor iza restorana je po običaju u polumraku, uz zidove kontejneri za otpad, nekoliko stolica uz neki žbun i mali parking okružen sitnim drvoredom. Taj jedva osvetljeni prostor popunjavalo je nekoliko taksi vozila. Prišli smo upitavši da li su tu zbog nas. Dvojica od njih rekoše da nemaju pojma o čemu se radi i da su oni lokalni taksisti iz Jafe koji imaju ekskluzivno pravo da odvoze putnike sa ove lokacije. Već su otvorili zadnja vrata i, ogradiвши rukama put do automobila, praktično usmeravali bez kontakta koleginicu da uđe unutra. Nas nekoliko je insistiralo da ne ulazi i da treba da sačekamo naručenu vožnju. U tom raspravljanju stigao je i naš naručeni taksi. Čim je otvorio prozor da nas pozove, lokalni šoferi ga zaskočiše. Nastade prava ulična svađa toliko slična mnogim gde se sukobljavaju interesi taksista. Jedna od koleginica je već bila praktično ugrurana u taksi iz Jafe, i posle ove pat-pozicije i rasprave koja je dobila na žestini, nađe se neko da smiri situaciju i predloži kompromis. Neka jedna grupa krene taksijem iz Jafe, a druga onim koji smo poručili iz Tel Aviva. U povratku je saobraćajna gužva već splasla, Arapi su se spremali za post i bili već u kućama. Koristeći otvoreni prostor saobraćajnica, taksista je vozio kao da beži od vatre, mrmrlajući sebi u bradu. Nekoliko kretanja uz škripu gumama i naglo skretanje, od koga smo leteli s jedne na drugu stranu taksija, stavilo nam je do znanja da postignuti kompromis nije radovao sigurno jednu stranu a možda i obe. Ali je uspeo. Bez većeg sukoba putnici su podeljeni u dva vozila, a samim tim i dobitak.

Razloga za nezadovoljstvo objektivno nije bilo, mogla je biti povređena samo sujeta. I da nije došao izraelski taksi, svi putnici bi seli u palestinski koji je bio prvi na redu da vozi. Dakle, jedan taksi iz Jafe bi ostvario dobit. Pošto je domaćin već angažovao vozilo iz Tel Aviva, koje se našlo tu gde je pozvano, deo njegovih troškova je morao biti podmiren. Podelivši grupu na dva dela profitirale su obe strane, niko pojedinačno na nama nije mogao zaraditi više od onoga što je dobio. U stvari, mi kao taksi taoci platili smo najveću cenu, umesto jednog podeljenog računa za istu vožnju, luksuzno smo putovali s dva vozila. Naučili smo lekciju o kompromisu. Dogovor u kome objektivno svi podjednako dobijaju, treća strana, ona između dve vatre ili koja im posreduje (talačka strana), mora biti spremna da podmiri objektivno zadovoljstvo suparničkih interesa. Iz ove perspektive taksi taoca, čini mi se lakše je sagledati lokalni kontekst. Uz saznanje koja su na primer tri najveća zemljoposjednika u Izraelu i Palestini, može se izvući zaključak o strategiji budućeg kompromisa, akcija sve tri strane, sukoba ili talaštva.¹⁰

Malta, nasukana barka Sv. Pavla

Istorija ili legenda kaže da se olupina broda koji je plovio iz Jerusalima za Rim, prevozeći i jednog važnog „političkog“ zatvorenika – mitotvorca Vaskrsenja, Svetog Pavla, posle strašne oluje obrela na Malti. Skupa s drugim stradalnicima, ovaj svetac je isplivao na obalu na kojoj su srdačni meštani upalili vatru kako bi se brodolomci ogrejali i okrepili. Kao posredan i proročanski dokaz boravka ovog apostola – lekara je lečenje stanovnika ostrva

¹⁰ Grčka pravoslavna crkva (GPC) je drugi po veličini zemljoposjednik u Izraelu. U vezi s temom ovog teksta – kompromisom – je i nekoliko tekstova o kompleksnim nagodbama, prodajom i iznajmljivanjem zemljišta između GPC, izraelskih kompanija registrovanih na egzotičnim ostrvima i Palestinaca. Više videti u tekstovima na sajtu MEMO (*Middle East Monitor*): <https://www.middleeastmonitor.com/20170719-greek-orthodox-church-sells-jaffa-clock-tower/>; <https://www.middleeastmonitor.com/20170628-orthodox-church-in-jerusalem-sells-land-to-israel/> (pristupljeno 04. 05. 2019). Imajući u vidu kompleksne i često simbiotičke veze Grčke ili GPC i Izraela, može se tumačiti i „akcija bez zastave“ izraelske vojske (usred NATO intervencije) na makedonsko-srpskoj granici kao preventiva da takva akcija ne mora da se desi na makedonsko-grčkoj granici ili još upitnije u samoj Grčkoj, koja bi tada bila suočena s mnoštvom potencijalnih azilanata.

Fotografija 13. Pogled sa vrha na crkvu u dnu ulice (fotografisano 25. 04. 2014. u 13.18)

i činjenica da je Malta među prvim rimskim kolonijama prihvatila hrišćanstvo, a red malteških vitezova je vojno-lekarski red Sv. Jovana iz Jerusalima s početka XI veka. Posle dve hiljade godina, Maltu i dalje zapljuskuju brodolomi i brodolomci.

Tema skupa na koji sam bio pozvan u proleće 2014. godine u glavni grad Malte bila je posvećena izazovima s kojima se sreću društva i izbeglice u katastrofama.¹¹

Ništa manje ugroženi od nekadašnjih brodolomnika među kojima je bio i sveti Pavle, današnji stradalnici, uglavnom iz ratnih područja u Africi, isto kao i nekadašnji nevoljno prelaze Mediteran tražeći spas na „srećnijoj“ obali. Umesto kazne u rimskoj metropoli, zbog jeresi, čeka ih meko zatočeništvo u nekom od izbegličkih logora, zbog nevoljnog gubitka krova nad glavom, gubitka slobode, dostojanstva i na kraju zbog opasnosti od gubitka života.

Ali da li je Malta odredište ili slučajno mesto oporavka nakon katastrofe za nove stradalnike?

Učesnici naučnog skupa su uglavnom bili smešteni u starom delu grada Valete, gde se nalazila i stara zgrada Univerziteta u kojoj se odvijala konferencija. Veće pre početka konferencije prošetao sam gradom, usput tražeći najbolju rutu i mereći vreme koje će mi biti potrebno da bih sutradan stigao tačno na otvaranje skupa. Noću je stari deo grada bio gotovo pust, tako da su iste ulice i

¹¹ „International Conference 'Inclusion of Exclusion: Responding Ethically to Disaster Refugees' 23rd – 26th April 2014. University of Malta, Valletta, Malta.

fasade koje su danju bile prepune ljudi delovale potpuno drugačije u suton. Nedaleko od Univerziteta, u jednoj strmoj ulici na čijem se dnu nalazila crkvice s kipom nekog sveca na vrhu krova, nalazio se mali podrum vina (fotografija 13).

Široka dupla vrata od starih dasaka tirkizne boje, okovana zarđalim klinovima, bila su otvorena širom, pričvršćena za kameni zid masivnim čeličnim rezama čiji se jezičak od duge upotrebe sjajio i utanjio poput špica klesarskog dleta. Skromni prostor vinarije dopunjen je lakim stolicama i stočićima koji su bili postavljeni jedan iznad drugog niz stepenište strme ulice (fotografija 14).

Fotografija 14. Pogled iz vinarije na vrh ulice (fotografisano 25. 04. 2014. u 13.18)

Uz čašu lokalnog vina mogli ste da dobijete i laki obrok, obično sačinjen od domaćeg sira, sušenog mesa i hleba koji je podsećao na naš somun. Goste su na smenu posluživali jedan mladić i devojka. Pošto je usluga bila dobra a obrok lagan i ukusan, odlučio sam da i tokom konferencijskih pauza svraćam ovamo na kafu ili užinu.

Narednog dana sam u pauzi za ručak ponovo otišao do iste vinarije s još nekoliko kolega.

Isti personal i raspored stolova, a ja biram jedan u dnu stepeništa. Kada bi posmatrali s vrha stepenica goste koji sede za tim stolom, svetac s krova crkve u dnu ulice izgleda kao da lebdi nad njihovim glavama. Kolege su zadovoljne našim novim zaštitnikom dok užitamo.

Da li zbog ovog osveštanja ili nečeg drugog, diskusija je tog dana bila iskrena ali žučna i na granici akademske rasprave. Predavanje kolegice iz Palestine obilovalo je iznošenjem statističkih podataka koji su se ogledali u promeni demografske slike „privremeno okupiranih oblasti” u Palestini, kartografskim prikazom progresivnog i značajnog smanjenja teritorije Palestine i širenja izraelskih enklava od 1948. godine do danas. Reakcija kolega iz Tel Aviva je bila oštra i dve strane su u samo nekoliko rečenica došle do tačke u kojoj se nalaze već dugi niz godina. Posmatrao sam ostale učesnike, uglavnom Evropljane, nekoliko Amerikanaca i Afrikanaca. Niko nije reagovao, na trenutak mi se učinilo da na nekim licima vidim i izraze koje vidite kod publike koja sedi tik uz ring na boks-meču. Raspravu smiruje lekarka iz Palestine koja radi u dečjoj bolnici u Vitlejemu.

Nakon ovako burnog dana odlučio sam da večeram s druge strane zaliva, u novom delu Valete. Zaliv je moguće preći čamcem ili zaobići autobusom koji je vozio oko zaliva. Pošto je još dan, izabrao sam vožnju čamcem koji ne saobraća noću. Pre večere sam prošetao spletom uskih ulica proveravajući dinamiku života u ovom delu grada u suton. Vreme je večernje mise, i uglavnom stariji meštani prelaze ulicu ispred mene i ulaze u dvorište obližnje male crkve. Prostor unutar crkve je neznatno popunjen. Preko puta je lokalna mesara. Prelazim preko puta, vrata su širom otvorena, i na kukama iza pulta gotovo da nema mesa. Tek po neki omanji sušeni komad visi s kuka koje se nalaze u uglu prostorije.

Glasina da su na svim malim ostrvima zbog nedostatka hrane, isto-rijski posmatrano, i mačke bile na jelovniku je nepotvrđena.

Odlučio sam da večeram u bašti modernog restorana uz zaliv. Pre nego što sam uspeo da odaberem jelo, prilazi devojka u uniformi restorana i ljubazno pita za porudžbinu. Deluje poznato. Ubeđen sam da je tog jutra radila u vinariji u starom delu grada.

Kada se vratila s porudžbinom, morao sam da je pitam da li ima sestru bliznakinju koja radi u restoranu na drugoj obali. Odgovor je bio odričan. Reč je o istoj osobi koja prepodne radi u podrumu vina, u starom delu, a uveče u restoranu u novom delu Valete.

Da li je onda na Malti premalo radno sposobnih stanovnika, ili novi brodolomnici iz Afrike nisu integrisani u društvo, ili je Malta samo još jedan usidreni brod u Mediteranu?

Nakon večere, vraćam se autobusom u stari deo grada. Na stanicu i u autobusu sam prebrojao nekoliko stanovnika koji su poreklom najverovatnije iz Afrike i koji su na Maltu stigli kao izbeglice od neke katastrofe. Iako deluje izolovano, ovo malo ostrvo je, čini se, od brodoloma barke Sv. Pavla do danas u kontinuitetu primalo izbeglice. Ali koliko zaista ljudi ovaj brod može da prihvati. Ko plovi na palubi, a ko u potpalublju? Donedavno je i sama Malta bila deo veće flote, odnosno kolonija Velike Britanije, a glavne delatnosti su bili ribolov i brodogradnja.

Jedne večeri u prepunom restoranu u samom centru stare Valete sedimo za dugačkim stolom. Žučna rasprava između nekolicine kolege nas je toliko ponela da sam zaboravio da naručim večeru. U jednom trenutku čuo sam konobara iznad moje glave koji mi se obratio na srpsko-hrvatskom jeziku: „Dakle, gospodine Mitroviću, šta ćemo da poručimo?“ Dobro sam pogledao lice čoveka, razmišljajući o varijacijama na temu malteških „kloniranih“ konobara, i zaključio da se ne poznajemo od ranije, ali je znao naša imena zbog rasporeda sedenja i karte jela na kojoj je svako pret-hodnog dana mogao da izabere okvirni jelovnik i kartu pića.

Nakon moje porudžbine ostao je da malo pročaskamo. Bio je iz Zenice, na Malti se obreo tokom ratnih sukoba u BiH. S obzirom na specifičnost života na ostrvu, pogotovo na ovako malom ostrvu, pitao sam ga kako se prilagodio i kakav je život ovde.

Po uzoru na sveltremeno i psihoterapeutsko dejstvo mita (u ovom slučaju o pradomovini), odgovor u jednoj rečenici pružio

je objašnjenje dilema koje su se proteklih dana rojile u mojoj glavi: „Život je dobar ovdje i dobro sam primljen, zadovoljan sam poslom, al' ponekad puknem, odem do Zenice, sjednem u auto i vozim se po cijeloj Jugi.“

Porto, bakalar i ladolež

Da li je moguće razmišljati o preživljavanju na duge staze kada smo suočeni s katastrofom? Zbog tog pitanja našli smo se na naučnom skupu u Portugalu, preciznije u Portu,¹² po kome je i država dobila ime. Pravo mesto za rad pod okriljem takve teme, imajući u vidu da je nakon dva zabeležena masivna zemljotresa (1321. i 1531. godine) ovu državu pogodio jedan od najsmrtonosnijih zemljotresa u istoriji, „veliki lisabonski zemljotres“ iz 1755. godine. Praćena požarom i cunamijem, ova nesreća predstavlja zvanično prvu naučno izučavanu katastrofu. Pored toga, ona je imala i širi društveni značaj tako što je uticala na kolonijalnu politiku Portugala, ali i na teodicejski orijentisani način razmišljanja.

Boraveći nekoliko dana duže nego što je predviđeno, postavljam sebi pitanje da li je katastrofa jedan od relevantnih činilaca koji mogu uticati da neka društva ostanu na trajnom putu oporavka ili onoga što danas zovemo usporenim društvenim prelazom iz jednog u drugi oblik društvene reprodukcije. Čini se da je dužina takvog prelaza u proporciji s veličinom društvenih razlika na nacionalnom nivou. Što je prelazak duži, nejednakosti postaju veće. Nekada toliko ukorenjene i velike da ih je moguće iščitati iz svakodnevnih navika i izgleda jednog grada i njegovih meštana.

Ipak, nekoliko događaja i pejzaža ostavilo je na mene najjači sociološki utisak.

Jedna ulična svađa pešaka i automobiliste u pešačkoj zoni u ranim jutranjim časovima, dok su se radnje snabdevale robom, okončana je psovka i međusobnim pljuvanjem u lice. Setio sam se rasprave taksista iz Jafe ili bezbrojnih situacija iz beogradskog saobraćaja (komunikacije). Svakako tu je hrana i, naravno, izgled

¹² Bioethical Decision-making in Disasters Faculty of Medicine, University of Porto, Portugal. COST Action IS1201 Conference, 9–10 October 2014.

starog dela grada oko keja na reci Duro. Ujedno ukus i hrana su moje prvo otkriće u ovom gradu kada sam prve večeri šetao duž polupustih ulica. Na jednom od ćoškova potpuni obrt. Osvetljeni izlozi malog kafea otkrivali su neverovatnu masu sveta koji je sa uživanjem jeo i glasno razgovarao unutra, ali i nestrpljivu svetinu ispred ulaza koja je čekala na slobodno mesto za stolom. Neki od gladnih nisu imali živce i jeli su sendviče ispred kafea.

Sačekao sam red i naručio isto što i lokalci. Bio je to izuzetno ukusan sendvič sa svinjetinom i ovčjim sirom (franscesinha).

Međutim, tu je još jedan specijalitet. Kažu da u Portu možete spremite bakalara svaki dan u godini na drugačiji način. Otkud takva opsednutost ribom severnih mora?

Često se mašta ljudi podudara s društvenom stvarnošću, a i kada stvarnost odudara, mašta je tu da je povremeno oblikuje po svom kalupu. Tako je i s bakalarom. Ne samo da je mašta doprinela raznovrsnosti načina na koji se bakalar sprema, nego je uticala na to da bude tako popularan.

Kao i većina južnjaka, Portugalci su smatrali severnjake naprednijim i bogatijim, pa je bakalar kao svakodnevna namirnica severa shvaćen kao stvar prestiža u jelovniku Porta. Severnjake pak oduševljava šarolikost ovog grada i njegova privlačna tromost koja se iščitava počev od ukusa pića po kome je poznat do zelenkasto-modrih brada od ladoleža koje su krasile zidine iznad keja nasuprot staroj luci ispred vinarije Porta (fotografija 15).

Pored toga, tu je i opuštenost koja je sveprisutna u ovom gradu. Nedaleko od moderne zgrade Medicinskog fakulteta, na trotoaru nailazim na istorijski prizor sličan Moneovom „Doručku na travi“. Grupa studenata u tradicionalnim (Praxe) uniformama jednostavno sedi na svojim pelerinama i doručkuje na pauzi (fotografija 16). Kratko sam ih omeo u razgovoru i zatražio dozvolu da ih fotografišem, na šta su rado pristali. Ovaj kontrast modernog fakulteta (s još modernijom kantinom) na periferiji grada i tradicionalnih uniformi i arhetipskog obedovanja otkriva deo skrivene priče o ovom društvu. Poput sudara Maneove (Eduard Manet) i Moneove (Claude Monet) kompozicije, ovaj simbolički prizor oslikava sudar modernog i tradicionalnog koji je obeležio kraj jedne kolonijalne sile. Spoj bezvoljnosti i tromosti portugalske monarhije i britanske ekspanzije obeležio je ne samo okončanje vladanja

Fotografija 15. Zidovi obrasli u ladolež u Portu (fotografisano 08. 10. 2014. u 11.47)

Fotografja 16. Studenti Medicinskog fakulteta u Portu na doručku (fotografisano 09. 10. 2014. u 12.14)

u Africi, nego i u sopstvenoj državi. Ostaje za razmišljanje da li su i ovi događaji bili poput društvenog zemljotresa. Da li je jedno od osnovnih oruđa evolucije čoveka – anticipacija – ključ bioetike u katastrofama?

ZA BEOGRAD

Most na kome istorija ne pamti pobednike

Mostovi su oduvek imali značajnu i, čini se, spasonosnu ulogu u razvoju i istoriji čovečanstva, o čemu svedoči i izraz *premostiti*. Ovaj izraz označava prelazak preko neke fizičke prepreke, poput provalije, opsadnog šanca, reke, morskog zaliva ili dva tornja. Međutim, to znači često i preći (premostiti) prostor između problema ili nedaća s kojima se srećemo u životu. Premostiti nije isto što i prebroditi. Prvo označava u fizičkom i simboličkom smislu prelazak koji je kraći, a često i izvesnu privremenost rešenja.

Svaki most ima svoje neimare. Većina mostova ima i imena. Ime mosta retko nosi ime svog neimara, a često je to i razumljivo jer ostaju kao nasleđe osvajača. Neka od imena su vezana samo za lokaciju ili reku na kojoj se nalaze, kao na primer most na Drini kod Višegrada, koji je postao na izvestan način i glavni junak poznatog Andrićevog romana *Na Drini ćuprija*.

Ipak, ako je teško zamisliti da most nosi ime ili se pamti po osvajaču, onda nije neobično da se nazove na primer po svome braniocu, još bolje ali ne i nužno pobedniku.

Naziv po braniocu, ali ne i pobedniku u toj bici, nosi most „Džon Frost“ (hol. *John Frostbrug*) na donjoj Rajni u Arnemu. Naime, Džon Frost je britanski general-major koji je tokom savezničke operacije „Market Garden“ uspeo da zauzme i zadrži most nekoliko dana, nakon čega je ponovo pao u ruke nemačkim okupacionim snagama a Frost je zarobljen s delom svoje jedinice. Most je izgrađen pred početak Drugog svetskog rata, da bi ga holandski „inženjeri“ srušili 1940. godine kako bi usporili okupaciju Kraljevine Holandije. Okupacione snage su tokom rata koristile pontonski most, ali su uspele da obnove i nekadašnji. Most je ipak ponovo

srušen u savezničkom bombardovanju samo nekoliko meseci posle njegove obnove oktobra 1944. godine.

Gotovo istovremeno (u oktobru 1944) kada je Frostov most ponovo miniran, u Beogradu je njegov, po izgledu, jednojajčani brat bliznac spašen miniranja. Naime, današnji stari Savski ili tramvajski most su 1942. godine podigle nemačke okupacione trupe, jer je do tada jedini most na Savi u Beogradu (most Kralja Aleksandra) miniran kako bi takođe usporio osvajanje Kraljevine Jugoslavije.

Most je spasao Miladin Zarić, srpski učitelj, sa iskustvom „inženjerca“ iz prošlih ratova za Kraljevinu Srbiju i Jugoslaviju. Taj most predstavlja jedini preživeli veliki most nakon Drugog svet-skog rata u Evropi. Za razliku od imena mosta u Arnemu, ovakva jedinstvena sudbina Savskog mosta nije bila dovoljna da ga istorija upamti po imenu njegovog spasioca i pobednika u više ratova.

Ostaje pitanje zašto je to tako? Da li je njegova ratna privremenost preuzela lokalni inat i istrajnost? Da li je njegova funkcija fizičkog i simboličkog premošćavanja sprečila zasluženost imenovanje po njegovom spasiocu? Na sva ta pitanja odgovoriće vreme i sam most.

Zbunjujući bilingvizam

Jednom me je jedan poznanik u malom, ali značajnom mestu na severu Holandije upitao: „Da li znaš kada dovoljno dobro govoriš holandski jezik?“ Pošto nije ni očekivao moj odgovor, samo je nastavio: „Kada sediš u nekom autobusu ili vozu, i gledajući ovaj dosadni pejzaž močvarnih pašnjaka, ukrašen belo-crnim kravama, uhvatiš i razgovor dvoje Holanđana.“ „Za divno čudo“, nastavi on, „sve razumeš, ali ništa novo ne čuješ. Eto, tada znaš da znaš ovaj jezik.“

U ovom tekstu se bavim problemima s kojima se „bilingvisti“ mogu sresti koristeći se jezikom koji im nije maternji, a kojim se služe u datoj sredini. Na ličnom primeru pokazaću kako korišćenje identičnih engleskih reči u srpskom i holandskom jeziku može dovesti do zabune. Naime, uplivom konkretno engleskih reči u oba jezika one često bivaju prilagođene tim jezicima, tako da im je samo koren zajednički. Tako Holanđani imaju običaj da engleske

reči kojima se služe čitaju kako su i napisane, na primer, „japi“ (yuppie) se izgovara kao „jupi“, ali i da transformišu te usvojene reči po svojim potrebama.

Tokom mog rada za jedan projektni biro imao sam običaj da najmanje jednom mesečno izlazim na večeru s kolegama. Kolektiv je brojao oko 300 zaposlenih, većinom mašinskih inženjera, raspoređenih na nekoliko lokacija, koji su radili za različite klijente, od proizvođača autobusa i kamiona do proizvođača aparata za kapučino, kako smo u šali nazivali jednog veoma moćnog klijenta s juga Holandije. Zbog ovakve podele rada na različitim lokacijama i za različite klijente, radili smo u timovima. To je jedan od razloga zbog koga smo u skoro istom sastavu izlazili na večere. Druga osobina ove grupe bila je da se radilo o muškarcima, heteroseksualcima koji su stanovali sami, a bili su starosti od 25 do 30 godina. Bitno je pomenuti da sam bio jedini „stranac“ u čitavom kolektivu. Zanimljivo je i da su kolege često zaboravljale da je reč o „strancu“, te su neke jezičke konstrukcije koje su jasne samo rođenim Holanđanima meni bile čista zagonetka. Pretpostavljam da bi i meni bilo jako teško da jednom Holanđaninu koji govori srpski objasnim našu izreku: „Pljunuti otac.“

Tako smo posle jedne večere u „kajun“ restoranu kovali planove šta bismo mogli da radimo za vikend. Te aktivosti vikendima s kolegama s posla bile su stvarno šarolike, od „survival“ vikenda u belgijskim Ardenima, preko skijanja na vodi ili u hali s veštačkim snegom, kolektivnih motociklističkih krstarenja, do raznih „video-igrice *in vivo*“ na kojima se ne bih duže zadržavao. Ovoga puta jedan od kolega je uzviknuo: „Wij gaan karten!“ Problema ne bi bilo da sam ovakav predlog dobio u pismu elektronskom poštom. Ovaj predlog se na srpskom jeziku izgovara: „Vaj han karten!“ Poslednja reč je „karten“, tj. zvučno „karten“, reč koja potiče iz engleskog jezika, što ja u prvom momentu nisam mogao znati, a moje kolege nisu ni slutile da ću pogrešno protumačiti. Reč „karten“ potiče od engleske reči „car“ (kola, automobil) i znači ono što u srpskom jeziku nazivamo „kartingom“, odnosno vožnjom mini-bolida, na minijaturnoj trkačkoj pisti. Predlog je išao i dalje: „Zullen wij M.D. (inače bio naš rukovodilac) ook uitnodigen?“, a značilo bi: „Hoćemo li pozvati i M.D?“ Ovaj predlog me je još više oduševio jer sam od pomena reči „karten“ bio ubeđen da planiramo kartaško

veće, a ima li išta slađe nego uzeti pare na kartama i to svom šefu. Inače, u holandskom jeziku bi poziv na kartašku seansu zvučao isto kao i na vožnju kartingom. Doduše, postojala bi mala razlika u tzv. kratkom i dugom „a“. Tako bi poziv na kartanje bio: „Wij gaan kaarten!“ Ili kao pitanje: „Gaan wij kaarten?“

Svako od nas, shodno lokalnim običajima, izvadi „agendu“ i pribeleži ovaj dogovor koji je trebalo da se realizuje za tri nedelje. Obuzet svakodnevnim obavezama, nisam ni primetio kako je već stigao petak, dan pred dogovoreno, samo po meni shvaćeno, „kartaško večer“.

Tih dana s još jednim kolegom iz grupe, s kojom sam se dogovorio oko „karten“, radio sam pedesetak kilometara od matične kuće kod jednog od naših klijenata. U pauzi je došao do mog stola i rekao mi da pogledam poruku (mejl) u kome nas podsećaju na sutrašnji dogovor. Poruka je glasila: „Lars heeft acht banen gereserveert!“ „Ga jij nog?“ Na srpskom: „Lars je rezervisao osam staza!“ „Ideš li?“

Bunile su me ove „staze“, pa zar se ne rezervišu mesta za kartaškim stolom? Ipak, pošto su Holanđani „čudni“ ljudi, ja sam i dalje bio ubeđen da im je reč „staza“ neka zamena za mesto za „zelenim stolom“. Pod tim utiskom sam i pisao odgovor: „Ik kom wel!“ „Wat zullen wij spelen?“ „Poker?“ Srpski: „Dolazim!“ „Šta ćemo igrati?“ „Poker?“ Kolega koji mi je stajao iza leđa i čitao moju poruku se nasmešio i rekao: „Mooi grapje“, odnosno: „Dobar vic“, misleći u prvom momentu da se šalim. I kolega koji je dobio poruku u prvom momentu je pomislio da se šalim i posle polučasovne onlajn tišine u kojoj je shvatio da sam ozbiljan, moj odgovor je prosleđen čitavom kolektivu. A onda sam dobio na desetine poruka koje su mi pružile jedinstveni čas holandskog jezika. Sutradan na „trkačkoj stazi“, koja je zamenila moju zamišljenu „kartašku stazu“, kolege su mi donele po špil karata na poklon. Uz kafu pre trke rezimirali smo još jednom naučenu lekciju o stranim rečima u holandskom jeziku, a ja sam se potrudio, iako sam startovao s poslednje pozicije, da pobedim M. D., koji me je nakon trke pitao da li na isti način vozim i službeni automobil.

Zaključak ili pitanje koje se uvek nameće pri korišćenju „drugog“ jezika: da li je danas dovoljno naučiti izvorni strani jezik, pa kroz njega shvatati i deo kulture tog društva, ili moramo poći

od činjenice da su posebno engleske ali i reči informatičkog jezika ne nužno simbol globalizirajućeg razumevanja, nego baš naprotiv ponekad simbol međusobnog nerazumevanja?

Srbi najinventivniji u smišljanju nadimaka?

Koliko sam samo časova proveo u školskoj klupi slušajući kako su naši proizvodi najbolji, kako smo mi najlepši, najpametniji, najjači, kako je naša priroda najlepša i najbogatija, kako je naše itd. naj- itd. Ipak, čim sam izvurio iz tog najlepšeg gnezda, shvatio sam da to i nije baš tako. Dođe vreme da se svedu računi (kao da se račun ne svode svakodnevno), spoznah da Yugo nije najauto, niti je Tara u kojoj žive razne školjke automobila najčistija reka na svetu. Nije nam trebalo dugo da smislimo brojna opravdanja: „zadocnelo hrišćanstvo“, „500 godina pod Turcima“, „narodna nepismenost“ (kao da je većina evropskih seljaka bila pismenija), „ratovi“, „prve petoletke“, „socijalističko samoupravljanje“, a danas „zastareli zakonski okviri i socijalističko nasleđe“. Šta bi rekli nesrećni narodi zapadnih demokratija koliko su samo stari njihovi zakoni, koliko su im tradicionalna društva. Oni bi morali biti u većem zaostatku od nas, morali bi biti barem zatucaniji. Ipak, imamo i mi svoje prednosti. Niko tako brzo i lucidno ne smišlja nadimke (a nadimci su bili jedan od kanala za sticanje prezimena, u davna vremena, pored imena predaka po muškoj ili ženskoj liniji, ili zanata) kao Srbi. O, slatka sujeto!

U vreme kada je nebom Evrope, umesto „AirSerbia“, krstarilo „JAT“ (Jugoslovenski aero-transport), firma s poluvekovnom dobrom reputacijom i sigurnim letovima, mogao sam da se zakujem da je to jedna od najpouzdanijih kompanija. I jedan stih Bore Đorđevića ironično je govorio o tome: „U vreme građanskog rata, bežite avionima JAT-a.“

Moje ubeđenje bilo je poljuljano jednog dana dok sam čkao kao jedan od letova na Šipolu (Shiphol). U neobaveznom ćaskanju s jednim starim Holanđaninom, koji je delio čekaonicu i vreme sa mnom, razgovarao sam upravo o nekim neprevodljivim izrazima holandskog i srpskog jezika. U jednom momentu dotakli smo se i nadimaka, njihove inventivnosti i često neprevodljivosti. Inspirisan

lokacijom i letom koji smo čekali, on mi reče da u Holandiji odavno postoji nadimak za JAT i upita me da li znam šta to znači. Začudo sam, po automatizmu, odlažući verovatno neprijatnu pošalicu, odgovorio da je to jugoslovensko vazduhoplovno transportno preduzeće. Sagovornik klimnu potvrdno glavom, uz osmeh koji je značio da razume moju bojazan i nestrpljenje da saznam za taj nadimak. JAT je u Holandiji predstavljao sinonim za kašnjenje, pa su tu skraćenicu iskoristili za sledeću šaljivu rimu: „JAT – Altijd te laat” (JAT – altajd te lat), što bi u slobodnom autorskom prevodu značilo: „JAT – kasni po sat!” (doslovno „JAT – vazda kasni!”). Međutim, ako bismo i skraćenicu JAT shvatili kao, za stari (hebrejski) Amsterdam, karakterističnu imenicu *Ja(d)t* (ruka) ili glagol *Jat-ten* (ukrasti), onda bi ovaj nadimak imao i jedno zanimljivo i skriveno značenje: „jat altijđ te laat! – „ruka uvek kasni”, ili u glagolskoj verziji „ukrade, al’ kasno”! U ovom slučaju, kralo se vreme.

Nikada se, zapravo, nisam ni pitao otkuda dolaze nadimci. Smišljaju li ih drugi nama, ili ih smišljamo sami sebi? Ako ih smišljaju drugi nama (a uz našu „pomoć”) i ako se ne slažemo s njima, imamo li problem samopercepcije? Ako se slažemo s nadenutim ili ako sami pokušamo da stvorimo to „drugo” ime, onda i ono naše „prvo” ime preti da postane nadimak baš kao i ono „naj” s početka teksta!

Dugobradi bik @ lombard.cim

Nakon višednevnog boravka na krajnjem severu Jilanda ili Jutlanda na obalskoj „žaoci” Danske, u Skagenu odnosno Klitgardenu, vraćam se za Alborg odatle ću leteti za Kopenhagen, pa za Beograd. Opušteni razgovor između kolega u službenom mini-autobusu Univerziteta u Alborgu, koji je ulazio na trg Vesterbro, poremeti prizor masivne statue kimbrijskog bika. Jedan od starijih saputnika iz Rima kroz šalu dobaci našim danskim domaćinima, koji su nam dodatno obratili pažnju na ovaj kip, da i oni u Italiji imaju obožavaoce tog bika – Lombardijce. Etnička grupa s tog prostora po nekim teorijama vodi poreklo od severnih Kimbra, germanskog plemena s danskog Jilanda, koji su vladali tim prostorom pre oko jednog i po milenijuma. Odatle i njihovo ime

vodi poreklo od dugih brada (*Longobardus*) germanskih osvajača vizantijske Italije. Danas samo nekoliko stotina stanovnika Lombardije – Kimbri (Cimbrian), potomci Jilanda (zemlje Jita), govori kimbrijskim koji predstavlja varijantu germanskog jezika.

Nakon dan ili dva, opravdavši svoj holandski nadimak, JAT me, umesto kući, odveo pod rogove dugobradog bika. Neki od putnika iz Kopenhagena koji su preusmereni za Milano, odakle bi trebalo da sačekaju let za Beograd, već su na aerodromu seli na voz za Trst kako bi stigli na let za Beograd. Ja sam odabrao opciju da prenoćim i vratim se sutra ili prekosutra u Srbiju. Pono vo sam u mini-autobusu s drugim putnicima na putu za najbliži slobodan hotel.

Nakon standardne lokalne večere, pasta pa onda meso ili riba, u polupraznom restoranu hotela u nekoj nedođiji Lombardije, odlazim u svoju sobu. Gledam kroz prozor u obližnju šumu i neke zasade. Retke kuće su delovale sivo i tiho, kroz blago odškrinut prozor mirisala je kasna jesen drugačije nego na Jilandu. Setih se beogradske okoline i načičkanosti oko Aerodroma „Nikola Tesla”. Bilo da idem ka aerodromu ili se vraćam, divim se lucidnosti meštana jednog naselja koje ima svoj izlaz na auto-put. Ime „Radiofar” dobilo je po uređaju za navođenje aviona koji se nalazi u samom naselju, ili se pak naselje nalazi na tom uređaju – *Nomen est omen* i ovaj put!

Pre spavanja sam rešio da pregledam elektronsku poštu, ili kako šaljivo, po holandskom običaju da čitaš kao što je napisano, zovem „emajl” umesto „imejl” (*emai*). I ovde nam pokradoše Vuka! Pogledah na dugačak spisak zacrnjenih (neotvorenih/nepročitanih) poruka i setih se da je trebalo da mi studenti pošalju seminarske radove na pregled. Skoro da sam se „emajlirao” odnosno paralisao, kada sam počeo da čitam adrese s kojih su poslali radovi. Malo ko od kolega i koleginica je potpisan u naslovu adrese svojim imenom.

Umesto, peraperic@hotmail.com ili djura_djurić@gmail.com ili novak.novakovic@yahoo.com, itd@itd.com, dobio sam brojne zanimljive pseudonime, kao da su seminare pisali disidenti skriveni, iza maštovitih imena, od plaćenih malicioznih čitača – kolega koji rade za velikog gazdu. Na primer, manjicaribica, svatkica.princezica, micamackica, kolacic_bajdera, ali i pacavra, itd (@...com).

Samo pre nekoliko dana sam slušao o nadimcima po učinku, imenima na osnovu fenotipa, identitetu i jeziku, a sada imam prilike da se upoznam sa ovim modernim nadimcima koji bi trebalo sa sobom da nose i neku identitetsku crtu.

Šta mi to govori o kolegama koji mi pišu? Prvobitno iznenađenje zamenilo je razmišljanje o sadržajima pisama i seminarских radova. Sudeći po pseudonimima ili bar po ideji da pod njima pišu, trebalo bi da budu vrcavi, puni društvene viglnosti i kritike. Možda su to analitički strukturisani ili barem sintetički pregledi seminarske literature. Ma, ne mora ni to. Neka samo budu maštoviti poput Radiofara.

Bosanski azimut

Jedan od mojih rođaka iz Bosne dobio je interni nadimak „Amidža” jer je mog pokojnog oca, koji mu je, u stvari, po rođačkoj liniji bio stric, nazivao muslimanskim izrazom amidža. Nadimak je često bumerang! Veoma duhovit i bistrog uma, rođak nas je često porodično nazivao emigrantima jer živimo u gradu, a on se i dalje uspešno opirao toj vrsti seobe. Šaljivo je objašnjavao da najveće lenštine poput aristokratije odvajkada žive na svojim seoskim posedima, a da je seoska sirotinja nakon industrijske revolucije nahlrila u gradove da radi u fabrikama i oko njih. Kad god bi bio zatečen u nekom fizičkom poslu, dobacivao je da pokušava da bude bolji čovek, jer se drži Marksove maksime da je rad od majmuna stvorio čoveka.

Mnogo kasnije mogao sam da razumem njegovu vezu sa mestom gde je rođen. Takođe sam shvatao zašto su me moji sagovornici često s preneraženim izrazom lica posmatrali dok sam im objašnjavao kako je pravo bogatstvo ramišljati, pisati i govoriti maternjim jezikom. Naravno, u to vreme većina njih nije nikada živela van granica svoje domovine, kao ja. Kada razmišljamo o jeziku, ne možemo da se ne dodirnemo identiteta (Bugarski, 2002: 45–6). Sam naslov ovog eseja bi u iskonskom arapskom značenju (as-sumut = putevi) značio bosanski putevi, ali se ovde odnosi na bosanske jezičke puteve. Pojam azimut ima i astronomsko i topografsko značenje. Prvo bi značilo ugao na krugu horizonta između

meridijana i visinskog kruga neke zvezde; drugo, topografsko značenje predstavlja horizontalni ugao, što ga stvara pravac na sever i pravac na neki predmet na zemlji ili na neku planetu (odatle kretanje po azimutu pri nemogućnosti drugih načina orijentacije). Tako i ovo drugo tumačenje naslova može ukazivati na jednu mogućnost kretanja kroz jezičku maglu Bosne, ali i kroz neke druge jezičke magle.

U jednom od tekstova, Bugarski (isto) se poziva na lične lingvističke uspomene. Sledeći tu ideju, tako je osmišljen i ovaj tekst, kao odgovor ili možda neki drugi azimut baziran na ličnim lingvističkim uspomenuama iz Bosne. Doduše, u ovom slučaju nije reč o Sarajevu (koje zaista ima samo njemu svojstvene jezičke specifičnosti), već je reč o Bosanskom Šamcu. Ovaj grad je relativno nova tvorevina u urbanističkom smislu.¹³ Zbog specifičnog položaja na ušću reke Bosne u Savu, bio je prvobitno trgovačka stanica s hanom i karaulom, a nešto kasnije državna vlast je izgradila zgradu zvanu đumrukana, koja je u ratovima srušena. Prvu urbanističku formu sa ulicama koje se seku pod pravim uglom daju mu Turci, prema nacrtima francuskih arhitekata. Zanimljivo je da su se u njemu naselile stare muslimanske porodice poreklom iz Beograda, Šapca i Užica, po sticanju nezavisnosti Srbije. Između ostalih, tu su porodice Izetbegovića (tu je i rođen prvi predsednik „dejtanske Bosne“ Alija Izetbegović), zatim Ceribašića, Hadžijusufovića, Fitozovića, Tihića (Sulejman Tihić, član predsedništva BiH), itd.

Pored ovih poznatih muslimanskih porodica, u gradu su živeli i srpske (tu je rođen i predsednik Vlade Republike Srbije dr Zoran Đinđić) i hrvatske porodice čija je delatnost bila uglavnom trgovačka. Između ostalih, tu je rođen i zloglasni Ljubo Miloš, jedan od zapovednika logora smrti u Jasenovcu. Okolinu grada činila su etnički homogena sela (sa zanemarljivim izuzecima)

¹³ Prvo spominanje Bosanskog Šamca datira iz 1725. godine, kada se zove Lukačev šanac. Od 1718. do 1739. godine pripadao je Austrijskoj carevini. Kao gradsko naselje razvija se od 1863. godine. U drugoj polovini XIX veka grad se zove Gornja Azizija (Aziziei Bela), prema sultanu Azizu; taj naziv Šamac nosi sve do 1878. godine. Današnji naziv Šamca potiče najverovatnije od reči šanac, jer je izgrađen na močvarama koje su nasute u proseku sa oko 5 metara peska i šljunka. Samo mesto nalazi se na svega 86 metara nadmorske visine. Više videti u fotomografiji Abramović, 1976.

naseljena isključivo srpskim i hrvatskim stanovništvom, koja obiluju arheološkim nalazištima iz doba paleolita, neolita i antike.

U vezi s jezičkom temom teksta i podelom na etnički čisto selo i nacionalno heterogeni grad, među mlađim stanovništvom grada nadimak za one sa sela (koji su stvarno jezički odudarali od grada) bio je „papci” ili „krkani”. Međutim, Bugarski navodi da u Sarajevu nisu postojali razaznatljivi „etnolekti” (isto). Svakako se slažem s Bugarskim kada tvrdi da je marker za raspoznavanje muslimana, nerazlikovanje *č* od *ć* ili *dž* od *đ*, kao i ubacivanje slova *h* gde treba i ne treba, nereprezentativan jer se najčešće odslikavao kod nižeg društvenog sloja, doduše, uglavnom muslimanskog. S navedenim tekstom se ne bih složio u onom delu gde Bugarski navodi pojedinačne leksičke markere kao: kruh i vlak, svojstveno Hrvatima, ili pak mejtef ili dženez, svojstveno muslimanima.

Kako već postoji stereotip o Bosancima kao grupi koja dosta psuje ili smešno govori, odnosno pomisao na Bosanca kod nekih ljudi rađa asocijacije na vic (kao da pomenom Valjevaca ili Šapčana nemamo asocijaciju na podvale i čivije, ili pak kada kažemo Crnogorac pomislimo na lenštine, ili pretvaranje Lale u sinonim za flegmatičnost, ili šarenolike asocijacije na račun Beograđana), ovde ću se i poslužiti takvim stereotipom.

Anegdote vezane za moje detinjstvo u Bosni vezane su i za svojevrsna bdenja koja sam praktikovao s drugovima iz zgrade. Naime, nama deci uvek je bilo zanimljivo šta se to zbiva u našem okruženju kada odemo na spavanje. Tako smo došli na ideju da pravimo noćne „straže”. Prema dogovorenom rasporedu, svako od nas je bio dužan da kroz svoj prozor posmatra šta se dešava oko naše zgrade u jednom delu noći. U toku dana smo rezimirali utiske i dobijali potpuniju i pravu sliku o našoj okolini. Naš svet nije bio samo ono što nam je nuđeno da vidimo i čujemo danju, već i tamna (skrivena) strana našeg grada i njegovih stanovnika.

Jedne večeri čuo sam neku buku koja je dolazila sa ulice, ali još ništa nisam uspevao da vidim. Vremenom je buka poprimala oblik neke pesme, a slika je dobijala obličje dvojice kafanskih drugova koji su se teturali poput grogi boksera. U momentu kada su prolazili pored mog prozora uspeo sam da uhvatim refren pesmiće u melodiji bećarca: „...Aj, jebem majku popu i žandarmu!”

Iako nisam bio vaspitavan u nekom posebnom religioznom smislu, ove psovke upućene na račun „duhovnih“ i „svetovnih“ predstavnika učinile su mi se neuobičajenim. Odlučio sam da pitam oca da li su i koliko su ove pesmice lokalni običaj. Pošto je bio sociolog, verujem da mu je moja radoznalost i želja za objašnjenjem „svih“ društvenih oblika ponašanja bila razumljiva. Stoga mi natenane objasni da su to neke (pogrdne) pesmice koje ljudi uglavnom u pijanstvu zapevaju ili kad hoće svesno da naprave razliku između „nas“ i „njih“. Tada sam i saznao da postoji pandan tom stihu koji pevaju oni „drugi“, a glasi: „...Aj, jebem majku hodži i muktaru!“

Kako sad ne biti pomalo zbunjen, pa zar Bugarski kao razlikovne jezičke markere za razlikovanje muslimana ne nudi turcizme i obratno. U ovom slučaju psovki i stereotipa o Bosancu koji slatko opsuje, prethodna teza biva dovedena u pitanje. Naime, u navedenom primeru oni pripiti pevači sigurno su pripadali muslimanskom etnicitetu i umesto turcizama *hodža* i *muktar* koriste sinonime *pop* i *žandarm*. Takođe, srpski odgovor na tu pesmicu, umesto da koristi reči iz svog etničkog vokabulara kao što su *pop* i *žandarm*, upotrebljava reči kojima bi Bugarski markirao muslimane.

Najinteresantnije od svega je što prikazani parovi sinonima potiču ili iz latinskog ili iz turskog, a „mi“ i „oni“ ih koristimo kao neprikosnovene markere kako jezičke, tako i etničke različitosti.

Niske strasti jezika

Šta određuje cenu jednog proizvoda? Da li je potrebno da to dobro bude samo retko, ili odnos ponude i potražnje koji neizbežno prati reklama?

Burdije navodi: „[...] uspostavljanje jezičkog tržišta stvara uvjete za objektivnu konkurenciju u kojoj i posredstvom koje legitimna kompetencija može funkcionirati kao jezički kapital koji, prigodom svake društvene razmjene, proizvodi razlikovnu dobit“ (Bourdieu, 1992: 37). Ovde se pod jezičkim kapitalom i legitimnom kompetencijom podrazumeva jezička osposobljenost govornika kroz zvanični sistem obrazovanja. Naravno, što je manje ovako kompetentnih govornika, njihova društvena moć proizišla iz

vladanja ovim retkim jezičkim resursom je veća. Ovako predloženo jezičko tržište radi samo u slučaju da je reč o homogenom tržištu.

Međutim, u današnjoj stvarnosti, i pored veoma moćnih sredstava masovne komunikacije, ili baš zahvaljujući njima, tržište nije homogeno. Masovne komunikacije danas imaju zadatak da pruže zabavu i informacije u predahu za masovnu i često jako heterogenu publiku (takođe geografski heterogenu) (Lorimer, 1998: 37–39).

Iako stanovište o masovnim komunikacijama ide u prilog tome da masovna komunikacija obezbeđuje jedinstvo ovog tržišta, sama definicija (heterogenost i masovnost govornika) tih sredstava opovrgava tu pretpostavku.

Tome u prilog navodim čudan slučaj bosanskog dijalekta u dva vremenska preseka. Prvi period 1988–89. godine, i drugi, veoma blizak prvom, od 1992. godine pa sve do danas. Naime, ovu pojavu sam pratio na ličnom primeru prilikom prelaska iz Bosne, u kojoj sam do 1989. godine pohađao školu,¹⁴ u beogradsku IX matematičku gimnaziju „Mihailo Petrović Alas“. U isto vreme, putem još zajedničke jugoslovenske radio-televizijske mreže JRT, koja je pokrivala čitavu teritoriju SFRJ, bili smo u mogućnosti da jednom nedeljno pratimo „zabavni“ program pod nazivom „Top lista nadrealista“. Originalnost programa i njegova sposobnost predviđanja uticali su i na njegovu popularnost na čitavoj teritoriji emitovanja. Jezička osobenost programa bila je dominantnost bosanskog *dijalekta*, preciznije, žargon sarajevskog miljea. Prilikom navedenog prelaska zbog školovanja, iz Bosanskog Šamca u Beograd, sa sobom sam poneo i određeni način govora. Na moju sreću, taj prelazak iz jednog obrazovnog sistema u drugi podržali su „Nadrealisti“. U početku sam imao određene rezerve po pitanju javnog i glasnog istupanja zbog „naglasaka“ koji je u to vreme bio redak, pogotovo u beogradskim školama, a s druge strane reklamno veoma dobro podržan od strane Đure, Neleta, Fude protiv cvijeća zla, i Minke i dr Arslanagića. Ova retkost i reklama bili su prvi preduslovi mogućnosti ostvarivanja profita, što sam ubrzo počeo i da koristim vođen nekom „nevidljivom rukom“ jezičkog tržišta.

¹⁴ U prepodnevnoj smeni sam pohađao časove u mašinskoj, a popodne (razliku) časova u matematičko-programerskoj srednjoj školi.

Dakle, to pokazuje kako je u prvom periodu u okviru obrazovnog sistema, koji je bio fabrika u kojoj sam paralelno stvarao proizvod koji ću plasirati nedugo zatim, veoma cenjen bio dijalekt koji je produkt mog habitusa i koji nije bio dominantan na beogradskom jezičkom tržištu.

Drugi period čudne sudbine bosanskog dijalekta počinje negativnom reklamom u medijima (ratna dešavanja u Bosni, gde se za taj dijalekt vezuje suprotna strana), ali i sa opadanjem retkosti ovog jezičkog resursa na „pijaci Srbije”.¹⁵ Nakon otpočinjanja rata u Bosni, u Srbiju, posebno u Beograd, naglo stiže veliki broj ljudi koji su se sklanjali od rata (uglavnom žene i deca, ali i veliki broj muškaraca). Ove ljude su popularno zvali „izbeglicama”, što takođe, ako ne odmah, onda vremenom biva neka vrsta negativnog pojma. Nostalgični nadimak emigranata (selo–grad) koji nam je nadenuo „rođak sa sela” iščezao je u samo nekoliko godina.

Na ovom primeru možemo jasno videti kako u kratkom periodu dolazi do stvaranja mikro-tržišta na kome jezička roba koja nije proizvod tog dominantnog jezika (i to baš u rasadniku jezičke kompetencije dominantnog tržišta) biva zahvaljujući retkosti i dobroj reklami cenjena, a nedugo zatim, zahvaljući reklami tih istih medija i velikoj ponudi, srozana i zatvorena u izolovane društveno-jezičke grupe koje je i danas plasiraju na ovom tržištu s manje ili više poslovnog uspeha.

Baksuzne magnolije¹⁶

U ovom eseju ću predstaviti nekoliko tema. Prvobitna zamisao je bila da jednom kraćom anegdotom opišem mehanizam sujeverja, u ovom trenutku u jednom selu Bosanske Posavine.

¹⁵ Pod pojmom „pijaca Srbije” podrazumevam jezičku pijacu s mnoštvom pijačnih tezgji! Zamislite samo jezičku tezgju(e) u prolazu na Zelenom vencu, koji govor je tamo dominantan, ili šta je primetio onaj virtuelni Lombrozo iz GSP-a, o kome ću pisati kasnije, ili sve te tezgjice izmešane skupa u glavi neke šalterske službenice na putu od kuće do posla, koja uz to pretenduje da nam se obraća administrativnim, jezički kompetentnim govorom. Postoji li, dakle, jedna jezička kompetentnost? Pre bih rekao da bi ispravnije bilo koristiti državna jezička kompetentnost, a u slučaju društva može biti reči samo o množini, i to društvenih jezičkih kompetentnosti.

¹⁶ Ovaj tekst je objavljen u: Митровић, 2006: 251–252.

Treba uočiti da teme koje bitišu u jednom vremenu i na istom ili različitom prostoru nisu nikako produkt trenutka, niti bukvalno shvaćene svakodnevice (mada su deo te svakodnevice i često se tako razumevaju), niti su pak prostorno ograničene opštinskim, regionalnim i državnim granicama. One imaju zajedničke korene, a to su ljudi i njihove zajednice koji neraskidivo utiču jedni na druge, i čiji uticaji nisu omeđeni prostorom, a rekao bih da je i vreme u ovom smislu relativan pojam. Ovde se neću dalje baviti razmatranjem i problemom vremenskih i prostornih putanja zajedničkih tema, već ću opisati jedan primer sujeverja koji nije, kao što je rečeno, ni vremenski ni prostorno vezan samo za dato područje ili vrstu naselja. Konkretan događaj zbio se u jednom selu na oko 2 km od Bosanskog Šamca, po okončanju rata. U selu je neko od njegovih stanovnika posadio magnoliju. Ubrzo je biljka izrasla u drvo i počela da pleni lepotom svojih belo-roze cvetova. Nedugo zatim i ostali meštani su u svojim dvorištima posadili istu biljku i skoro da je svako dvorište bilo ukrašeno magnolijama.

Potom se ova „moda” prenela i na susedna sela. Interesantno je da je magnolija u ovom selu bilo i ranije, ali ovakav stepen imitacije nije bio prisutan.

Posle nekog vremena osobi za koju se smatralo da je prva počela sa ovom „modom” (mada to, zapravo, nikada nije ustanovljeno) desila se neka nesreća. Radilo se o nekom smrtnom slučaj u porodici. Brzo se selom pronela vest da magnolije donose nesreću. Ono što je usledilo nakon toga jeste da su svi koji su do tada pratili ovu modu posekli svoja stabla magnolija, kako i sami ne bi doživeli sličnu sudbinu. Ova seča je usledila u svim selima koja su prihvatila pomenutu „modu”, što je opet zanimljivo i za posmatranje fenomena glasina. Ma koliko bilo impresivno, onome ko makar nešto zna o magijskim i sujevnim ritualima, ali i socijalnoj psihologiji i učenju o širenju glasina, ova pojava s tog stanovišta i ne izgleda sasvim čudno. Tako su *glasine*, po Olportu i Postmanu (Allport, Postman), specifične vrste tvrdnji koje se zasnivaju na verovanju, a koje kolaju od osobe do osobe obično usmenim putem, i bez oslonca na utvrđena fakta. To su takođe neverifikovane tvrdnje o nekom događaju koje usmeno cirkulišu i koje se u toku cirkulisanja mešaju u svom sadržaju. Ovde je od pomoći i podela glasina koju su napravila dvojica pomenutih autora:

(1) glasine koje su izraz straha; (2) one koje sadrže neprijateljstvo prema određenim grupama sagovornika; i one (3) kojima se izražavaju želje. S obzirom na poreklo glasina, delimo ih na one koje nastaju spontano (izvor u stvarnom strahu) i one koje su nastale namerno (razne vrste propagande). Promene koje prate glasine su: simplifikacija, nivelisanje sadržaja, racionalizacija, asimilacija, dominacija i akcentuacija. Datu pojavu mogli bismo posmatrati i preko Frejzerove (J. Fraser) podele.

I Frojd (Freud) je smatra jednom od funkcija magije, odnosno njena moć je da štiti individuu od neprijatelja i opasnosti.

Nakon ovog događaja postavio sam sebi nekoliko pitanja. Prvo, otkuda tako masovno baš magnolije? Možda stoga što se vrlo lako primaju i nije potrebna posebna nega, jako su otporne na vremenske uticaje i plene izgledom. Može biti da su se meštani nakon višegodišnjeg rata i velikih žrtava uželeli veselih boja koje je magnolija pružala, te stoga i tako masovno prihvatanje ove biljke u odnosu na predratna vremena.

Međutim, akt seče koji je usledio posle pronošnja vesti o nesreći koju je moguće da to drvo nosi naveo me je da razmišljam o tome kao o čestoj vrsti sujeverja ili u najmanju ruku povodljivog ponašanja (a posredstvom glasina) koje pronalazimo oko nas.

Naime, nije li to onaj isti osećaj proistekao iz verovanja da neka nesreća može zadesiti i nas ukoliko delimo sličnosti sa žrtvom te nesreće? Nije li to ono isto ponašanje koje se manifestuje u odnosu zajednice prema hendikepiranima, homoseksualcima, narkomanima, alkoholičarima, klošarima, beskućnicima, izbeglicama i sličnim grupama koje zbog neke njihove „nesreće“ vidimo kao „fenomen magnolije“?

INTIMNI BEOGRAD

„Specijalci“ i pećinski lavovi

Evolucijska lekcija kaže da je pećinski lav (koga je na ovim prostorima bilo u izobilju) iščezao jer se usko specijalizovao za jednu vrstu plena koji je nestao usled prirodnih katastrofa i promene

staništa. Ne aludirajući na Paretovo (Pareto) zoomorfno poimanje elite, bilo da je reč o životinjskoj (vrh lanca ishrane) ili ljudskoj eliti (vrh društvene piramide), rezultati su slični. Stari su i dobro poznati primeri civilizacija poput sumerske ili one na Uskršnjim ostrvima čijih potomaka danas nema, a ono što je ostalo iza njih su spomenici mrtve kulture u pustinjski, njihovom rukom, dizajniranoj galeriji. Da bi pronašli pokazatelje ovih pogubnih pojava, ne moramo ići daleko u prošlost niti klesati kolosalne glave naših bogova u vulkanskom stenju, uništavajući šume i tlo zbog tog posla kako bi, ironično, imali više prihoda od te zemlje.

Hiperracionalizacija organske solidarnosti i sve uža specijalizacija i diferencijacija rada mogu degradirati životnu sredinu i postupno dovesti do rizika vezanih za opstanak populacije. Danas politički rukovodioci, baš kao i tada poglavice i šamani, mogu imati luksuz i ne reagovati na alarme prirode. Oni mogu pomoći degradaciji zarad veće eksploatacije, svojom uskom specijalizacijom (jer među političarima se sve češće ističu njihove profesionalne odnosno obrazovne osobine u donošenju političkih odluka). Što situacija postaje alarmantnija, neke kulture su sklonije bržoj i efikasnijoj devastaciji svoje okoline, jer smatraju da treba iskoristiti resurse pre nego što nestanu. Na Uskršnjim ostrvima su poslednja stabla (koja su značila nove kanue za ribolov i preživljavanje) oborena da bi se napravila najviša statua božanstva koja će doneti više ribe.¹⁷ Kada dobar deo planete pati zbog globalnog zagrevanja, umesto pronalaženja alternativnih goriva na lokalnom i nacionalnom nivou, još veću ulogu ima profit nego zajednička dobrobit.¹⁸ Dobar primer nalazi se i nadomak Beograda gde pritisak migracija stanovništva, s jedne strane, i preduzetnički duh grada, s druge, legitimizuju takvo stanje i potencijalno ugrožavaju preostale sigurne izvore vode. Još od najranijih paleolitskih iskustava, pa preko onih iz prvih stalnih naselja u periodu neolitizacije, jasno je da čovek – graditelj „ne muti” niti prlja vodu u bunaru i izvoru. Odnos prema

¹⁷ Videti u: Rajt, 2007.

¹⁸ Primer grada Groningena na severu Holandije pokazuje kako je vlada u saradnji s multinacionalnom gasnom kompanijom godinama vadila zemni gas ispod naseljenih mesta, proizvodeći tako česte zemljotrese i sitnije „vibracije” za koje su zvanično tvrdili da potiču od obližnje avionske rute. Videti sajt Rojtersa o geografiji onlajn izvora.

„čistom“ na izvestan način postaje i osnova za organizovanje i strukturiranje zajednica.¹⁹ Današnja redovna održavanja gradskih izvorišta govore u prilog ne samo njihovog značaja, nego i o potrebi povećane potrošnje, ali i nedostataka pitke vode na području Beograda.²⁰ Ovu zabrinutost dodatno usložnjavaju podeljena mišljenja koja su gotovo neizbežna u takvim situacijama. Po običaju, takvu situaciju prate i suprotni medijski izveštaji koji pokušavaju da nadomeste jedini ispravan pristup ovakvom vitalnom izazovu – nezavisno stručno istraživanje koje bi pred širu javnost iznelo relevantne podatke.²¹

Suprotno takvoj slici, Kina i Egipat su civilizacije koje uspevaju da prežive više od tri hiljade godina zahvaljujući reakcijama relevantnih grupa odnosno same kulture na alarme prirode i zahteve zajednice. To znači da je moguće u jednom šire shvaćenom trenutku zaustaviti nefunkcionalne projekte kojima je cilj stvaranje profita koji će omogućiti udoban život male grupe i ujedno proizvesti niz dugotrajnih i neizbežnih posledica po čitavu populaciju i životnu sredinu u doglednoj budućnosti.

Zakrpljeni trotoari²²

Istorija žvakanja seže još od antičkih dana. Zabeleženo je da su stari Grci žvakali *mastikon*, Indijanci lišće koke ili nekih drugih biljaka. Žvakan je masovno i list duvana. Međutim, prva žvakaća guma pojavila se (i prodana je) 1848. godine. Nju je napravio Džon B. Kertis (John B. Curtis), a zvala se „State of Maine Pure Spruce Gum“. Dve godine kasnije, 1850, napravio je i nešto bolju parafinsku žvakaću gumu, a 28. decembra 1869. godine Vilijem Finli (William Finley) patentira ovaj proizvod: US patent nr. 98. 304.

¹⁹ Za ovo se oslanjam na Mid, 2001.

²⁰ Na osnovu vesti od 10. aprila, u *Nova ekonomija*, 2016.

²¹ Više videti u izabranim medijskim izveštajima u dnevnim novinama: *Politika*. (28. oktobra 2020); *Politika*. (27. 12. 2020). Vest o izgradnji Tesla grada je skinuta sa interneta odnosno sa sajta kompanije BK, a potom zamenjena demantijem u listu *Danas* (25. 1. 2021); takođe, videti izveštaj televizije *N1* u Nikolić (28. 9. 2017); videti i vest u dnevnim novinama *Blic* (21. 7. 2021).

²² Tekst je objavljen u: Митровић, 2006: 255–257.

Prvu mašinu za pravljenje žvaka patentirao je 1871. godine pronalazač i preduzetnik Tomas Adams (Thomas Adams), koji 1888. godine pravi i vlastitu marku „Tutti-Frutti“. Od tada počinje prava masovna proizvodnja i upotreba žvakaćih guma. Sociolozi tvrde da je za usvajanje neke kulturne potrebe na globalnom planu potrebno oko 50 godina. Istorija žvakanja žvakaćih guma duga je preko 150 godina. Da li se paralelno s razvojem žvakaće gume razvijala i kultura njihovog žvakanja? Ovo pitanje je u vezi s naslovom – „zakrpljeni trotoari“. Ako se malo bolje zagledate u tlo po kome šetate, videćete da u Beogradu (a i šire) gotovo da nema trotoara koji ne izgleda kao iskrpljen, zahvaljujući rabljenim „žvakama“. Naime, korisnici žvakaćih guma, rekao bih više nego često kada izgustiraju svoje „žvake“, jednostavno ih pljunu na trotoar, ulicu, hol, stepenište, pod, itd.

Kako se onda ne upitati je li oduvek bilo tako, da li je većina „žvakača“ činila grupu „pljuvača“. Reklo bi se da je tako! U početku beše tako, da oni koji žvaću list neke biljke, po presahnuću tog lista jednostavno ispljunu sažvakani deo biljke. Dakle, pljuvača sažvakaniog sadržaja je bilo. Onoga čega nije bilo su „ožiljci“, jer sažvakani deo lista je bio organskog porekla, pa i ako nije bio sanitarno uklonjen, onda su vreme i proces raspadanja učinili svoje. Šta je s duvanom koji se žvaće? Pa situacija je slična prethodnoj, s tim što su na javnim mestima postojale i pljuvaonice za one koji ga žvaću.

To ukazuje na određeni progres u istoriji žvakanja. Što se tiče upotrebljenih „žvaka“, u vreme njihovog nastanka one nisu mogle biti podvrgnute procesu truljenja jer nisu sasvim organskog porekla. Ispljunute „žvake“ su se tada uklanjale lakše s tla jer nije bilo betona i asfalta, one su u dodiru s prašnjavim tlom lako gubile lepljivo dejstvo. Međutim, sa žvakaćim gumama danas u vreme asfalta stvar je nešto drugačija. Danas veliki broj ljudi koristi taj proizvod, čak ga preko mas-medija preporučuju komore stomatologa. Kako i sama reklama kaže, da bismo održali PH-vrednost u našim ustima, odmah posle jela ili kafe treba uzeti žvakaću gumu. Tu se reklama završava. Podrazumeva se da se upotrebljena „žvaka“ odbaci u kantu za otpatke. Zašto onda većina žvakača svoju istrošenu „žvaku“ pljuje na ulicu ili trotoar? Da li je reč o nasleđenoj ili naučenoj osobini?

Argument za nasleđenu osobinu kaže da pri procesu žvakanja, ljudska bića i šire žvaću sadržaj koji im je ukusan, te u slučaju njegove neukusnosti taj sadržaj biva ispljunut. Dakle, „žvaka“ posle određenog vremena žvakanja stvarno postaje neukusna, te dolazi do opisanog procesa.

Argument za naučenu osobinu. Na početku teksta sam dao kraći istorijat žvakanja, bez namere da se dati sadržaj proguta. Kroz tu istoriju vidi se da su ljudi po završetku dejstva žvakane materije jednostavno pljuvali na tlo. Pošto je definitivno reč o različitim kulturama, verujem da je ovaj obrazac žvakanja–pljuvanja istovetno prenošen kao kulturni prilikom socijalizacije. Koje je rešenje da naše tlo²³ ne bude prekriveno i ulepljeno „žvakama“?

Jedno rešenje je tehničko-sanitarne prirode. Često sam viđao (na aerodromima posebno) kako sanitarni personal „špahlama“ skida istrošene žvakaće gume s podova. Drugo rešenje je pomiriti kod svih „žvakača“ nasleđeni s naučenim obrascem (koji se vremenom menja, na ambalaži postoji simbol koji ukazuje na odlaganje istrošene žvake u kantu za otpatke) žvakanja–pljuvanja. Što znači da svi „savremenici“²⁴ počnu koristiti sanitarna dostignuća svog, ali i prošlog vremena – kantu za otpatke!

Kriza u doba katastrofe (korone)²⁵

Tokom pandemije izazvane koronavirusom izloženi smo svakodnevnim izveštajima (nacionalnim i globalnim) koji govore o broju testiranih, zaraženih, umrlih i izlečenih. Dobijamo različite prognoze o toku i efektima zaraze. Svedoci smo različitih nacionalnih scenarija i modela.

Dominiraju dva pristupa. Jedan je sticanje kolektivnog imuniteta koji ima za efekat trenutnu sliku o velikom i brzom progresu

²³ Nisam uzimao u obzir „žvake na sedištima“, „žvake pod stolovima“, „žvake na zidovima i plafonima“, „žvake na prekidačima za svetlo“, „žvake u liftovima i na dugmičima“, „žvake itd.“.

²⁴ Videti tekst „Lombrozo u GSP-u“.

²⁵ Tekst je napisan tokom vanrednog stanja u Republici Srbiji uvedenog 16. 3. 2020. godine radi suzbijanja pandemije izazvane koronavirusom (SARS-2/Co-vid-19). Varijanta ovog teksta na engleskom jeziku objavljena u Mitrović, 2021.

broja zaraženih i umrlih, ali on obećava da će virus protutnjati brže i ostaviti iste efekte kao kada se branimo svim sredstvima. Dakle, prepuštanje prirodi da učini svoje.

Drugi pristup se suprotstavlja prirodnom toku stvari. Predlaže restriktivnije mere po pitanju kretanja za različite kategorije stanovništva kako bi se društveni kontakti sveli na puki minimum. Karakterističan je za države koje su sačuvale sisteme primarne zaštite i institute ili zavode javnog zdravlja karakteristične za bivša socijalistička društva.

Vreme će pokazati koji model je bio bolji imajući u vidu osobine zaraze, ali i društveno-ekonomsku strukturu i zdravstvenu i kulturnu sliku populacije.

Kao neka vrsta latentne opasnosti koja nanosi kumulativnu štetu prolazi svakodnevno preplitanje u svakodnevnom ali i javnom i naučnom govoru termina kriza i katastrofa.

U naučnom smislu, katastrofa je događaj (ili serija događaja) koji ranjava ili ubija značajan broj ljudi ili, u suprotnom, teško narušava njihovu svakodnevnicu u građanskom društvu. Katastrofe mogu biti prirodne ili rezultat nehotičnog ili namerog ljudskog čina. One uključuju, ali nisu ograničene na požare, poplave, oluje, zemljotrese, hemijska isparenja, curenje ili infiltraciju otrovnih supstanci, terorističke napade konvencionalnim, nuklearnim ili biološkim oružjem, epidemije, pandemije, masovni pad elektronskih komunikacija, uključujući i druge događaje koje eksperti i zvaničnici označavaju kao „katastrofe”. Katastrofe se uvek pojavljuju kao iznenađenje i šok; one su neželjene od strane pogođene populacije, iako nisu uvek nepredvidljive. Katastrofe takođe stvaraju narative i medijske slike heroizma, padova i gubitaka onih koji su pogođeni i onih koji na nju odgovaraju (Zack, 2009: 7).

Konflikt ili kriza je preciznije strukturisan za razliku od katastrofa, pa nosi i više institucionalizovanog rizika od nesreće. Katastrofu karakteriše prosocijalno ponašanje, dok je konfliktna ili krizna situacija oivičena različitim interesima aktera koji produbljuju sukob ili krizu (Perry and Quarantelli, 2005).

Naime, pandemija je, prema svim osobinama, katastrofa koja svakako može izazvati različite krize: krizu u zdravstvenom, političkom, ekonomskom i drugim sistemima. Ona može dovesti

do psiholoških i drugih kriza ličnosti. Ali, kriza i katastrofa sigurno nisu isto, iako imaju svojih sličnosti.

Pored navedenog preplitanja ovih pojmova, i uz neprestano i obilno ponavljanje, gotovo je postalo istinito da ništa više neće biti isto nakon ove pandemije. U ekonomskom, političkom i društvenom smislu svet će biti drugačiji.

Ova promena predstavlja sličnost koju dele katastrofa i kriza. Međutim, ovu osobinu poseduje svako remećenje homeostaze i podržava tezu da živimo u visokokiborgizovanim društvima.

Postavlja se pitanje: zašto bi stanje nakon ove katastrofe trebalo da ostane isto? Da li može biti isto? Da li posle povrede ili teške bolesti pacijenti zaista ozdrave ili imaju samo viziju da su se vratili u prethodni „ideal“ zdravlja? (Frank, 1995)

Upravo neposedovanje odgovora na ova pitanja dovodi do krize u mnogim sferama života, dok bolest sama po sebi u smislu pandemije ne predstavlja krizu, nego katastrofu. Delovanje i obnova nakon katastrofe poznaju izvesne protokole i obeleženi su brojnim posledicama koje su uglavnom poznate i istražene. I zbog toga ovu tačku poznavanja treba upotrebiti kako posle katastrofe ne bismo morali biti suočeni s više kriza nego što je potrebno.

Kao i svaka katastrofa, i ova će imate specifičnosti koje su već predmet istraživanja. Stoga početno razlikovanje pojmova krize i katastrofe može biti mali, drugačiji, ali potreban korak u razumevanju sutrašnjice koja sigurno dolazi nakon bitke s pandemijom.

Brzina reda²⁶

Koji su aspekti ubrzanja života i korišćenja termina *brzina* u svakodnevnom životu? Pojam brzine ne podrazumevamo uvek kao fizičku veličinu, već više mislimo na subjektivni osećaj ubrzanja života i osećanja nedostatka vremena uopšte. U poslednjih nekoliko nedelja imao sam priliku da se nađem u redovima ispred nekog od šaltera ustanova koje pružaju različite vrste usluga. Tokom ne tako kratkog vremena provedenog u redovima primetio

²⁶ Ovaj tekst je objavljen u: Митровић, 2006: 252–254.

sam novu (ili sam se možda samo podsetio na staru) podvrstu brzine, a to je *brzina reda*, karakteristična verovatno za podneblja gde su redovi svakodnevna stvar. Ovakvu vrstu „druženja” prate pojave poput nemogućnosti ostvarivanja ličnog prostora, koji varira od kulture do kulture, ali, dodao bih, i od osobe do osobe. Zatim, u redu se nađe barem jedna osoba koja ima komentare upućene službenicama/ima iza stakla, tipa „nismo mi stoka”, i tome slično. Zatim je tu osoba koja ima funkciju redara (Ima li ta šalter sala svog zvaničnog redara ili ne?).

Međutim, ma kako ove pojave bile primamljive za analizu, i svakako je zaslužuju, meni je najinteresantnije bilo pitanje koje su pridošlice postavljale zvaničnom redaru ili nekom od „čekača” u redu, a ono glasi: „Kojom brzinom se kreće red?”

Ako je po definiciji *brzina* jednaka pređenom putu u jedinici vremena, kako bismo mogli izračunati *brzinu reda*? Red se, kao što znamo, sastoji iz više osoba koje u njemu čekaju da bi došle do šaltera na kojima bi trebalo da ih usluži službenik/ca (ili da nešto kupe, ali na tome se sad neću zadržavati). Te osobe se kreću različitim brzinama jer prelaze različite puteve u zavisnosti od njihove percepcije ličnog prostora. Službenici/ce opet iziskuju određeno vreme, ali ne za prelaženje određenog puta već završavanje specifične operacije vezane za usluge datog šaltera. Ta brzina za obavljanje određene specifične operacije trebalo bi da bude standardizovana, ali ipak nije. Naime, ona zavisi od stepena stručnosti rada na računaru (još!), koeficijenta inteligencije službenice/ka, kao i od poznavanja materije kojom se bavi. Naravno, poslednja stavka bi trebalo da bude isključena iz ovog „infinitezimalnog računa”,²⁷ jer se podrazumeva da je ta službenica (službenik) kvalifikovana za posao kojim se bavi, ali to često nije slučaj.

Nije retka pojava da kada posle dužeg vremena i stignete na red, bivate prebačeni kod kolegice ili kolege jer taj službenik/ca ne zna ono što bi trebalo da zna.

Pored toga, kada uđete u proceduru usluživanja nećete imati nikakvu diskreciju onih iza vas, a što je još gore ni personala

²⁷ Infinitezimalni račun – račun s beskonačno malim veličinama (obuhvata diferencijalni i integralni račun).

koji se između sebe dovikuje, i vaše stanje na računu ili druge lične stvari usput saopštava čitavoj čekaonici.

Zbog navedenih varijabli brzinu reda je vrlo teško izračunati, a i kada bih to uspeo, ne znam koju jedinicu bih joj dodelio.

Skoro sam pokušao da izračunam brzinu reda u jednoj banci i ona je bila otprilike 1/108 ljudskog bića u minuti.

Socijalna distanca i lični prostor

Jedna od kriza izazvanih katastrofom u vidu kovida 19 (koronavirusa) mogla bi biti i ona psihološka ili neka druga na ličnom nivou. Poimanja ličnog prostora i naša orijentacija u javnom prostoru bivaju konfuzni, u inače konfuznom shvatanju čekanja reda opisanog u prethodnom tekstu.

Iskustvo u čekanju redova u poslednjih pola veka suočilo nas je s nekoliko iskustava. Dve su osnovne podele: postojanje redova u naizgled normalnim situacijama i redovi u katastrofama.

Pre pedesetak godina, nekadašnja država SFRJ bila je suočena sa opasnom zarazom variolom verom. Nedugo posle mera lokalnog karantina i izolacije usledila je masovna vakcinacija stanovništva, uz manje ili više pogrešnih poteza (Медић Стојанац et al., 2002).²⁸

²⁸ U prilog ovome govori citat navedenog rada: „U epidemiji velikih boginja 1972. godine u Beogradu, vakcinisan je jedan broj trudnica. Kod velike većine trudnica, vakcinisanih u prvom trimestru, izvršen je nameran prekid trudnoće. Nadzor nad vakcinisanim trudnicama pokazao je povećan broj prevremenih porođaja i spontanijih pobačaja u odnosu na nevakcinisane trudnice. Nije zabeležen povećan broj kongenitalnih malformacija među decom vakcinisanih trudnica” (Медић Стојанац et al., 2002:131–35). Navedeni rad se poziva na izveštaje o namernim abortusima u prvom trimestru i spontanijim pobačajima i prevremenim rođenjima u slučaju vakcinisanih trudnica „živom vakcinom”, kakva je bila inače pouzdana vakcina protiv velikih boginja. Vidi više u izveštajima: Ilić V., Gligić A., 1973: 372–5; Đukić Tadić M., Stojković Lj., Petronijević A., Cvetković M., 1972: 307–11; Mladenović D., Šulović V., Radić J., Jovanović R., 1972: 88–90.

U prilog predhodnim navodima potrebno je reći da je autor ove knjige rođen delimično i zahvaljujući neposlušnosti, nepoštovanju isključivosti, odnosno poštovanju zdravog razuma i osnovnih principa zdravlja. Naime, majka autora je u poodmakloj trudnoći poslata s posla u red za vakcinaciju „živom vakcinom”, ali je posle intervencije supruga i autorovog oca, a po savetu načelnice ginekologije bolnice u Gradačcu, napustila red i tako verovatno spasila život još nerođenom detetu, autoru ovog teksta. Tako je napuštanje reda bilo potpuno opravdano. Na nesreću, paternalizam izazvan doslovnim shvatanjem „naredbi” i u nekim

Redovi u naizgled normalnim uslovima su oni iz decenije ekonomskih sankcija i rata u okruženju devedesetih godina XX veka. Imajući u vidu detaljan opis perioda, proizlazi da to vreme nije bilo „normalno“. Reč je o krizi koja se svakako, kao što smo opisali, razlikuje od katastrofe. Ali da li se etika krize razlikuje od etike katastrofe? Koliko se, i da li se, razlikuje etika vremena bez krize i bez katastrofe od etike u krizi i katastrofi?

Nekoliko stvari je izvesno, etika katastrofe i krize se sigurno, iako ne opravdano, razlikuje od etike u „normalnom“ vremenu.

Ovde ću navesti primere u kojima se vidi razlika između egalitarnog i utilitarističkog pristupa u trijaži u ratu, koja se, pre svega, odnosi na katastrofu. Trijaža predstavlja medicinski skrining pacijenata da bi se odredio njihov prioritet za lečenje, odvajanje velikog broja žrtava, u vojnom ili civilnom zbrinjavanju u katastrofama, u tri grupe: oni od kojih se ne može očekivati da će preživeti ni uz lečenje, oni koji će se oporaviti bez lečenja i prioritarna grupa onih kojima je potrebno lečenje da bi preživeli.²⁹

Takozvana egalitarna trijaža, kakvu danas poznajemo u savremenoj hitnoj i intenzivnoj nezi, potiče od prakse „metodičke pomoći“ Napoleonovog vojnog hirurga barona Dominika Žan Larija (Dominique Jean Larrey). Njegov sistem sortiranja i transporta ranjenika zasnivao se na principu da se najpre moraju zbrinuti najugroženiji, oni koji su najteže ranjeni, bez obzira na čin ili drugu razliku. Svrha tog pristupa nije bio opšti utilitarni cilj oporavka ranjenika zarad što bržeg ratnog angažovanja, već utilitarni cilj lečenja najteže ranjenih koji bi dobili najveću korist od neposredne nege jer bi umrli ukoliko bi ona izostala (Baker and Strosberg, 1992). Ovi autori objašnjavaju kako Larijev model „metodičke pomoći“ opredeljuje retke resurse da bi se maksimizirali rezultati, bez štete po bilo čije interese. Tako bi teško ranjeni bili spaseni; lakši ranjenici mogu biti spaseni u budućnosti ukoliko budu ozbiljno ranjeni, dok im se čekanjem na lečenje u sadašnjosti ne može nauditi. Umrli nisu oštećeni, jer ne bi imali koristi od lečenja. S tim u vezi, Bejker i Strosberg ističu kako model

slučajevima nestručnošću i neobaveštenošću medicinskih tehničara dovodio je do značajnog broja pobačaja usled preventivnih mera sprovedenih vakcinacijom trudnica „živom vakcinom“.

²⁹ Više videti u: Winslow, 1982: 1.

(borbene) efikasnosti medicinske trijaže odstupa od predstavljenog egalitarnog modela. Model efikasnosti nastoji da maksimizuje rezultate medicinske trijaže u svrhe vojnog zahteva, odnosno cilj je brz oporavak borbenih funkcija. Izraženo brojičano, ovaj vojni zahtev podrazumeva da u bilo kom trenutku bude što više fizički sposobnih vojnika za borbu. Ovom obrnutom logikom katastrofe (ratnom ili vojnom), teži slučajevi moraju da čekaju na pomoć ili lekove, bez obzira na ozbiljnost njihovih potreba. Dobro znani primer ovog principa zabeležio je dr Henri Bičer (Henry Beecher) u svojim memoarima o distribuciji penicilina u severnoj Africi tokom Drugog svetskog rata. Umesto da se lek deli vojnicima sa slomljenim kostima tokom bitke, penicilin je davan onima koji su zaraženi veneričnom bolešću iz javnih kuća. Drugim rečima, retke resurse u ovoj situaciji katastrofe ne dobijaju heroji nego bonvivani jer mogu brže da se vrate na front.³⁰

Potrebno je istaći još oštrij razliku između egalitarne i utilitarne trijaže u ratu. Prema prvoj i drugoj Ženevskoj konvenciji iz 1949. godine, „samo hitni medicinski razlozi će dati prednost u redosledu lečenja koji će se primeniti“ (Женевска конвенција I, II, 1949: чл 12, ст 3). Štaviše, Ženevski protokoli iz 1977. godine proširuju ovaj princip na ranjene neprijatelje (Protokol I, 1977b, čl. 10, st. 453). Međutim, Ministarstvo odbrane SAD je 1988. godine naložilo da je cilj medicinske trijaže „maksimalni broj vojnika koji se mogu spasiti“, što je u suprotnosti i s redosledom lečenja i preferiranim subjektima za lečenje, preciziranim u Ženevskim protokolima. Kao pakt različitih saveznika, NATO poseduje direktive koje su takođe zasnovane na spasavanju na bazi međunarodnih konvencija.³¹

Nekoliko značajnih tačaka proizlazi iz ovih primera o ratnoj trijaži (koja se odnosi i na katastrofu) i napuštanju reda za vakcinaciju trudnica „živom vakcinom“ protiv *varirole*. Poslednji slučaj (detaljno opisan u fusnoti o vakcinaciji 1972. godine) ukazuje na nedovoljnu posvećenost ranjivim ili osetljivim grupama pacijenata. Inače etički ispravna procedura vakcine biva dovedena u pitanje

³⁰ Potrebno je pomenuti da je moralni prigovor u ovom primeru smatran značajnim. Videti detaljnije u: Gross, 2006.

³¹ Više videti u: NATO Logistic Handbook. Chapter 16: Medical Support, 1997. <https://www.nato.int/docu/logi-en/1997/lo-1603.htm> (pristupljeno 28. 10. 2020).

u epidemijskim okolnostima gde postoji mogućnost izbora specifične vrste zaštite (izolacija, maske, itd.) za specifičnog pacijenta. S druge strane, medicinska trijaža u ratu dešava se pod posebnim pritiscima, kada se malo može učiniti da se unapredi priprema. Nedostatak zaliha, vremena i resursa je nerešiv, tako da su primarni etički problemi ograničeni na najbolji odgovor. Štaviše, legitimno je očekivati da će neki biti osakaćeni ili umreti. Nasuprot tome, pandemija zatiče aktere u njihovom svakodnevnom životu ali ne isključuje mogućnost priprema za katastrofu, tako da se žrtve u tom slučaju ne moraju unapred uzimati zdravo za gotovo. Na primer, obezbediti dovoljan broj „retkih resursa” i dati precizna uputstva o njihovoj distribuciji, ranjivim grupama itd.

Efikasan način smanjenja ovih razlika u etikama leži u pretpostavci da loše okolnosti ne smeju biti opravdanje za lošu etiku.

Poslednje iskustvo, koje trenutno živimo, jeste suočavanje s pandemijom koronavirusa. Ponovo se srećemo s redovima i čekanjem. Ali zašto i gde nastaju ovi redovi i koji su njihovi uzroci?

Videli smo da su uzroci za nastajanje redova tokom variole, ili tokom sankcija, obezbeđivanje potrebnog imuniteta i obezbeđivanje retkih i potrebnih namirnica. Kao proizvod čekanja u takvim redovima nastale su varijacije na temu u normalnim vremenima, poput *brzine reda* i jednog od njenih faktora, *fizičke distance u redu*. Ona je u prethodnom tekstu definisana ličnim shvatanjem prostora čekača u redu.

Danas u doba korone red je proizvod distance odnosno potrebe da se ona obezbedi u izvesnom prostoru. Od proglašenja vanrednog stanja odluka je da se u prodavnicama, bankama i sličnim mestima na izvesnom prostoru može nalaziti tačno određen, bezbedan broj osoba. Zbog toga se ograničava ulazak broja korisnika tog prostora. Dok jedni ne izađu, drugi ne mogu da uđu. Na taj način, poštovanje fizičke distance u tom prostoru je uglavnom obezbeđeno. Međutim, da bi ta distanca bila obezbeđena i u redu, potrebno je ujednačeno i prihvaćeno shvatanje takve potrebe, ali da li je zaista to tako? Svi koji smo čekali u nekom redu znamo da više nije nego što jeste tako. Da biste obezbedili distancu na jednom mestu, prekšili ste je na drugom. U tome leži dosadašnja logika razlikovanja etika u normalnim i vremenima katastrofe (ili rata). Iz ovog reda se ne može pobeći da biste ostvarili

svoju potrebu za distancom. Uvek je neko ispred i/ili iza vas. U ovom slučaju potencijalni spas ili propast ne čeka vas na kraju reda. Potencijalna opasnost po vas je sam red.

Religiozni SMS³²

Potonji uskršnji praznici su me ponovo naveli da razmišljam o fenomenu slanja verskih poruka preko SMS-a. Jedna od usluga koje pruža mobilna telefonija jeste i servis kratkih poruka (SMS). Kako i sama skraćenica ovog servisa kaže, on je namenjen komunikaciji slanjem kratkih poruka koje se mogu manuelno ukucati ili ih proizvođači softvera za mobilne telefone nude kao standardizovan kraći tekst tipa: „Kod kuće sam“, „Vidimo se večeras“, „Jesi li za kafu?“, „Na sastanku sam“, itd. Tema ovog teksta je kako su korisnici mobilne telefonije odmah po njenom omasovljenju počeli da koriste ove usluge SMS-a i za potrebe religije. Tako je danas vrlo rasprostranjeno čestitati Božić ili Uskrs, a pogotovo krsnu slavu a verujem i religiozne praznike drugih konfesija putem SMS-a, što delimično isključuje tradicionalno prisustvo i čestitke *in vivo* u nekom verskom hramu ili pak pri zajedničkom okupljanju povodom datog verskog praznika.

Da li tim činom religija dobija na širini nauštrb dubine i pravovernosti, samo je jedno od pitanja koja se postavljaju. Naime, proslava pomenutih pravoslavnih hrišćanskih obreda podrazumeva niz pripremnih procedura u vidu posta, pričesti, ispovesti i sličnih radnji, koje se tradicionalno obavljaju kako u svakodnevnom životu kod kuće, tako i u crkvi uz pomoć sveštenih lica. Sam čin čestitke podrazumeva izraz želje osobe koja čestita osobi kojoj se čestita, i tradicionalno se obavljala oči u oči. Čini mi se da je korišćenje SMS-a uticalo na omasovljenje fenomena čestitanja u ovom slučaju verskih praznika, ali svakako i uticalo da ta čestitka izgubi na svojoj toplini i pravom religioznom značenju samim tim što nije *uživo*. Čini mi se da je to prvenstveno zbog toga što se ovim vidom čestitanja gubi nekoliko svojstava karakterističnih recimo za hrišćanstvo, a to su *sabornost, pravovernost i bratstvo*. Prvo *sabornost*,

³² Verzija ovog teksta je objavljena u: Митровић, 2006: 254–255.

svaka crkva teži ovom principu kako bi obezbedila koheziju i smeštanje svih svojih vernika pod svoj svod. Tako i slavljenje i čestitke vezani za taj obred trebalo bi da okupe što više vernika u zajedničkoj crkvi, te time ispoštuju ovaj princip. Međutim, bojim se da SMS radi protiv toga. Drugo *pravovernost*, podrazumeva ukratko sleđenje određenih verskih radnji pri ispunjavanju verskih obreda, a tradicionalno hrišćanski pozdravi (ili čestitke u novijoj istoriji) su se i prenosili usmeno prilikom susretanja, što opet korištenjem SMS-a u ove svrhe ne ispunjava ni ovaj princip. Treće *bratstvo*, u najširem smislu podrazumeva jednakost u „božjim očima”,³³ ali i jednakost pri upražnjavanju religijskih obreda, što funkcija SMS-a ne ispunjava.

Ono gde SMS ima dodirnih tačaka s Bogom jeste *nebo*. Naime, poznato je da mobilna telefonija svoje signale šalje kroz etar, te tako u neku ruku možda obezbeđuje osveštavanje ovih religioznih poruka. Zanimljivo je i kako je SMS poruka omogućila i onima koji ne poznaju u potpunosti verske običaje i tradiciju da ipak učestvuju u nekim verskim ritualima kao što sam to na početku opisao. Međutim, dolazi li do nesporazuma prilikom korištenja SMS-a u te svrhe, pogotovo ako osobe koje ga koriste pristupaju verskim pozdravima na način koji nije u skladu s tradicionalnim pozdravima, ali im SMS omogućava da ipak upute svoju poruku koja može biti različito shvaćena. Tako sam u vreme uskršnjih praznika dobio SMS poruke koje pored tradicionalnog pozdrava: „Hristos vaskrse!” u nastavku nose tekst: „Puno sreće” ili: „Sve najbolje.” Ako uzmemo u obzir da smo u nedelji Uskrsa, po predanju, svi bliži vratima raja, onda mi nastavak poruke (uz najbolje namere onoga koji šalje poruku) zvuči kao želja prijatelja da se do raja što bolje ili brže – uspešnije stigne, što baš ne mora da se razume kao pozdrav ili čestitka.

Ostaje stoga dilema s početka teksta da li religija, kao i naši međuljudski odnosi, pre svega dobijaju ili gube upotrebom tehnologije po svaku cenu i u svakoj prilici?

³³ Danas se gotovo smatra uobičajenim posedovanje mobilnih telefona, ali da li je to zaista tako? Ova „ontološka jednakost” stoga ima najmanje još dve dimenzije neslaganja s verskim SMS-om. Prvo, nemaju svi vernici mobilne telefone, a drugo, ne umeju svi vernici da barataju opcijom SMS-a.

Onlajn liturgija u doba korone

Već ustaljena moda korištenja savremene tehnologije i sredstava komunikacije u izvođenju religijskih praksi i običaja kao da nas je sve pripremala za pandemijska ograničena okupljanja. Možda je naša elektromagnetna religioznost toliko opteretila Nebo (Etar) da je prizvala i pozvala infekciju koja će nam prominiti poimanje sabornosti, jednakosti i pravovernosti. Jedno od svakodnevnih objašnjenja katastrofa i kataklizmičkih događaja u svakodnevnoj praksi društvenih aktera svodi se na dva momenta. Teodicejsko pitanje zašto baš mene/nas sad to pogađa, ako smo zaista verovali i ispravno molili Boga (*ortodoxis* i *ortopraxis*). Drugi momenat je često objašnjenje kroz božju kaznu. Zaključak da se kataklizma morala desiti usled grešnosti ljudskog roda, a jedna od njih bi mogla biti u tom smislu viđenja i kroz inverziju ortodoksije i perverziju ortopraksije.

Međutim, zašto je negde zabrana a negde preporuka jedne glave (Država) da se u vreme vanrednog stanja izbegavaju sva i religijska masovna okupljanja dvoglavog orla sa zastave toliko teško pala drugoj glavi (Crkvi) i vernicima koji već uveliko praktikuju *religiozni SMS*?

Jedno od objašnjenja može biti da Crkva nikada nije podržavala takvu tehnološku praksu, ali je nije ni sprečavala, niti je mogla sprečiti. U tom slučaju nametanje onlajn liturgije, pričesti i slično može biti viđeno kao izvestan vid kazne. Ali od koga potiče ta kazna. Da li Nebo ili Država kažnjava pravoverne terajući ih da koriste modernu tehnologiju u ispovedanju vere? Da li su bratstvo i jednakost u ovom slučaju zaista narušeni? Rekao bih da nisu. Mogućnost zaraze je podjednaka, pa je i odbrana od nje bratski i jednako podeljena na sve.

Ispostavlja se da sabornost u *religijskom SMS* ima svoju konstantnu masu vernika koji se okupljaju uživo pod svodom crkve. Pandemijska sabornost nadizali crkvenu. U ovom slučaju, hteli ne hteli, svi su pod svodom izolacije. U nedelji kada smo po predanju svi bliži vratima raja, takva sabornost spaja i stapa stare prakse religioznosti s novim SMS praktičarima. U ovom slučaju, *nolens-volens*, sabornost je najveća.

Policija subotnje večeri³⁴

Na prvi pogled reklo bi se da je reč o nekoj varijaciji na temu kultnog filma *Groznica subotnje večeri*, ali nije tako. Naime, već neko vreme (koje se verovatno slučajno poklapa s kolektivnim odmorom srpskih parlamentaraca) na ulicama Beograda u večernjim satima (obično u dane vikenda) primetio sam povećan broj policajaca. Ova pojava verovatno ne bi bila toliko uočljiva da je reč o povećanom broju takozvanih pozornika, odnosno redovnih policajaca. Međutim, ovde se radi o jedinicama koje su naoružane automatskim oružjem, i po opremi i uniformama bi se reklo da su iz sastava nekog od posebnih odreda policije.

Prisustvo posebnih snaga policije uočio sam kako na Novom Beogradu, tako i na prilazima svim važnijim saobraćajnicama, pa i na periferijama Beograda. Prvi put sam pomislio da je u pitanju neka poseta čelnika EU ili Haškog tribunala, ali se to ponovilo i narednih vikenda, što je značilo da je ta pretpostavka netačna, ili se nekom od pomenutih gostiju svideo noćni život naše prestonice. Naravno, svoja opažanja sam uporedio sa opažanjima mojih prijatelja i od njih sam dobio potvrdne odgovore, pa čak i da su ih te jedinice zaustavljale i kontrolisale. U sredstvima informisanja nije bilo nikakve posebne najave ovakvih kontrola i pojačanog prisustva policije, pa se normalno postavlja pitanje o čemu se radi?

Odgovora koji se nameću je mnogo, od toga da je možda u toku akcija hvatanja haških optuženika, ali zašto baš subotom uveče? Možda je reč o potrazi za nekom zaostalom kriminalnom grupom, a može biti da onaj datum odlaska na kolektivni odmor narodnih

poslanika srpskog parlamenta i pojava ovih pojačanih policijskih jedinica i nije tako slučajna podudarnost. Možda egzekutiva poručuje da, iako legislativa odmara, tu je represivni aparat, tek da podseti da država nije odumrla (na Marksovu veliku žalost), ona samo malo drema.

A možda je ovaj fenomen jedan od pokazatelja da Srbija prati evropske trendove makar po pitanju „brige“ da se njeni građani lepo i opušteno zabavljaju u dane vikenda.

³⁴ Verzija ove priče je objavljena u: Митровић, 2006: 246–247.

Tokom mog boravka u Holandiji, prijatelji su me često pitali zašto ne volim da živim u Amsterdamu? Jedan od odgovora je bio baš ovaj fenomen koji sam opisao. Amsterdam je široko poznat po dobrom provodu, ali su petak i subota uveče više ličili na devetomartovske demonstracije, ili studentski protest, s velikim prisustvom policije i službi hitne medicinske pomoći na ulicama Amsterdama.

Shvatio sam da pored mnogih *prijatnih* osobina koje ima, Beograd poseduje i jednu odnegovanu kulturu pijančenja, za razliku od amsterdamskog. Naime, tamo je za bezbedan provod garantovalo mnogo policajaca, što s psima, što na konjima, što u oklopljenim vozilima, spremnih da razbiju neko organizovano okupljanje veselih posetilaca *Rooie lichten kwartier*.³⁵

Ma kako mi amsterdamski vikendi zbog ovog fenomena nisu bili simpatični, iskreno bi mi bilo lakše da je prisustvo policajaca u Beogradu iz istog razloga kao u Amsterdamu, a ne iz nekog *našeg* razloga. Do nekog zvaničnog objašnjenja ostaje samo pitanje s početka subotnje večeri.

Vakcina i radijus slobodnog kretanja

U kakvoj su vezi vakcine (imunitet) i radijus ili sloboda kretanja?

Sociološki posmatrano, veza između vakcina i uopšte javnog zdravlja i slobode je značajna. Pogotovo je značajna u rodnoj perspektivi imajući u vidu tradicionalnu podeljenost porodičnih uloga, odnosno ustaljeno shvatanje uloge majke koja se primarno stara o zdravlju dece.

Česta obolevanja dece i njihov boravak kod kuće koji znači više vremena za negu skraćuje vreme žene da se posveti drugim poslovima u sferi obrazovanja i rada, na primer. Upravo u ovoj tački dolazi do tranzicije urođenog u socijalni imperativ, uokviren kroz vrednosti i principe Svetske zdravstvene organizacije i svakog društva uostalom.

³⁵ Kwart crvenih fenjera.

Naime, zdravlje i dobrobit dece i mladih su neke od najvažnijih društvenih vrednosti. Pronalazak vakcine tako „oslobađa“ vreme predviđeno za negu bolesnih i nameće se kao društvena obaveza. Vakcina tako omogućava veći radijus kretanja za primarno žene, ali i decu koja usled obezbeđenog imuniteta mogu da budu i grade jedan veći kolektiv.

Takva logika je prenesena na čitavu populaciju, a posebno svaku ranjivu zajednicu. Sticanje kolektivnog imuniteta štiti populaciju i kao manje vidljiv efekat omogućava veće slobode u kretanju i društvenosti.

Svake godine u ranu jesen stižu apeli najranjivijim grupama (starim licima i hroničnim bolesnicima) da se vakcinišu protiv sezonskog gripa. Uspešnost te vakcine na individualnom nivou je proporcionalna neometanoj svakodnevici te osobe.

U situaciji u kojoj za neku zarazu nema vakcine, vraćamo se iskonskim brigama i načinu čuvanja od zaraze. Izolacija, nega za svakog čoveka koja često podrazumeva da briga o jednom zaraženom zahteva angažovanje više stručnih osoba itd.

Jedina prevencija je minimizovanje društvenih kontakata i smanjenje radijusa odnosno slobode kretanja. U vreme izbijanja pandemije koronavirusa čovečanstvo nije imalo spremnu vakcinu, jedini lek je za sada smanjen radijus kretanja. Dakle, vakcina i sloboda kretanja su proporcionalne; što je prva uspešnija, to su sloboda i mogućnost kretanja veći i bogatiji.

Na ovom mestu bi se ova priča inače završila, međutim, u međuvremenu su se pojavile ne jedna nego vakcine više proizvođača protiv infekcije virusom kovid 19. Poput borbe za medicinsku opremu³⁶ u prvom talasu pandemije, došlo je i do trke u nabavljanju vakcina.

Bioetičko pravilo izneseno pre oko dvadeset godina da će nacije koje investiraju u nove biotehnologije i primenjuju ih ne samo u lečenju nego i u poboljšanju ljudi biti u odnosu na susede mnogo snažnije, dolazi sada do izražaja u punom smislu. Zemlje koje su usredsredile svoje sisteme učenja, zdravstvene zaštite, ekonomskog rasta i nacionalne bezbednosti na ove promene,

³⁶ Videti neke od novinskih napisa u: Peel, (2020, 07 April). <https://www.ft.com/content/a94aa917-f5a0-4980-a51a-28576f09410a> (pristupljeno 18. 03. 2021).

imaće zdravije i obrazovanije stanovništvo. Populaciju s mnogo produktivnijim društvenim sektorima, s više dobrobiti, boljim obaveštajnim i odbrambenim sposobnostima. S druge strane, one nacije koje ignorišu promene u novim tehnologijama biće, u odnosu na svoje „zdravije” i „pametnije” susede, siromašnije, slabije i mnogo ranjivije.³⁷

Ukidanje slobode kretanja za pojedince,³⁸ grupe ili velike delove nacije, ukoliko ne ispunjavaju uslov upotrebe tačno određene tehnologije (vakcine određenog proizvođača) u cilju poboljšanja zdravlja, predstavlja kulminaciju bioetičkih rasprava koje su počele da se vode od početka osamdesetih godina XX veka.

Takva praksa, pored osnovnog cilja zaštite zdravlja određene nacije, ugrožava autonomiju pojedinaca, grupa i nacija. Izbor između više vakcina bi mogli tumačiti i kao šire poštovanje autonomije pojedinaca, dok je ograničavanje na samo određene izvestan vid ograničenja autonomije. Postavlja se pitanje: da li je to geopolitički problem ili problem slobodnog tržišta?

Beg iz dosade, tranzicijski „tim bilding”

Nedavno sam se zapitao šta je to što stranci, ali i domaći gosti, vide u noćnom životu Beograda. Da li je ta potreba za poseotom noćnih klubova, splavova i ostalih „entertainment” objekata (nekoć objedinjenih skraćenicom SUR – samostalna ugostiteljska radnja) čista zabava ili beg iz dosade građanskog društva, ili, ako hoćete, šire gledano, „svakodnevice” ili pak pokušaj *spasavanja*?!

Beg iz građanskog društva (radno vreme od 9–17 h, odlazak kući, večera u 18 h. Vesti od 19.30, odlazak u bioskop ili pozorište jednom mesečno – obično na predstave u 22 h) suviše podseća na model radnog čoveka Zapadne Evrope, ali, eto, nekako stiže i do nas.

Beg iz dosade (ustajanje kao što to rade svi šampioni od 12 do 15 h, zatim doručak šampiona: kafa i cigarete, potom smaranje

³⁷ Više videti u: Mitrović, 2012: 14–15.

³⁸ Videti, na primer šta o tome izveštava BBC (2022, 28 February). <https://www.bbc.com/news/explainers-55718553>. (pristupljeno 18. 03. 2021).

i okretanje telefona, odlazak na kafu u komšiluk i trućanje opet uz kafu i cigarete dok ne padne noć, a onda...).

Čista zabava („Ja jednostavno volim da đuskam...“, „Ovde je muzika strava“, „Ekstra je...“, „Ma sve je super...“ neke od fraza koje slušam možda i suviše često, tako da sam sklon i verovanju u njih!).

Beg iz „svakodnevice“ (bez naučnih definicija pojma svakodnevice, zbir prethodnih radnji plus još nekoliko nepredviđenih i predviđenih situacija).

Imajući tu sreću da beogradski noćni život uporedim s noćnim životom nekih manjih ili većih evropskih gradova, ne mogu da tvrdim da Beograd ima nešto što oni nemaju, ali isto tako ne mogu ni reći da nije specifičan po nekim svojim „mestima“.

Ipak ovde ne pravim paralelu između usluge i enterijera i eksterijera lokala, već pre govorim o prepoznavanju i zadovoljavanju nekih naših potreba.

Provod u Amsterdamu između ostalog može da podrazumeva da u sitne sate plešete sa studentima na proputovanju, gurate se kroz masu pедера i lezbejki, transvestita, crnaca i raznih matoraca i pedofila, da barska stolica izgleda kao udobni krevet, ili se spava ispod šanka baš kao u jednoj pesmi. A kada vam zatreba prevoz do kuće (bicikl) odlazite na „Central Station“ i kupujete odnosno iznajmljujete „pozajmljeni“ bicikli (i ostavljate posle upotrebe da ga pokupe neki novi rentijeri) za svega „tintje“ (10 nekadašnjih guldena). Geografski ne tako daleko od Amsterdama, Beograd nema takvu autentičnu gej masu niti masu crnaca, a i matorci su grupisani u nekim svojim krugovima, podeljenim po poznatim balkanskim linijama razdvajanja. Pitam se kako to na tako različitim mestima bežimo od skoro iste svakodnevice. Možda za nekoga spolja ili, s druge strane, za nekoga ko je dobro upoznat i s jednom i s drugom kulturom i nema razlike! Ako odete na neki od splavova usidrenih oko eks-Jugoslavije, može vam se učiniti (pogotovo pod uticajem maligana) da ste opet u Amsterdamu u masi „perfektno skockanih“ transvestita. Pitate se kako to. Pa, spolja gledano, sve one devojke koje kod nas furaju fazon „Grand parada“ ili „Bravo šou“ ili već tako nešto, čini se kao da su taj fazon preuzele od populacije transvestita. Naravno, one nisu toga ni svesne, niti su to namerno uradile. Krivi su, ko drugi, nego naši mas-mediji, koji su im tu modu servirali preko gorepomenutih emisija.

Skoro mi je jedan gost iz inostranstva saopštio da se oseća kao okružen junakinjama neke sapunske novele, a jedan drugi me je pitao da nije negde audicija za porno-film?

Nijednom od njih nije smetalo da pokuša da „pokupi” neku od tih lutkica, ne birajući sredstva, nudeći posredno čak i novac (što ne treba nužno uzeti za zlo jer odelo čini čoveka).

Uzalud sam mu objašnjavao da je to sve postmoderna. Ako pak odete na neko jako skupo „mesto”, videćete grupe devojaka i grupe mladića distancirane jedne od drugih. I jedni i drugi su tu da se pokažu: „ona traži njega” ili „on traži nju”, samo što se ništa ne govori. Posmatraju se automobili kojima su došli, časovnici na rukama i brendirana garderoba. Jednom sam stajao nasred tog „skupog” prostora i učinilo mi se da njihovi *X-ray* pogledi koji šaraju kroz prostor prolaze kroz moje tkivo zaustavljajući se samo na pomenutim detaljima. Gledano spolja na ove distancirane i zatvorene grupe, stiče se privid o nekoj masi pedera i lezbejki. Mogu se ova osećanja optužiti za drskost, može se reći da su dosadna, ali mi možda nemamo ista iskustva.

Koristeći se posmatranjem, jednim od „nevidljivih” metoda kada ste van „službe” sociologije, jedne noći sam obratio pažnju na malu grupu žena i jednog muškarca. Očigledno „tim bilding” ili, što bi se na srpskom reklo, jačanje kolegijalnosti neke novootvorene filijale strane kompanije. U stilu srpskog tranzicijskog duha puštenog iz boce slatkog zatočeništva socijalne sigurnosti, gde bi bilo bolje jačati radnu kooperativnost, kao što preporučuju gurui modernog poslovanja i ljudskih resursa, nego u kafani. Bilo je to u jednoj slepoj ulici u zabačenom delu Zemuna. Male kuće i kaldrma. Na vrhu, Gardoš – kula Sibirjanin Janka. Iza litica, pogled na grad u noći i njegov odsjaj u dve reke. Ispod nas su stare humke popločane kamenom kaldrmom dvorišta kafane. Tek bi iskusan gost shvatio da lumpuje nad nečijim kostima kada bi tanka nogara kafanske stolice od kovanog gvožđa propala kroz poroznu malternu fugu između dve kamene kocke u bašti pod vinovom lozom.

Posle nekih 17 špricera koje sam uspeo da prebrojim i nebrojenih koktela (po personi), dvoje kolega je izašlo napolje. U karakterističnom zagrljaju dva kafanska druga, koji u mraku Gardoša grade siluetu nekog sijamskog blizanca, napustili su lokal. Kada su stigli do litice, ona se popela na neku ogradu, podigla

suknju i mokrila u pravcu dve vode. Niz vetar ode nedeljna zarada mladog menadžera.

Skočila je sa ograde, uz sigurnost kakvu imaju samo ljudi i pijani. Uz više sreće nego spretnosti upade u zagrljaj kolegi. Odbivši se kao od zida zateturali su se unazad za po jedan korak, dok im moždana libela posle sekund ili dva poslednjom treznom kapljicom likvora ne učvrsti poziciju istom figurom kojom su se kretali do malopre. Možda je mladić bio razočaran, ništa od njegovih mogućih očekivanja za jednim poljupcem. Romantična okolina oko kafane na Gardošu može biti inspirativna i za mokrenje kada je red ispred ve-cea veliki.

Ko zna da li su se sutradan uopšte sećali ove anegdote. Za mene kao posmatrača početak njihove šetnje je imao nepredviđene završetke, moglo se svašta izmaštati. Ali ovakav scenario je dao novu snagu i notu tim bildingu! Koordinacija pokreta, neverbalna komunikacija, intimna pratnja uz kolegijalno čuvanje službene tajne itd.

U stvari, svaki život je mozaik svakodnevnica. I one najdosadnije imaju i druge potencijale, ali kako ih probuditi – tim bildingom, možda? Svako društvo (i njegove institucije) je mozaik životnih priča. Što je mozaik šareniji, naši životi i društvo su bogatiji. Da li su „bogati noćni provodi“, opisani s početka teksta, zaista toliko različiti. Da li su nekom spas od dosade ili tim bilding? Možda je danas najveće bogatstvo biti spasen jednostavnim i zaboravljenim susretom sa svojom svakodnevicom.

Polnost viceva

Predmet ovog teksta su razlike u korišćenju jezika u odnosu na pol. Pretpostavlja se da pri verbalnoj komunikaciji između muškarca i žene, usled korišćenja različitih jezičkih izraza, hipo i hiper korektnosti, prekida u konverzaciji, upadanja u reč itd. do izražaja dolazi neravnopravan društveni položaj žene u odnosu na muškarca.

Sledeći ovu pretpostavku, vicevi koji dolaze od muškarca u ovoj komunikaciji trebalo bi da budu takvi da se žena oseća inferiornije u odnosu na muškarca. Međutim, videćemo da žene

koriste iste ili slične jezičke mehanizme kao muškarci kako bi dominirale. Dakle, pretpostavimo da je sadržaj „muških“ viceva opterećen seksističkim terminima i temama. Možemo posmatrati i tumačiti i komentare na ispričane viceve. Polazeći od pretpostavke da je druga polovina XX veka bila obeležena većim učešćem žena u društvenoj podeli rada, kao i procesima vezanim za tehnološki, ekonomski i kulturni razvoj, možemo tvrditi da je položaj žene u društvu s приметно slabijim društvenim mehanizmima kontrole, kao i izmenjenom ulogom žene u modernoj porodici, umnogome izmenjen od njene uloge koju je zauzimala pre Drugog svetskog rata.

Tako vicevi koje sam slušao u svojoj okolini govore o tome da su „masniji“ vicevi poticali od žena, dok su prisutni muškarci ostali suzdržaniji, nalazeći se u pojedinim situacijama između dve vatre. U vezi s tim je i moguće nastojanje žene da se upotrebom viceva s temama koje su do juče bile rezervisane samo za muški pol (možda je ovo moguće tumačiti kao pokušaj pridobijanja *covert prestige*) dođe u istu društvenu ravan s muškarcem (ovde namerno koristim jedninu žena/muškarac, jer je moguće da se ovaj ženski „prodor“ u *covert prestige* dešava samo u slučajevima gde postoje konkretne namere konkretnih aktera). Ovde je svakako bitno i rodno samorazumevanje koje često može biti uzrok nepotrebnih sukoba dva *iskonska neprijatelja*.³⁹

Prilikom jednog leta na relaciji Amsterdam–Beograd sedeo sam po običaju na zamišljenoj geometrijskoj sredini aviona, negde iza desetog reda gde je zbog izlaza za nuždu jedno od mesta ostavljeno prazno i za stjuardesu. Ispred mene je sedela mlada devojka čijem glasnom govoru se moglo zahvaliti za informacije koje je pružala o sebi. Pored nje jedan od putnika čijoj radoznalosti ne bi moglo lako da se uđe u trag. Devojka je bila iz jednog manjeg mesta jedne susedne države, koja se posle tromesečnog boravka kod tetke u Holandiji vraćala kući. Iz razgovora sam saznao da u rodnom mestu radi kao frizerka i da se u Holandiji verila sa izvesnim autohtonim Holanđaninom, kao i da će se za nekoliko nedelja, posle administrativnih zavrzlama koje komplikuju tako spontane ljubavi, vratiti u Holandiju gde planira i da se uda.

³⁹ Videti ogled „Iskonski neprijatelji“ u trećem delu knjige.

Iz ove perspektive mi je još zanimljivije nego onomad (prvobitno sam za tako nešto imao mnogo manje akademskih komentara) da posmatram promenu koda koja se dešavala u njenom govoru. Naime, ta simpatična devojka, iako je samo tri meseca provela u zemlji sira i lala, s vremena na vreme je u svoj dijalekt (ili jezik) na mesto nekih „standardno ženskih“ uzrečica kao što su: „zar ne“, „to je tako slatko“, „da, da, razumem“ itd. ubacivala holandsko „toch“ (ipak, zar ne?), „wat schattig“ (kako je to slatko, i sl.), „ah ja, snap ik“ (ah da, razumem)!

Kako i zašto je dolazilo do ovog preključivanja ni dan-danas mi nije jasno, ali moguće je da je htela da ostavi utisak, više na sebe nego na sagovornika, da je ona na pola puta da se integriše u jedno novo društvo.

Ovaj, uglavnom, monolog prekinula je iznenada stjuardesa koja je prepoznala sagovornika koji je sedeo pored devojke. Susret je bio više nego srdačan, te su se putnici u blizini okrenuli ka središtu aviona i sa očiglednom znatiželjom i neučtivom zainteresovanošću slušali evociranje izvesnih uspomena. Pošto je obavila formalnosti, sela je na sedišta koje je inače rezervisano za stjuardese, zbog krilnih izlaza. Sada je sagovornik iz reda broj deset bio u situaciji Buridanovog magarca jer prosto nije znao koga će preda sluša. Leva strana sagovornika, odnosno stjuardesa, bila je iskusnija u odnosu na sredinu onoliko koliko je i sredina bila iskusnija u odnosu na desnu stranu, odnosno devojku, i prednjačila je u ovom apsolutno opuštenom i neformalnom jezičkom duelu. Tako leva strana reče: „Slušaj vic! Bio jedan pevac na čitav kokošinjac, i tako ti on svakog jutra uđe u kokošinjac i sve koke redom opali, a jednoj na izlazu samo čupne perce i ode. Sledećeg jutra isto! Trećeg jutra ista stvar, uđe i zareda sve koke, a ovoj jednoj čupne perce. I sad ovoj se smučilo, pa ga pita: Je li, koji ti je to fazon, sve ove koke kresneš, a mene čupaš? A ovaj odgovara: E, pa tebe volim, tebe ću da jebem голу!”

Pošto se verovatno osetila nekako inferiorno u ovom jezičkom duelu, desna strana počela da priča svoj vic: „Uđe jedna žena u mesaru i pita mesara: „Izvinite da li imate nogice?” A ovaj odgovara: „Ne, no stojim na k..cu!” Eto kako autocenzura iz pristojnosti vodi do poraza u nebeskom jezičkom duelu, pomislih sa osmehom iskusnog prislušivača.

Naravno, razgovor i razmena telefona, uz maksimalnu hipokorektnost, upadanje i prekidanje sagovornice na pola rečenice itd. nastavili su se sve do priprema za sletanje.

Dugo posle toga nisam mogao da se otrgnem utisku da sam nekim slučajem bio svedok nebeskog jezičkog dvoboja dve žene. U čemu je bila stvar? Da li je sasvim tačno da su ženski načini konverzacije, u stvari, prava sredstva povezivanja, a muški jezik i govor potvrđivanje svoje nadmoći (pa i jezičke)?

Ovaj slučaj govori i za i protiv toga! Da, postojao je pokušaj povezivanja, ali je on, čini mi se, i s leve i s desne strane bio usmeren ka sredini. Ne, ne postoji namera povezivanja leve i desne strane, nego baš pokušaj, tako karakterističan za muškarce, ispoljavanja svoje nadmoći leve u odnosu na desnu stranu i *vice versa*.

Možemo li stoga tvrditi, polazeći od opisane situacije u kojoj je muški pol bio više u ulozi slušaoca nego sagovornika, da ženama nisu strane jezičke tehnike koje upotrebljavaju muškarci i da i one koriste iste tehnike pri sticanju nadmoći?

Lombrozo u GSP-u⁴⁰

Italijanski psihijatar, kriminolog i antropolog Ćesare Lombrozo (Cesare Lombroso) smatrao je, između ostalog, da prostitutke ne poseduju materinski instinkt, da su žene po prirodi lažljive, kao i da se različiti tipovi kriminalaca mogu prepoznati na osnovu anatomskih obeležja i crta lica. Ovo poslednje je presudno za simboliku naslova ovog teksta. Naime, cilj eseja nije da raspravljam o pomenutom autoru ili pak njegovom naučnom radu, Lombroza odavno nema, a njegov rad je ostao kuriozitet. Njegovo ime mi je poslužilo kao simbol za posmatranje koje sam sproveo koristeći usluge Gradskog saobraćajnog preduzeća Beograd (GSP). Rečeno rečnikom modernih tehnologija, Lombrozo predstavlja neku vrstu naočara za virtuelnu realnost.

Tako sam vozeći se raznim linijama GSP-a, pogotovo onim prigradskim ili onim koje voze na periferiju Beograda, posmatrao i mirisao saputnike, slušao komentare i telefonske razgovore istih,

⁴⁰ Jedna verzija ovog teksta je objavljena u: Митровић, 2006: 247–248.

te došao do pretpostavke da, iako živimo u 2006. godini, nismo svi savremenici.

Način ulaska u sredstva prevoza ne bih izdvajao kao nešto posebno za različite vrste posmatranih putnika, jer je on postao pravilo koje više liči na start neke trke ili sekvence filma „Rollerball“.

Kada već zauzmete mesto u prevoznom sredstvu, možete odmah uočiti na osnovu stilova oblačenja, frizura, mirisa, žargona, tema razgovora ili komentara da li se radi o predstavnicima urbanijeg ili ruralnijeg stila života. Naravno da ne pretendujem stvaranju pravila kojim bi se na ovakav način sudilo, niti želim vrednosno da ocenjujem pojedine stilove života. Ono što je evidentno jeste da saputnici koje sam posmatrao, i za koje sam pretpostavio da nisu stanovnici ovog vremena, žive, rekao bih, u vreme svojih očeva ili očeva njihovih očeva, imaju zajedničke teme koje se na ovim prostorima već decenijama ili duže razmatraju. Neke od takvih su velike zavereničke teorije, mitske priče o srpskom narodu kao nebeskom, priče o ženama (arhetipu žene kao majke ili kao kurve) itd. Druga specifična grupa su osobe koje svojim stilom oblačenja ne prate duh vremena, na primer dominantnom crnom bojom oslikavaju neko prošlo vreme u kojem je takav trend i po nekim psihijatrima (P. Opalić) bio odraz negativnih emocija, opšte depresije, čak i suicidalnosti. Treća grupa jesu osobe koje svojim žargonom u neposrednom ili telefonskom razgovoru i komentarom (posle završenog telefonskog razgovora) odaju utisak nezrelosti direktne oralne, a pogotovo telefonske komunikacije. Četvrta grupa jesu osobe koje na osnovu navedenih načina posmatranja upućuju na to da idu čak i ispred 2006. godine, što navodi na pomisao da se radi o osobama koje putuju istim prevoznim sredstvom, u istom pravcu, a nisu savremenici zahvaljujući modi, žargonu, korišćenju umeća razgovora, kao i upotrebi savremenih načina obaveštavanja, misleći prvenstveno na internet i razne druge mogućnosti komunikacije koje sve više dobijamo kao opcije mobilne telefonije.

Virtuelni Lombrozo iz GSP-a nije mogao ni da nasluti da će nakon petnaest godina od opisanog iskustva jedan virus, koji s njim simbolički deli ime (Cezar je car; korona je kruna), poremetiti njegov metod. Naime, jedan od uslova korišćenja javnog prevoza tokom pandemije koronavirusa jeste ograničavanje broja putnika

koji su dužni da nose maske preko lica. Međutim, ako crte lica nisu mogle da pomognu ovom imaginarnom kriminologu i antropologu, onda bi to svakako mogla da učini komunikacija iz vozila GSP-a koja se sve više odnosi na vezu čovek–uređaj–čovek–društvo.

Jedan aforizam iz prošlog veka kaže: u savremenom društvu giljotina je zamenjena telefonom. Pošto u svakoj šali ima pomalo i šale, potrebno je razmotriti njene granice danas. Prvo-bitno značenje ovog aforizma odnosilo se na birokratizovano izvršavanje direktiva koje se izdaju preko telefona (a često bi te naredbe skratile nekoga za glavu odnosno položaj). Međutim, imajući u vidu nepregledne tehnološke mogućnosti današnje mobilne telefonije, ova šala postaje ne samo realnost, nego i pravi poligon za Lombroza iz GSP-a. Telefon s velikim osvetljenim ekranom je omogućavao da starom metodom posmatranja proviriš u komunikaciju saputnika ispred ili pored tebe. Naravno, ima i onih veštijih koji umeju na drugi način da uđu (hakuju) naše uređaje i, poput nekadašnjeg prisluškivanja, saznaju sve o našim kontaktima ili ukradu identitet. No, tada to ne bi bilo slučajno ili naučno posmatranje. Ali nisu samo tehnološke mogućnosti jedina uočljiva razlika između nekadašnje i današnje telefonske giljotine. Nekada je poziv koji menja sve mogao da dođe samo odozgo. Danas u Kastelsovom (Castells) (umreženom) društvu Lombrozo iz javnog prevoza ima pune ruke posla. U samo praskozorje pandemije koronavirusa (Vuhan je tada bio potpuno zatvoren, a virus se polako ali sigurno širio planetom) na jednoj liniji GSP, u duhu ovog vremena, zurim u ogromni ekran telefona. Otvorena elektronska pošta sadržala je kurtoazno obraćanje, a nedugo zatim, red ili dva, i energičan zahtev da se pošiljaocu van i preko svakog reda ispuni jedna lična želja na poslovnom planu. Pročitavši ovaj ultimatum, putnik odgovara kratko i ljubazno da je zauzet obavezama koje su odavno isplanirane i da trenutno ne može da se posveti tome. Nedugo zatim, svega nekih 2 do 3 km pređenog puta ili vremenskih petnaestak minuta, ili samo posle nekoliko stajališta, čitam nastavak ove čudne komunikacije gde neko s niže pozicije oštri giljotinu na nekom ko je na višoj društvenoj poziciji i to putem telefona. Nezadovoljan odgovorom, on ultimatum postavlja još višoj instanci (jer poznato je pravilo da giljotina mora da radi kako ne bi zarđala) koja nema ama baš nikakve ingerencije u ovom slučaju.

Zahtev je praćen i pretnjom. Ukoliko i od njih dobije nepovoljan odgovor obavestiće, poput duha starog kralja Hamleta, nevidljivu i osvetoljubivu, međunarodnu zajednicu o „stanju“ u Srbiji.

Svisni srce, ćutati moram! Hamletovski se ugrize za jezik virtuelni Lombrozo iz GSP-a. Eh, Cezare, čega si sve tada morao da se nagledaš i našta sve ovo može izaći!

I tako ponovo, *volens-nolens*, kao reakcija na ovakve virtuelne ali brižne teroriste⁴¹ javljaju se s pravom one grupe iz 2006. godine koje svaku vožnju GSP-om začinije nekom teorijom zaverre. Čitajući ultimatum drskog ucenjivača nadređenima i pretnje međunarodnom zajednicom, eho o zaverama belosvetskih kurvi i gnjida protiv Srbije postaje, hteli – ne hteli, na isti način kao i ucena istinit. Stereotipskoj ili lombrozijanskoj sudbini traženja neprijatelja tvojih neprijatelja teško je umaći. Lična želja modernog oživljava stereotip tradicionalnog! Poput egoizma antičkog *idiota*⁴² koji ne hajaše za dobro *polisa*, sebično shvaćena demokratija iznuđivača vaskrsnu autoritarnost!

⁴¹ Modernom teroristi je omiljeno oružje sredstvo komunikacije, poput kompjutera, telefona ili aviona kojima su se, na primer, 9/11 obrušili na Njujork. O skrnavljenju tradicionalnih i modernih vrednosti vidi u *Neolitskom eksperimentu*.

⁴² Idiot (ιδιώτης *idiōtēs*) na starogrčkom jeziku znači privatnik, odnosno onaj koji brine o svom, a ne o javnom, odnosno interesu polisa.

ISTRAŽIVAČEVA MAŠTA

HRONOLOŠKI EKSPERIMENT: KADA POČINJE ISTRAŽIVANJE?

Uvod

Kada bi vremenskom kapsulom nekim udaljenim inteligentnim bićima iz kosmosa poslali na čitanje Veberov spis *Protestantska etika* (PE), a potom Marksov *Kapital*, da li bi izvukli zaključak da je Veberova teorija nastanka kapitalizma protiv ili samo da predstavlja uvod u shvatanje Marksovog objašnjenja kapitalističkog nastanka društvene proizvodnje. Šta da je hronološki Veber zaista napisao PE pre *Kapitala*? Da li bi predstavljale kontinuitet u objašnjenju nastanka kapitalizma ili bi, kao danas, bile rivalske teorije?

Analize klasika sociologije Marksa i Vebera u društvenim naukama još odišu svojevrsnom živošću.⁴³ One markiraju dve suprotne bazične pozicije u postojećem naučno-teorijskom i naučno-političkom konfrontiranju (Kocka 1973: 54). Posebnu pažnju sve do današnjih dana privlače njihove teorije o društvenim nejednakostima i klasnim odnosima. U akademski institucionalizovanim društvenim naukama, a posebno u sociologiji, interesovanje za Veberov rad je poslednjih godina bilo nešto veće nego za Marksova učenja.

U ovom radu pokušaću kroz sažete analize izabranih tekstova ova dva autora, i jedan pomalo neobičan eksperiment, da ukažem ne samo na podudarnost i razlike ili pak mogućnost sinteze ovih teorija, nego na izuzetan značaj obojice. Tim pre što njihov teorijsko-metodološki pristup vodi do razumevanja načina formiranja teorija koje u kadru analize kapitalizma daju pojmove

⁴³ Na izuzetan značaj ove teme upućuje i tekst Džefrija Aleksandera (Jeffrey Charles Alexander) „Središnji značaj klasika” u zborniku *Tekst i kontekst – ogledi o istoriji sociologije* (Mimica, 1999: 281–330).

klasnih fenomena i ekonomske klasne određenosti. I jedan i drugi imaju sličnu metodologiju, koriste slične izvore podataka. Međutim, sama polazna tačka u teorijskom objašnjenju nastanka kapitalizma je, čini se, gotovo dijametralno suprotna. Dok Marks tvrdi da je kapitalizam produkt pljačke i otmice, dotle Veber pokušava da objasni psihološko-religijske osnove asketske štednje koja leži u osnovi *prvobitne akumulacije kapitala*. Sudbina kapitalizma je takođe jedna od tačaka na „liniji razdvajanja” ova dva klasika. Dok Veber predviđa svetlu budućnost, Marks u eksproprijaciji eksproprianog vidi kraj kapitalističkog sistema.

Linije razdvajanja

Šta je to što nas tako često zavodi pri čitanju istorijskih spisa? Pre svega, to je tumačenje izvesnih događaja, pojava i društvenih činjenica kao proizvoda datog vremena. Ali pored toga, veoma bliska ovoj zavodljivosti je i čarobna moć opravdanja putem izvesnog konteksta. Bilo bi zaista teško nabrojati na hiljade spisa ili ko zna koliko stranica gde dominiraju društvena objašnjenja uglavnom zasnovana na kontekstualizmu. Stoga je sociolozima mnogo lakše da u proučavanju ovakvih pojava svoju pažnju usmere na vremenske isečke. Na primer, ako se latimo analize tekstova iz društvenih nauka s kraja XX veka, uočićemo stalno ponavljanje izvesnih fraza u naslovu ili delu spisa koji opisuje stanje u jednom društvu kao „postsocijalističku tranziciju”, „postsocijalističku konsolidaciju društvenih odnosa” „postsocijalističku itd.”. Iz ovako predstavljenog konteksta dalo bi se zaključiti da je vrednosna podeljenost spisa na pre i posle „katastrofe” izuzetno jasna. Prethodni ili potonji period primarno se uzima kao uzročnik pojava, pretežno vrednosno definisanih, koje se izučavaju i analiziraju u izvesnim spisima.

Imajući u vidu ovakve vrste zavodljivosti, osnovni cilj ovog dela knjige jeste utvrđivanje „linije razdvajanja” teorija o nastanku kapitalizma dva klasika, Karla Marksa i Maksa Vebera. Na prvi pogled, posao koji je pred nama čini se da ne zahteva mnogo truda. Dovoljno bi bilo uporednim metodom prikazati izabrane teksove kao što su *Protestantska etika i duh kapitalizma (PE)* i

pojedine delove Marksovog *Kapitala* (i to tim redom), te uvideti jasnu razliku u tumačenju nastanka kapitalizma. Međutim, odmah se postavlja i pitanje valjanosti ovakvog zaključivanja. Naime, ovde se postavljaju nekoliko problema, te ćemo se u ovom delu teksta osvrnuti tek na neke od njih.

Prvo, ako je razlika u tumačenju nastanka kapitalizma očigledna i predstavlja jednu od linija razdvajanja ovih teorija, postavlja se i pitanje koje je prirode ova vrsta graničnosti dve teorije. Uz ovo pitanje vezano je i pitanje koje nam pomaže u kom pravcu da usmerimo naš odgovor. To pitanje glasi, ako postoje izvesne sličnosti po pitanju upotrebe iskustvene građe i metodologije, pa čak i pojmovne ili idealnotipske sličnosti, kakve je prirode sukob ovih teorija i njihovih sledbenika.

Drugo je pitanje „bega“ iz granica prezentizma i istoricizma u kojima često (čak prečesto) završavaju rasprave o tumačenjima klasičnih tekstova. Iako pitanje „bega“ od dve suprotstavljene *teorije o nauci* povlači za sobom plural reči „beg“, mi ćemo ovo rešenje pokušati da izvedemo u singularu, odnosno radi se o „begu“ kojim je uslovno moguće izbeći obe zamke ova dva metodološka pristupa.

U skladu s prvim pitanjem razvijena je hipoteza da sličnosti po pitanju korišćenja sličnog tipa iskustvene građe i pojmovne sličnosti navode da linija razdvajanja leži u političkom opredeljenju autora. Dakle, tekstove ćemo propustiti kroz „filter“ ontološke, etičke i političke prirode razmimoilaženja. Međutim, svaka od ovih sfera posmatranja ne može se analizirati odvojeno jedna od druge, jer bi to impliciralo epistemološke greške iz domena logičke nezavisnosti i ekvivalentnosti. Stoga ćemo se, dok pratimo pomenute tekstove, osvrnuti na pomenute „filtere“. Takođe ćemo na pogodnom mesto dati kraće tumačenje „vrednosne neutralnosti“ ove dvojice klasika.

Shodno drugom pitanju, potrebno je osvrnuti se na pojmove *prezentizma* i *istoricizma*. „Prezentizam pretpostavlja kontinuitet u pogledu predmeta i problema kojima su se bavili nekadašnji i današnji naučnici u društvenim naukama... Metodološki principi prezentizma slede iz njegove implicitne teorije nauke. Prvo, kontinuitet između prošlosti i sadašnjosti znači da današnji problemi i učenja mogu da posluže kao kriterijumi za organizovanje, tumačenje i prosuđivanje nekadašnjih ideja. Drugo, ukoliko kontinuitet

između prošlosti i sadašnjosti biva preveden u kumulacijski model, prošlost se razlaže u prostu podelu na, s jedne strane, pogrešne ideje koje su bile odbačene i, s druge, ispravne ideje koje su kasnije uključene u savremeno sistemsko znanje. Treće, iz poistovećivanja nauke sa empirijskim verifikovanim i logički aksiomatskim iskazima sledi da istorija društvene nauke mora iz valjanog naučnog znanja osloboditi ideološke reziduume (Sidmen u Mimica, 1999: 266–267).

Istoricizam se može definisati kao pokušaj da se „nauka datog perioda razume u njenim sopstvenim kategorijama” (Isto: 267). „Istoricističko učenje o diskontinuitetu povezano je s jednom u suštini empiricističkom slikom nauke. Nauka je odgovor na pojedinačne probleme koji se postavljaju zahvaljujući konkretnim interesima datog društveno-istorijskog konteksta, pa budući da se društveni uslovi menjaju, menjaju se i problemi i ciljevi nauke.” (Isto: 269)

Pošto smo se osvrnuli na pojmovnu razliku *prezentizma* i *istoricizma* potrebno je konačno i upoznati se sa idejom koja uslovno „beži” zamkama oba pristupa. Naime, to je moguće izbeći *hronološkim eksperimentom*: metodom obrnutog vremenskog sleda ili pak, na drugi način shvaćeno, u terminima odnosa deo–celina, zamenom mesta „delova” koji čine jednu „celinu” – istoriju sociološke misli. O ovom ogledu biće više reči u nastavku ovog napisa.

Dodirne tačke

Pitanje odnosa deo–celina, kao i pitanje *vremena* koje se sastoji od događaja i trajanja, stalni je predmet naučnih rasprava. Razlog tome je, između ostalog, i način na koji se definiše i opisuje tok naučne misli. Iako se ovde nećemo baviti konkretno problemom kontinuiteta nauke, potrebno je istaći da svaki kontinuitet trajanja predstavlja istovremeno i događaj, a isto tako i svaki događaj je ujedno trajanje. Događaj i trajanje variraju od galaksije do pikosekunde. Uzmimo „sve otkucaje srca kao događaje u životnom veku (*trajanju, kurziv V. M.*), koji opet može biti smatran kao događaj, na nekom višem nivou vremena (*trajanja*)” (Bahm, 1995: 181–183).

Inače, primenom uzročne analize veoma lako bi se zapalo u zamku prezentizma, tvrdeći poput mnogih tumača klasika o čisto uzročno-posledičnoj vezi *PE* i marksizma. Gde je *PE* posledica

Veberove polemike s „Marksovim duhom“ (Parsons, 1929; Salomon, 1945: 596). Takođe, uzročna analiza bi nas „zavela“ i kada bi se služili historicističkom metodologijom, jer bi u zavisnosti od određenog istorijskog trenutka tumačili teorijsko-metodološko stanovište autora, odnosno ciljevi nauke su posledice datog vremenskog konteksta.

Od ovog momenta predmet našeg interesovanja ćemo usmeriti na utvrđivanje metodoloških sličnosti dva klasika, kao i sličnost po pitanju tipa korišćene iskustvene građe. Takođe, u ovom napisu analizira se i osnovna razlika, tj. tumačenje uzroka nastanka kapitalizma, kao i razlike u analizama društvene strukture. Shodno ovome, a u skladu s prethodno opisanim problemima, analizirani su izabrani tekstovi ove dvojice autora.

Za bolje razumevanje pomenutog eksperimenta koji se služi metodom obrnutog vremenskog sleda, na ovom mestu ću dati slično pojašnjenje jednog Veberovog teksta.

Cilj spisa *PE* nije i, po Veberovom mišljenju, ne može ni biti davanje potpunog objašnjenja nastanka jednog novog građanskog etosa, ali može svakako reći da li je i uolikoj meri kapitalistički duh mogao nastati kao emanacija uticaja reformacije. Međutim, činjenica da su mehanizmi kapitalističkog poslovanja mnogo stariji od reformacije. Moglo bi se protiviti takvom mišljenju, te se postaviti pitanje kako jedna celina može retroaktivno uticati na delove koji su prethodili njenom nastanku. Zato to pitanje možda treba posmatrati kao dvosmernu zavisnost, u smislu *nexus finalis*-a odnosno kako zavisnosti celine od delova, tako i zavisnosti delova od celine. Bitno je pomenuti (mada buni analitički duh) da red *nexus finalis* ne treba posmatrati kao sled pre–posle, niti posle–pre, treba samo ustanoviti da li su i koliko religijski uticaji pri kvalitativnom obeležju i kvantitativnoj ekspanziji tadašnjeg „duha“ širom sveta bili saučesnici i koji se delovi strane kulture koja se bazira na kapitalističkoj bazi na njih svode. Tek tada bi mogli utvrditi koliko su ovi verski, a koliko neki drugi razlozi, motivacije doveli do stvaranja jedne materijalne kulture. Dakle, ovde se uz pomoć navedenog *vremenskog oglada* izlazi iz okvira „uzročne analize“ (Milić, 1996: 723–741). Razmotrimo sada postavljene probleme kroz razradu metodologije kojom ćemo se služiti.

Teorija i vreme

Sam naslov implicira da se odredimo prema pojmu eksperimenta ili ogleada, kao i da na što precizniji način definišemo njegov odnos po pitanju vremenskog sleda.

Istorija socioloških ideja može biti viđena i kao vid sociokulturne improvizacije (*SKI*) (Mitrović, 2012a), gde je grupa u stanju da uči kao kolektivitet, i sama spoznaja može biti vlasništvo grupe a ne samo pojedinca, učesnika u grupi. U ovom slučaju akteri u istorijskom lancu socijalne misli predstavljali bi članove grupe. Slične procese u *intelektualnoj svetskoj zajednici* uočava Ber (Peter Beahr), koji ističe da je kreativnost pojačana kada grupa stavlja akcenat na sopstvene različitosti – polemičku frakcionalizaciju, kao što je to slučaj s Heraklitom i Parmenidom (Ἡράκλειτος, Παρμενίδης), Mo Diom i Čuang Ceom. U ovim slučajevima se arhetipovi rivala akomodiraju (prilagođavanje) i mešaju. „Jake pozicije se dalje dele, a slabe kombinuju: to je unutrašnja dinamika intelektualne politike.“ Određena kultura nije autonomna, istina se rađa iz socijalnih mreža kao različitost pojedinačnih ljudskih bića, i ideja ograničenih grupnim aktivnostima (Behr, 2002: 45–47). Dalje, procese *SKI* bi mogli shematski predstaviti na sledeći način posmatrajući ih kroz prizmu prezentizma i istoricizma.

N **tn: $A_n(C_{n-1}) + B_n(C_{n-1}) \rightarrow C_n$** **istoricizam**

vs.

N **tn: $A_n(C_{n-1}) + B_n\{C_{n-(n-1)}\} \rightarrow C_n$** **prezentizam**

tn predstavlja vremensku fazu u kojoj se dešava data interakcija – proces.

$A_n(C_{n-1})$ društveni kontekst u trenutku **tn**, promenjen pod uticajem (**C_{n-1}**)

$B_n(C_{n-1})$ kulturni obrazac (šire posmatrano, ideološki) grupe u trenutku **tn**, promenjen pod uticajem (**C_{n-1}**)

$B_n\{C_{n-(n-1)}\}$ kreiranje kulturnog/ideološkog ID-a od strane prezentista, na osnovu arbitrarnog izbora minulih socijalnih teorija **$C_{n-(n-1)}$**

Dva lica kapitalizma, religija i kapital

Prvi deo ovog Veberovog spisa rezervisan je za statistiku konfesionalno mešovite zemlje. To je poslužilo kao dobar uvod, ali i pokazatelj mnogo jačeg učešća protestanata (koji nadmašuje procenat njihovog učešća u ukupnom stanovništvu) u učešću kapitala u modernim industrijskim i trgovačkim firmama. Ovakva disproporcija ima istorijske osnove koje leže daleko u prošlosti i kod kojih se konfesionalna pripadnost ne javlja kao uzrok ekonomskih pojava, nego kao njihova posledica.

Jedno istorijsko pitanje postavlja se već na samom početku istraživanja, a to je: zašto je u ekonomski najrazvijenijim zemljama u oblasti Rajha došlo do crkvene revolucije? Odgovor na to pitanje nije nimalo jednostavan, kao što bi se na prvi pogled moglo zaključiti.

Jedan deo odgovora je sadržan u odbacivanju ekonomskog tradicionalizma i pobuni protiv tradicionalnih autoriteta uopšte. Međutim, treba uzeti u obzir da reformacija nije podrazumevala odstranjenje crkvene vladavine nad životom, već smenu dotadašnjeg oblika te vladavine jednom drugom. Dakle, reformatori, prvenstveno kalvinisti, kritikovali su u tadašnjim zemljama ne previše, već premalo crkvene vladavine nad životom. Tako su do tada nepoznate im puritanske nazore, građanski slojevi u pokrajinama Rajha strpljivo podnosili i pretvarali u junaštvo. Jače učestvovanje protestanata u posedu kapitala, kao i njihovo pojavljivanje na rukovodećim položajima, nije samo uslovljeno istorijski boljom stečenom materijalnom situacijom, već i većim učešćem protestantske dece u odnosu na katoličku u visokom obrazovanju (Weber, 1968: 8–9). U ovom slučaju uzročna veza leži nesumnjivo u tome što je poprimljena duhovna osobenost religioznom atmosferom zavičaja i roditeljske kuće. Tako uslovljen pravac vaspitanja odredio je izbor struke i dalje stručne sudbine. Činjenica je da su protestanti bilo kao vladajući sloj, bilo kao većina ili kao manjina, pokazali specifičnu sklonost za racionalizam, koja se kod katolika ni u jednom ni u drugom slučaju nije mogla zapaziti. Razlog različitog držanja mora da se traži naročito u trajnom karakteru, a ne samo u trenutnom spoljnom istorijsko-političkom položaju konfesija. Evo nekoliko osobina različitih konfesija po Veberu. Katolicizam bi sa svojom većom „otuđenosti od sveta“, sa asketskim

crtama koje pokazuju njegovi najviši ideali morao da vaspita svoje sledbenike za veću indiferentnost prema ovozemaljskim dobrima. Protestanti, s druge strane, služe se ovim shvatanjem za kritikovanje asketskih ideala katoličkog načina života. Katolička reakcija na tu kritiku zasniva se na materijalističkom grehu, koji je posledica po protestantizam izvršene sekularizacije svih životnih sadržaja. Postavlja se pitanje koje je u narodu šaljivo formulisano: „Ili dobro jesti ili mirno spavati”. Po ovoj izreci, protestant voli dobro da jede, dok katolik više voli miran san. Kako Veber zaključuje, s tobožnjom katoličkom „otuđenosti od sveta” i predstavi o tobožnjoj materijalističkoj „životnoj radosti” protestantizma ne može se ništa započeti (Weber, 1968: 10–13). Na ovom mestu pogodno je postaviti pitanje da li se čitava suprotnost između otuđenosti od sveta, askeze i crkvene pobožnosti, s jedne strane, i učestvovanja u kapitalističkom privrednom životu, s druge strane, može obrnuti upravo u svoju srodnost. Brilijantan dokaz je poslovična „životna povučenosť” kvekeri i menoniti koja istovremeno postaje i njihovo bogatstvo. Stari protestantizam Lutera, Kalvina, Noksa i Futa (Luther, Calvin, Knox, Gijsbert Voet) imao je s onim, što se kasnije nazvalo, napretkom vrlo malo veze.

Drugi deo Veberovog spisa „Duh kapitalizma” ne podrazumeva pojam „duha” u nekom religioznom obliku ili shvatanju, već pod tim podrazumeva poslovnu okretnost odnosno *etos* i to je ono što je suština Veberovog interesovanja u ovom istraživanju. U vezi s tim, Veber je navodio primere postojanja kapitalizma u Kini, Indiji, Babilonu, Antici i u srednjem veku, ali im je nedostajao upravo specifičan *etos*. Inače je *summum bonum* ove etike sticanje novca i sve više novca, uz najstrože izbegavanje prirodnog uživanja. Sticanje u potpunosti lišeno svih eudemonističkih ili čak hedonističkih vidova, a u kontekstu „sreće” ili „koristi” pojedinca, svakako je sasvim transcendentno i apsolutno iracionalno (Weber, 1968: 18–23). Sticanje se postavlja kao svrha čovekovog života, a ne kao sredstvo za zadovoljavanje njegovih materijalnih životnih potreba. Sve ovo vodi do poimanja „dužnosti poziva”, jedne obaveze koju pojedinac oseća prema sadržini svoje „pozivne” delatnosti.⁴⁴

⁴⁴ Ipak, ne mogu da ne primetim da je „danas” (a tu mislim na period s kraja prošlog veka, mog ličnog iskustva u kontaktu s protestantskom okolinom), u vreme „globalnih povezivanja” i približavanja „diktiranih vrednosti” s vrednostima i

Dakle, iz prethodnog Veberovog objašnjenja ovog specifičnog etosa može se izvući zaključak da protestantizam dolazi u obzir samo kao produkt čisto racionalnog pogleda na život. Takođe, karakteristično odvajanje rada po pozivu bilo je jedan od sastavnih delova kapitalističke kulture. Koje je poreklo tog iracionalnog elementa koji leži u pojmu „poziva”. Suština leži možda već u samim rečima nemačkog „beruf”, ili holandskog „beroep” ili u engleskom „calling”. To predstavlja jednu religioznu predstavu od Boga postavljenog zadatka. Ako istorijski ispratimo ove reči, videćemo da katolički narodi za njih nemaju izraz sličnog tonaliteta, dok on egzistira kod pretežno svih protestantskih naroda.⁴⁵ Dakle, ovakvo shvatanje zanimanja javlja se kod protestanata kao svetovni rad po pozivu i kao spoljni izraz ljubavi prema bližnjem. Nasuprot katoličkom shvatanju, istaknuto ostvarenje reformacije leži u tome što su se moralni akcenat i verska nagrada za svetovni poziv i rad silno povećali. Tako Luter vidi konkretan poziv pojedinca kao sve više specifičnu Božju zapoved, da konkretan posao na koji ga je Božja zapoved uputila i izvrši. Po Luteru, poziv je ono što čovek ima da primi kao Božju volju, čemu mora da se povinuje; poziv je Bogom postavljen zadatak. Kada je reč o kalvinističkom shvatanju, treba reći da je katolicizam njega oduvek smatrao svojim pravim protivnikom. Tako i najpovršnije posmatranje ukazuje da je kod kalvinista uspostavljen odnos između religijskog života i zemaljskog delovanja, više nego što je to u katolicizmu ili protestantizmu. Ipak, ne smemo pomisliti da ćemo kod kalvinista ili nekih drugih puritanskih sekti naići na buđenje onog što Veber naziva „kapitalističkim duhom”, u bilo kojem smislu, kao na cilj njihovog životnog rada. Dakle, ne bi trebalo zastupati tezu da je kapitalistički duh mogao nastati kao emanacija uticaja reformacije.

normama drugih pojedinačnih društava i uže pojedinaca, među protestantima česta uzrečica koja donekle želi da ublaži i približi ove ostalima, a glasi (primer iz Holandije): „*Geld betekent veel, maar het is niet alles.*” Što bi značilo: „Novac mnogo znači, ali nije sve.”

⁴⁵ Na ovom mestu Veber navodi probleme *tradicionalizma*, najvećeg protivnika „duha kapitalizma”. Naime, na primeru akordnih plata, odnosno stopa, Veber definiše problem u pitanju: „koliko moram dnevno raditi da zaradim *zadovoljavajuću* iznos”. *Zadovoljavajući* ovde označava ono što pokriva *tradicionalnu* potrebu, tradicionalnog čoveka. Taj čovek hoće da živi onako kako je navikao i zarađuje onoliko koliko mu je potrebno. I upravo ovde leži prepreka kapitalističkom načinu povećanja produktivnosti ljudskog rada (Weber, 1968: 33–34; 112).

Naime, za to su bitni izvesni oblici kapitalističkog poslovanja mnogo stariji od reformacije. Stoga treba ustanoviti da li su i koliko religijski uticaji, pri kvalitativnom obeležju i kvantitativnoj ekspanziji tadašnjeg „duha“, širom sveta bili saučesnici i koji se delovi strane kulture koja se zasniva na kapitalističkoj bazi na njih svode.

Na pitanje u kojoj meri se sadržaji moderne kulture u svom istorijskom postanku mogu pripisati verskim motivacijama, a koliko nekim drugim motivima, mogli bi odgovoriti ukoliko bi se utvrdili način i pravac u kojem je, usled opisanih sličnosti, verski pokret delovao na razvitak materijalne kulture.

Poziv na štednju

U prethodnom delu je opisan smisao „poziva“ u protestantizmu, a u ovom delu Veber daje osnovne istorijske nosioce asketskog protestantizma. To su, po Veberu: 1) kalvinizam, 2) pijetizam, 3) metodizam, i 4) sekte proizišle iz anabaptističkog pokreta.

Metodizam je nastao tek polovinom XVIII veka unutar Engleske crkve, ali nije imao nameru odvajanja niti buđenja novog asketizma u staroj Crkvi, pa se tek prelaskom u Ameriku odvojio od Anglikanske crkve. Pijetizam se po nastanku vezuje za tle kalvinizma u Engleskoj i, specijalno, u Holandiji. Ova učenja su razdvojile dogmatske razlike o predestinaciji i učenje o opravdanju. Za Vebera je od velikog značaja ispitivanje psiholoških impulsa, stvorenih religioznom verom i praksom. Ipak, te pobude su nastajale iz osobenosti religioznih i verskih predstava. Vid te religiozne vere u Engleskoj, Holandiji i Francuskoj u XVI veku bio je kalvinizam, definisan kao *predodređenje*. Luterovo učenje⁴⁶ je da je milost izgubljiva i da se ona pokajničkom skrušenošću i verujućim pouzdanjem u reč Božju i sakramente opet može steći. Kod Kalvina je proces obrnut, odnosno jedan deo ljudi biva spasen, dok drugi deo biva večno proklet. Dakle, on ne ostavlja onaj pokajnički prostor kao Luter, već smatra da je milost Boga čvrsta odluka Božja,

⁴⁶ Učenje koje kaže da *ljubav često greši!* Naime, ovaj stav bi verovatno bilo moguće posmatrati kao kontrastav stavu Aurelija Avgustina (Aurelius Augustinus) koji kaže: *Ljubi Boga i radi šta hoćeš*. Luter nešto kasnije revidira stavom da *ljubav prethodi i žrtvi i molitvi!*

neizgubljiva za one kojima je data i isto tako nedostižna za one kojima je on uskrati. Ovde dolazi do raščaravanja odnosno, nema tog sakramentsko-magijskog čina kojim se oduzeta milost Božja može vratiti. Jedina pouzdanica postaje Bog, ide se do te mere da se nikome ništa ne poverava, odnosno samo Bog treba da bude poverenik. Nasuprot tome, Bog traži od hrišćana socijalno delovanje, što kalvinisti krste u *in majorem Dei gloriam* (za što veću slavu Božju), tako da je osobina kalvinističkog delanja sažeta u službi ovozemaljskog života svih ljudi. Izvor utilitarističkog karaktera leži u kalvinističkoj koncepciji poziva. Sledeća bitna osobina kalvinizma je učenje o predestinaciji. To znači nametanje pitanja: *Jesam li ja izabran? I, kako sebi da osiguram taj izbor?* Kalvinizam ne daje spoljno prepoznatljivu sliku izabranih. Izabrani predstavljaju nevidljivu crkvu Gospoda Boga. Kalvinizam nalaže da se čovek smatra izabranim, a svaka sumnja se smatra đavolskom napasti. Kao najbolje sredstvo za sticanje ove samopouzdanosti je neumoran pozivni rad (Weber, 1968: 77–102). Za razliku od katolicizma koji pretpostavlja postupno gomilanje zasluga, kalvinizam i njegova samokontrola stalno stoje pred alternativom: *izabran ili odbačen?* U kalvinizmu nisu zahtevana samo dobra dela, već i sistematsko opravdanje dobrim delima. Iz ovoga se rodila jedna konsekvantna metoda čitavog načina života! Tako i nosioci ovog učenja u XVIII veku dobijaju ime *metodisti*. Dakle, jedno *metodističko* fundamentalno preobražavanje čitavog smisla života, izdvajanje čoveka iz statusa *naturae* (prirodno stanje) u status *gratiae* (stanje milosti). U ovom učenju, a putem racionalizacije, dolazi do principa *omnia in majorem Dei gloriam* (sve za veću slavu Božju). *Racionalizacija* daje ovoj reformiranoj pobožnosti specifičnu asketsku crtu. Dok je katolicizam ostao u metodičkom životu unutar manastirskih ćelija, kalvinizam je podstakao nužnost potvrđivanja vere u pozitivnom životu. Prodiranje hrišćanstva u čitav život bilo je posledica metodike etičkog života koju je kalvinizam u suprotnosti od luteranstva iznudilo.

Pijetizam se javio kao posledica religijskih osećanja i religijsko-moralnog usavršavanja, kao i u misli o predestinaciji. Moglo bi se reći da pijetizam na tlu protestantske zapadne Evrope znači prodiranje metodski negovanog i kontrolisanog načina života (asketskog načina). Osnovne crte ovog racionalno-asketskog elementa dovele su do: (1) metodskog razvitka sopstvenog

posvećenja, do stanja milosti. (2) Gospod strpljivo čeka i metodički razmišlja dajući savete. Tako da se ponovo javlja pozivni rad, kao sredstvo *par excellence*, da je sam Bog taj koji blagosilja ishod rada. Odbacivanje dogmatske kalvinističke askeze obeležilo je englesko-američki pandan kontinentalnog pijetizma-metodizma, što znači metodu sistematičnu života. Tako je zadatak metodizma bila misija među masama, koja je poprimila jedan jak emocionalni karakter, specijalno na američkom tlu. Već u ovom životu, usled dejstva milosti i isto tako često iznenadnim unutrašnjim događajem prosvetljenja, može se doći do svesti o savršenstvu u smislu bezgrešnosti. Otuda dolazi i tvrdnja pijetizma-metodizma da se od zvanične askeze ne razlikuju svojim učenjem nego vrstom pobožnosti (Weber, 1968: 149). Za Vebera je bitno da metodizam izgleda kao jedna, u svojoj etici, kolebljivo zasnovana tvorevina kao što je to pijetizam. Za evropski kontinent vezan pijetizam i za anglosaksonski narod vezan metodizam, posmatran u njihovom misaonom sadržaju kao i u istorijskom razvitku, sekundarne su pojave. Nasuprot njima, kao drugi samostalni nosilac protestantske askeze, pored kalvinizma stoji anabaptizam, iz kojeg su u toku XVI i XVII veka proizašle sekte baptista, menonita i, pre svega, kveкера (Weber, 1968: 135–152). Bitno je naglasiti da je za razliku od shvaćanja crkve kao ustanove koja nužno obuhvata pravedne i nepravedne – bilo da se radi o povećanju slave Božje (kalvinistički), bilo da je reč o posredovanju ljudima u dobrima milosti (katolički, ali i luteranski) – ovaj pokret postao isključiva zajednica lično pravovernih i preporođenih, i samo njih. Dakle, ovi pokreti nisu crkva već sekta. Tako čist primer je princip krštenja odraslih koji su lično u svojoj duši stekli i ispovedali veru (Weber, 1968: 155). Anabaptističke denominacije su izvršile, pored predestinacije kalvinista, najradikalnije obezvređenje svih sakramenata kao sredstva spasevanja i tako sprovele versko raščaravanje. Karakteristika metodskog karaktera morala zasniva se na misli „čekanja“. Čovek treba da čuti da bi u svojoj duši stvorio onu duboku tišinu u kojoj samo Bog može doći do reči. Posle ovog raščlanjivanja protestantizma radi boljeg uvida u sličnosti i razlike u učenju, Veber nadalje asketski protestantizam tretira kao skupnu masu. Najveći greh je traćenje vremena, a samo rad, po nedvosmislenoj objavljenoj volji Božjoj, služi uvećanju njegove slave. Rad je isprobano asketsko sredstvo

koje je kao takvo u Crkvi zapada u oštroj suprotnosti ne samo prema orijentu, nego gotovo prema svim kaluđerskim pravilima celog sveta. Rad je i specifično sredstvo borbe protiv nečistog života. Druga stvar vezana za rad je od Boga propisana samosvrha života uopšte. Nemanje volje za rad je simptom nedostatka milosti (Weber, 1968: 160–161) i predstavlja inverziju teze Tome Akvinskog (Aquinas) da je rad prirodni zakon koji je nužan za održanje života pojedinca i društvene celine. Taj zakon se ne odnosi na one koji imaju svoje posede, te mogu živeti bez rada. Konačno, ova teza zamenjena je u protestantsku da bogatstvo ne oslobađa onog bezuslovnog propisa.

Kako stvari stoje dalje s podelom rada i profesionalnom organizacijom? Viđeno iz perspektive Tome Akvinskog, podela rada je direktna emanacija božanskog plana sveta, koji uvrštava ljude prema prirodnim zakonima. Po Luteru, to uvrštavanje ljudi predstavlja istrajavanje pojedinca u položaju i granicama koje mu je Bog označio, i to predstavlja versku dužnost. U kvekerskoj etici za rad se kaže da nije dat sam po sebi, nego je racionalni rad u struci ono što Bog traži. Međutim, na promenu poziva se ne gleda kao na osudu, naravno ako nije lakomisljena, nego kao na razumnu promenu kojom bi se dobio bogougodniji život, što znači korisniji poziv. Korisnost jednog poziva meri se prema: (1) moralnim merilima, (2) važnosti dobara koja se u njemu proizvode, i najvažnijem merilu (3) privatno-privrednoj unosnosti. Odbacivanje unosnijeg poziva znači odbijanje uloge poslovođe (Boga). Dakle, u cilju sticanja bogatstva treba da radite ne za čulno uživanje, već za slavu Boga. Hteti biti siromašan je isto što i hteti biti bolestan, a to je šteta za slavu Božju (Weber, 1968: 169–181). Sledeće zanimljivo pitanje jeste preuzimanje jevrejske etike. Jevrejstvo je više bilo naklonjeno vrsti političkog pustolova, odnosno predstavljalo je etos parija. Puritanizam je, naprotiv, nosio etos racionalnog građanskog poslovanja i racionalne organizacije rada, te je od jevrejske etike preuzeto ono što bi se poklapalo sa okvirima racionalne organizacije (Weber, 1968: 187, 190).

Kako je dalje puritansko shvatanje poziva i traženje asketskog načina života uticalo na kapitalistički stil života? Recimo, dobar primer bila bi monarhijska zaštita „ljudi voljnih da uživaju“, kojima je pretila poplava narastajućeg građanskog morala i autoritet

asketskih konvektikula. Baš tako će kasnije kapitalizam štititi „ljude voljne da rade“ od klasnog morala radnika i neprijateljstva radničkih sindikata. Nasuprot tome, puritanci zastupaju svoju najodlučniju osobinu: *princip asketskog načina života*. Zabava kod puritanaca nije bila shvaćena kao apsolutno odvratna, naime, ona je morala služiti jednoj racionalnoj svrsi, a to je odmor koji je potreban za fizičku kondiciju, koja opet služi što predanijem obavljanju poziva. Svako drugačije upražnjavanje zabave, na primer, kao nagonsko uživanje, koje je odvodilo od rada po pozivu kao i od pobožnosti, predstavljalo je neprijatelja racionalne askeze. Sličan neprijateljski stav je izražen i prema kulturnim dobrima koja se ne mogu direktno verski vrednovati (Weber, 1968: 192). U vezi s tim je i modni zahtev odevanja i tendencija uniformisanja životnog stila, uz koji stoji kapitalistički interes za standardizaciju proizvodnje (Marks, 1947: 268–288; Weber, 1968: 199–200). Pokazana je krajnja netrpeljivost potrošnji koja nije usmerena na slavu Boga, već na sopstveno uživanje. Permanentno uvećanje imovine donosi veće osećanje odgovornosti da se ona u slavu Boga održi neokrnjena i da se neprekidnim radom uvećava. Mogli bismo rezimirati navedene stavove pa reći da je protestantska askeza zahtevala prekidanje bezbrižnog uživanja poseda, ona je stegnula potrošnju, specijalno luksuznu potrošnju. S druge strane, u tradicionalnom i psihološkom pogledu razbila je stege koje su sprečavale dobiti, time što je ne samo legalizovala dobit već je to smatrala traženim direktno od Boga. Protestantska askeza se takođe borila protiv gramzivosti prilikom stvaranja privatnog privrednog bogatstva, protiv nepoštenja, „mamonizma“ (lakomosti), s krajnom težnjom da čovek bude bogat, jer taj posed kao takav je bio iskušenje. „Duhom kapitalizma“ bismo mogli označiti religiozno uvažavanje konstantnog, sistematskog, svetovnog rada u pozivu kao apsolutno najviše asketsko sredstvo i najočiglednije potvrđivanje preporoda i vere čoveka. Dakle, ako sada povežemo prethodno pomenutu redukciju potrošnje i recipročno oslobađanje težnje za sticanjem dobićemo rezultat stvaranja kapitala asketskom prinudnom štednjom (Weber, 1968: 201). Iz toga nastaje jedan specifično građanski *etos poziva*, koji je podrazumevao korektnog preduzetnika s moralno ispravnim životom, koji teži profitu, a pri tome mu pomažu još i trezveni, (moralno) svesni, za rad sposobni radnici koji taj rad shvataju kao traženi životni cilj.

Odnosno, ono što Momsen tumači razlikovanjem *formalnog* i *materijalnog* racionaliteta (Momsen, 1974: 174–175). Inače, problem prosjačenja i niskih nadnica rešen je tako da svestan rad i pri niskim nadnicama, onome kome život znači, pruža u stvari jedno bogo-ugodno stanje⁴⁷ (Weber, 1968: 211; Polanji, 2003: 84–116).

Pažnje je vredno i Veberovo opažanje stremljenja ka carstvu Božjem koje je dovelo do „produktivnosti“ rada, odnosno vršenje radne dužnosti kao poziva i stroga askeza *radničke klase*⁴⁸ nametnuta od strane crkve. Pogled na rad kao na poziv bio je karakterističan za modernog radnika isto kao i za preduzimača. Ono što se izrodilo iz duha hrišćanske askeze moglo bi se kratko nazvati modernim kapitalističkim duhom i, šire, modernom kulturom, kao i racionalnim načinom života na osnovu ideje poziva. Na kraju ovog dela Veber zaključuje da kako „materijalističko“, tako i „spiritualističko“ kazualno tumačenje istorije ne sme biti kraj nego početak istraživanja ovakvih pitanja (Weber, 1968: 214–215).

⁴⁷ Aktuelan primer je stanje proizvedeno nedavnom recesijom u zapadnoj Evropi, gde su se minimalne nadnice približile, čak nekad i izjednačile s visinom socijalne pomoći. Doduše, to varira od države do države, ali te varijacije nisu velike. Tom padu nadnica doprineo je još jedan faktor, a to je po svemu sudeći skorašnje širenje EU i priliv sezonskih (legalnih) radnika iz zemalja dojučerašnjeg trećeg sveta.

⁴⁸ Inače, Veber pored socijalnog statusa i statusa moći (političke partije) razlikuje četiri klase: 1. der Arbeiterklasse (radnička klasa), 2. dem Kleinbürgertum (sitnoburžoarska ili *malograđanska* klasa), 3. der Intelligenz (inteligencija, koja ne poseduje veliku imovinu, dok raspolaže specijalističkim znanjima), 4. „den Klassen der Besitzenden und durch Bildung Privilegierten“ (klasa posednika i privilegovanih) (Momsen, 1974: 164). Ovdje je jedna od suštinskih razlika s marksizmom, odnosno marksističkim uglavnom dihotomnim poimanjem društvene strukture. Međutim, Veberov multidimenzionalni pristup *proučavanju društva* nasuprot Marksovom jednodimenzionalnom takođe pati od nedostataka. To je pre svega *empirijska proizvoljnost*, a zatim i mogućnost *circularnih objašnjenja* (Ingham, 1970). Zatim *logička neiscrpnost*, što će reći da trodimenzionalni stratifikacijski sistem može imati četiri, pa i n-dimenzija (Svalastoga, 1965: 15–35). *Logična nezavisnost* i *ekvivalentnost* spadaju takođe u prigovore iste vrste. Multidimenzionalna stratifikaciona analiza polazi od toga da različite dimenzije stratifikacije moraju biti analitički razdvojene i da su ove dimenzije među sobom logički nezavisne. Radi se o „razdvojenim dimenzijama“ (Gordon, 1950: 13), „logički autonomnim konceptima“ (Runciman, 1968: 28), „paralelnoj vertikalnoj hijerarhiji“ (Lenski, 1954: 405). Ove dimenzije bi trebalo da su u principu iznad svega međusobno ekvivalentne. Ovo implicira da bi bilo moguće jednu od ove tri ili više dimenzija odabrati i kao potpuno autonoman objekat empirijski istraživati, a bez da se vodi računa o uticaju ostalih dimenzija. *Fiksiranje na distributivne aspekte* ima za cilj pokaže kako životna situacija individua biva određena kroz njihovu relativnu poziciju na istoj rang-skali. Ovdje se, međutim, gube iz vida moguće pukotine koje su ankerisane u antagonističkom odnosu strukturnih društvenih nejednakosti.

Američki primer

U posljednjem delu svog spisa Veber daje osvrt na uticaj protestantske askeze i duha kapitalizma u Sjedinjenim Američkim Državama. Naime, SAD odavno imaju princip odvojenosti države od crkve; on je bio sproveden toliko rigorozno da nije postojala nikakva statistika veroispovesti stanovništva. Smatrao je protivzakonitim da nekog građanina država pita koje je konfesije. Međutim, u svakodnevnom životu tadašnje Amerike primećivalo se usputno pitanje, od servirke u kakvom restoranu do poslovnog partnera, o tome koje ste konfesije ili koju službu slušate nedeljom. U tom vremenu, primećuje Veber, poslovno su se izdizali samo oni koji su pripadali metodističkim ili baptističkim ili pak drugim sektama (ili konventikulima). Za šanse člana sekte garantovalo je članstvo u sekti, jer u sektu je bio priman čovek primernog vladanja i etički kvalifikovan (Weber, 1968: 218–221). Dakle, članstvo u sekti – nasuprot članstvu u Crkvi u kojoj se čovek „rodi“ i čija milost sija i nad pravednim i nad nepravednim – za ličnost znači jedno etičko, odnosno poslovno etičko kvalifikaciono svedočanstvo.⁴⁹ Isključenje iz sekte zbog kršenja nekih etičkih principa značilo bi poslovno deklasiranje. Takođe, pripadnicima sekte je bila ukazivana i bratska pomoć ukoliko im je bila potrebna. Pridržavanje metodičkom načinu života koje su ove verske zajednice podržavale dovele su kapitalizam u SAD u okvire u kojima je on danas. Za razvitak SAD, navodi Veber, imali su zasluga i klubovi aristokratije koji su imali plutokratistički ili antiplutokratistički sadržaj (Weber, 1968: 226–227). U vezi s tim je i diktiranje mode, a njeno prihvatanje je omogućavalo lakši napredak u poslovnom svetu.

Dalje, puno građansko pravo u državi pretpostavljano je (pored nekoliko drugih uslova) punim građanskim pravom u crkvenoj zajednici. Poštenje je kod baptista bilo preduslov sticanja

⁴⁹ Ovo predisponiranje članova protestantskih sekti, a vezano je za život u nešto modernijoj Americi od Amerike koju Veber opisuje, opisao je i W. Mills terminom WASP. Naime, WASP predstavlja početna slova ključnih reči za takav uspeh u američkom društvu. W-white\A-anglo\S-saxon\P-protestant (Mills, 1956). Ne-posedovanje ovih karakteristika na neki način osuđuje, i pored svih kvaliteta i ambicija, na određenu isključenost iz datog društva.

blagoslova u vidu bogatstva. Unutar svetovne askeze, Veber navodi, skup protestantskih zajednica koje su na istom putu: 1) put konventikula uzornih hrišćana u crkvi (pijetizam), 2) put zajednice legitimisan besprekornim crkvenim građanima kao gospodara nad crkvom, kojoj drugi pripadaju samo kao pasivni deo, nižih hrišćana (independizam). Veber takođe opisuje pravo na isključenje iz „crkve” odnosno „zajednice”, kao i principe ulaženja i provere kod većih grupa, udruživanje u manje, i tako delovanje po principu moralnih stega grupe. Na kraju, Veber postavlja ključno pitanje: šta je ono najbitnije u istraživanju ovog problema?

Političke i građanske posledice imala je eskomunikacija sekta u srednjem veku. U srednjem veku je samo hrišćanin mogao da bude punopravan građanin. Dakle, iako je smer delovanja srednjovekovne crkve i luteranstva bio isti, oni su se razlikovali po načinu delovanja. Srednjovekovna kao i luteranska crkvena stega bile su u: 1) rukama duhovne službe, 2) delovale su autoritativnim sredstvima, 3) kažnjavale su ili nagrađivale pojedince za konkretne radnje. Crkvena stega kod puritanaca i sekta bila je: 1) često u rukama laika, 2) delovala pod sredstvima nužnosti samoodržanja, 3) negovala ili odabirala kvalitete. Ovo treće je najznačajnije jer da bi se postao član sekta morali su se postići određeni kvaliteti, čije će posedovanje dovesti do razvoja racionalnog kapitalizma. Kako bi se održali, ti kvaliteti su se morali negovati i stalno dokazivati. Do stvaranja modernog „individualizma” dovelo je razbijanje patrijahalne i autoritarne vezanosti i tumačenje rečenice da čovek mora slušati Boga više nego čoveka. Takođe, ujedinjavanje u *ceh* (esnaf, bratstvo) dovelo je do ograničenja konkurencije i u njoj delujuće težnje za zaradom, samim tim je takvo udruživanje postalo nosilac građanskog „racionalizma” (Weber, 1968: 230–249). Ali sekta nisu u sebi ujedinjavale, obukom ili porodičnim vezama, tehnički kvalifikovane drugove, već etički kvalifikovane jednovernike i *metodičkim* putem usmeravale njihovo vaspitanje i askezu. Kapitalistički uspeh (*zakonit*, komentar autora) jednog člana ceha bio je dokaz njegove potvrde stanja milosti i dizao ugled i propagandne šanse sekta.

Samo životna metodika asketskih sekta (da legitimise i preobrati), a ne ekonomski „individualitet”, doveo je do stvaranja modernog građanskog, kapitalističkog etosa.

Da li je kritika psihološko-religijskog redukcionizma kritika pretpostavki ili kritika kapitalizma?

U ovom delu prikazaćemo nešto drugačiji put nastanka kapitalizma. Naime, reč je o 24. glavi prvog toma *Kapitala*. Kao što smo videli u prethodnom delu, asketska štednja i predan rad od Boga datom pozivu omogućili su stvaranje prvobitnog kapitala i uopšte uticali da se razvije jedan građanski etos i kapitalistička proizvodnja. Međutim, prvobitna akumulacija kapitala nije rezultat kapitalističkog načina proizvodnje, niti rezultat racionalnih, vrednih i štedljivih ljudi nasuprot kojih su stajali „lenji nevaljalci koji su proćerdali sve što su imali, pa i više od toga” (Marks, 1947: 602).

U političkoj ekonomiji, kao ni u istoriji, odnosi nisu bili idilični. Naprotiv, osvajanje, podjarmljivanje, pljačka i ubijanje, jednom rečju nasilje, igrali su glavnu ulogu. Da bi novac, roba, sredstva za proizvodnju, kao i životne namirnice postali kapital potrebno je radnike odvojiti od svojine nad uslovima svoga rada. To je proces koji, s jedne strane, pretvara društvene životne namirnice i sredstva za proizvodnju u kapital, a s druge strane neposredne proizvođače u najamne radnike. Takozvana prvobitna akumulacija nije ništa drugo do istorijski proces rastavljanja proizvođača od sredstava za proizvodnju. On se ispoljava kao „prvobitan” zato što sačinjava istoriju kapitala i načina proizvodnje koji mu odgovara. Neposredni proizvođač, radnik, mogao je raspolagati svojom ličnošću tek onda kad je prestao biti vezan za zemlju i kad više nije nekom drugom bio kmet ili podložnik. S druge strane, da bi prodao svoj rad morao se osloboditi stega esnafa, te ovo poslednje oslobađanje buržoarski istoričari predstavljaju kao oslobođenje od činidbi i raščaravanja.

I industrijski kapitalisti, te nove velmože, morali su potisnuti ne samo esnafske zanatlije, nego i feudalne gospodare koji su u svojim rukama držali izvore bogatstva. Njihovo uzdizanje predstavlja se kao plod pobedonosne borbe protiv feudalne vlasti, kao i protiv esnafa i okova koji su ovi udarili slobodnom razvitku proizvodnje i slobodnom eksploataisanju čoveka od čoveka. Dakle, reč je o promeni oblika ropstva, odnosno o pretvaranju feudalne eksploatacije u kapitalističku. Iako počeci kapitalističke proizvodnje počinju da se javljaju sporadično u XIV i XV veku u nekim

gradovima oko Sredozemnog mora, kapitalistička epoha otpočinje tek u XVI veku. Osnovicu čitavog ovog procesa čini eksproprijacija zemlje od poljoprivrednog proizvođača, seljaka. Njena istorija je u svakoj zemlji drugačija i njene razne faze teku drugačijim redom i u različitim istorijskim epohama (Marks, 1947: 604–605).

U nastavku teksta Marks objašnjava procese eksproprijacije zemlje od seljačkog naroda, krajem XIV i u XV veku. Uzrok proterivanja seljaka sa obradivih površina, koje se pretvaraju u pašnjake za ovce, bilo je bujanje flamanske vunarske manufakture i odgovarajuće skakanje cena vune. Proces nasilne eksproprijacije u XVI veku novi podstrek dobija reformacijom i ogromnom krađom crkvenih dobara koja joj je sledila. Svojina stanovnika manastira, kao i svojina osirotelih seljaka na jednom delu crkvenog desetka, garantovana zakonom, bila je prećutno konfiskovana (Marks, 1947: 608–609). Slavna revolucija je omogućila *krađu* državnih poseda. Zakoni o lendlordovima su na sličan način bespravno otuđili *opštinsku svojinu* (Marks, 1947: 611–612).

Uspostavljanjem pravnih pravila krajem XV i tokom XVI veka bilo je surovo kažnjavano skitničenje u celoj zapadnoj Evropi. Marks objašnjava da su ovakvi zakoni uvedeni kako bi ogromnu masu stanovništva koja je ostala bez poseda, a zatim i pauperizovana, na neki način privoleli da radi za niže nadnice. Ovakav proces biva nazvan stvaranje najamnih radnika (Marks, 1947: 620–627).

U nastavku, Marks razmatra nastanak *kapitalističkih zakupina*. Ovaj proces se odvija tako što zakupac upotrebom najamnih radnika oplođuje svoj vlastiti kapital, a lendlordu plaća zemljišnu rentu, u novcu ili u naturi, jedan deo viška proizvoda. Dva faktora su uticala na brže bogaćenje zakupaca. Prvi je poljoprivredna revolucija u XV i XVI veku, koja je u isti mah osiromašila seosko stanovništvo. Drugi faktor jeste zakup na rok od 99 godina. Naime, pad cene plemenitih metala, a otuda i novca, donosio je zakupcima zlatne plodove i obarao najamninu. Jedan deo najamnine prešao je u zakupčev profit. Stalno dizanje cene žita, vune, mesa, jednom rečju svih poljoprivrednih proizvoda, uvećalo je zakupčev novčani kapital bez njegovog sudelovanja, dok je zemljišna renta koju je imao plaćati bila ugovorena po zastareloj novčanoj vrednosti. Tako se zakupac u isto vreme bogatio i na račun svojih najamnih radnika i na račun svog lendlorda (Marks, 1947: 630–631).

Kao reakcija poljoprivredne revolucije javlja se i stvaranje *unutrašnjeg tržišta za industrijski kapital*. Naime, „eksproprijacija i teranje sa zemlje jednog dela seljaštva ne oslobađa za industrijski kapital s radnicima samo njihove životne namirnice i njihov materijal za rad, nego stvara i unutrašnje tržište”. „...Jedino uništenje seoske kućne industrije može unutrašnjem tržištu jedne zemlje dati onu prostranost i stalnost koja je nužna kapitalističkom načinu proizvodnje” (Marks, 1947: 632).

Za razliku od nastanka zakupaca, *industrijski kapitalista* ne nastaje tako postupno. Ovaj proces Marks opisuje kao nemoralan čin sticanja dobiti, zasnovan na pljačkama, ubistvima i trgovinom robljem, koja *do strasti raspaljuje preduzetnički duh trgovaca, stvara sjajne pomorce i donosi novce* (Marks, 1947: 642). Pod tom inventivnošću Marks podrazumeva trezvenu protestantsku virtuoznost u ubistvima i otimačini zemlje od domorodaca Nove Engleske (Marks, 1947: 637).

Veberova opšta ili posebna teorija društvenog razvitka?

Ovaj veoma sažeti deo započeo bih postavljanjem pitanja koja se odnose na Veberovu sociologiju u celini. Da li kod Vebera postoji opšta ili samo posebna teorija društvenog razvitka? U kojoj meri stanovište o nastanku kapitalizma predstavlja njegovo sociološko stanovište? Ovaj deo predstavlja uvod u veoma bitna pitanja u okviru Veberovih teza o nastanku kapitalizma, kojima ćemo se baviti u sledećem delu ovog rukopisa.

Veberova sociologija je, po Martindejlju, tako „teorija društvene delatnosti”, u okviru „socijalbihejviorizma” (Martindale, 1928). Sorokin, iako i sam pripada kulturalističkoj orijentaciji, smatra da Veber pripada psihološkoj školi, baš kao i Dob koji u studiji o razvoju kapitalizma kritiku zasniva na stanovištu o poreklu kapitalizma (Sorokin, 1976).

Sve to ukazuje na značaj i uticaj Veberovog proučavanja nastanka kapitalizma, iako je to samo jedna istorijska pretpostavka u Veberovoj zamisli sociologije. Druga stvar je u tome što se ovim delimično objašnjava okolnost da se kompletno Veberovo učenje može svrstati u neku od škola ili pravaca.

Tri pretpostavke u okviru Veberove teze o nastanku kapitalizma

Ove pretpostavke daju delimično objašnjenje na prethodno postavljena pitanja.

Prvo stanovište je prihvatila „istorijska škola” i izraženo je u veberijanskom pluralizmu. To je u suštini shvatanje istorije sa stanovišta heterogenog kontinuiteta. Da bi se odbranio od zamerki o psihologizmu, Veber se ogradio i od protestantske etike kao jedinog faktora nastanka kapitalizma.

Druga pretpostavka je o vezi između kalvinizma i ekonomske racionalnosti. Treba naglasiti da su i pre Vebera drugi teoretičari navodili ovu vezu, međutim, ekonomska nauka je pokazala da „unutrašnja askeza” više šteti nego koristi razvitku kapitalizma, ali zato doprinosi prvobitnoj akumulaciji (Marks, 1947, *Glava 24*).

Treća pretpostavka je antritradicionalizam, ili porast racionalnosti, shvaćen u smislu istorijskog sukoba tradicionalizma, racionalizma i harizme. Naime, Veberu su zbog racionalizacije marksisti zamerili svojevrсну dehumanizaciju u istraživačkom pristupu (Popović, Ranković, 1981: 67–77).

Druga kritika je opet po osnovu racionalizacije, što će reći da Veberov pojam racionalizacije postaje kriterijum za apoteozu birokratije kroz odnos vlast–racionalnost. Veber ne prihvata jednu opštu teoriju istorijskog razvitka, a to znači ni opštu teoriju nastanka kapitalizma. Dakle, stanovište opšte *društvene zakonitosti, s jedne strane, i stanovište o pluralitetu faktora istorijskog razvitka, s druge strane*, biva granična linija između veberijanske i marksističke koncepcije istorijskog razvitka, iako imaju dodirnih tačaka i pojedinih tematskih sličnosti. Na ovom mestu ću stoga izneti nekoliko razlika u učenjima ovih klasika.

Neiskorenjena težnja za monističkim sistemom je, po Veberu, oznaka nekritičkog mišljenja. Skoro sve nauke – od filozofije do biologije – koje postoje kao discipline imaju ne samo specijalističko znanje, nego takođe imaju i izvesni „pogled na svet”. Takav je slučaj bio i s *materijalističkim pogledom na istoriju*. Naučno gledano, istorijski materijalizam, po kome je „ekonomski(o) na ovaj ili onaj način ‘poslednji(e)’ u uzročnom nizu”, potpuno je iscrpljen (Mommsen, 1974: 156).

Sledeća razlika jeste u tome što se Veber oštro protivio klasnom redukcionizmu, odnosno stanovištu po kome je svaka društvena suprotnost u stvari klasna suprotnost, svaka socijalna nejednakost – klasna nejednakost, i svaka društvena borba – klasna borba. Međutim, Veber polazi od toga da je nejednaka podela životnih šansi u društvu višestruko određena i da je klasni konflikt samo jedan od različitih formi neprekidne borbe za vlast.

Međutim, i za Marksa i Engelsa (Engels) u antagonističkim društvenim formacijama klasni odnosi su dominantni strukturni princip formiranja društvenih nejednakosti, ali klasne razlike su višestruko određene i drugim društvenim razlikama. Socijalna analiza strukture kapitalizma i drugih klasnih formacija bi tako morala u osnovi biti viđena kao klasna analiza. Ipak, ovo uopšteno ne znači da je klasna analiza isto što i analiza društvene strukture. To znači da su klasne nejednakosti i odnosi zavisnosti arhimedovski centar odakle se strukturiraju i ostale društvene nejednakosti. U slučaju da su društva modelirana na osnovu antagonističkih klasnih odnosa, i analiza socijalne strukture mora početi kao klasna analiza.⁵⁰

Sledeće pitanje jeste da li je buržoazija – žrtva novovekovne gladi za novcem – mogla u isti mah da bude nosilac onog konačnog prelaska iz feudalizma u kapitalizam?

O tom pitanju govore dve suparničke teorije. Kapital neophodan za pokretanje manufakturne proizvodnje i rađanje modernog kapitalizma stvorila je:

- (1) klasa krupnih trgovaca i novčanih kapitalista koja se od vulgarne ekonomije okretala organizovanju društvene proizvodnje,
- (2) pojedini pripadnici nižih proizvođačkih slojeva su mukotrpnim radom i štedljivošću obezbedili akumulaciju kapitala.

Marks daje dva puta: prvi je da proizvođač postaje i trgovac i kapitalista, što stvarno predstavlja put koji revolucioniše, a drugi put ili način je da trgovac neposredno zagospodari proizvodnjom.

Veber se slaže s Marksovim prvim načinom, ali postavlja se pitanje koji to slojevi iznose na svojim leđima.

⁵⁰ Tako „*Kapital* izričito inzistira na te dvije klase (*kapitalist buržuj/proleter*) koje imaju određujuću ulogu u razvitku kapitalističkog sistema. Ali Marks time ne zanemaruje druge društvene klase. U trećoj i četvrtoj knjizi *Kapitala* on analizira ne samo strukture i razvoj klase zemljoposjednika, koji uživaju rentu i posebne oblike poljoprivredne eksploatacije, već i srednje klase i na objektivnim kriterijima zasnovane razlike između produktivnih i neproduktivnih“ (Garaudy, 1976: 164).

Po Veberu, to je srednji sloj, najpodložniji asketskom duhu, odnosno asketskoj prinudnoj štednji.⁵¹ Na ovu pojavu askeze je ukazivao i Marks, kada je govorio da sitnoburžoarski način proizvodnje „na izvesnom stupnju razvitka, rađa materijalna sredstva za svoje sopstveno uništenje” (Marks, 1947, *Glava 24*). Zanimljivo je da Marks u pomenutom delu hvali, inače najoštrije kritikovanog kao apolegetu kapitalizma, Maltusa (Malthus) i navodi da je čak i on sam uočio tri specifičnosti modernog kapitalizma koje će ga i uništiti, a to su: *three very delicate monsters indeed* (tri mila čudovišta): (1) preterana proizvodnja, (2) preterana potrošnja, i (3) prenaseljenost. Za razliku od Vebera koji predviđa procvat srednje klase, Marks predviđa njenu propast.

Marks u prvom tomu *Kapitala*, u glavi 24, *takozvana prvobitna akumulacija kapitala*, objašnjava eksproprijaciju koja se vrši igrom unutrašnjih zakona same kapitalističke proizvodnje, centralizovanjem kapitala, odnosno eksproprijacijom privatnih sopstvenika po principu piramide. Kapitalistička privatna svojina jeste prva negacija individualne privatne svojine zasnovane na sopstvenom radu. Međutim, nužnošću takvog procesa kapitalistička proizvodnja rađa svoju negaciju. To predstavlja *negaciju negacije*, odnosno sada dolazi do eksproprijacije malog broja uzurpatora od strane narodne mase, što je daleko brži i lakši proces jer ta svojina već počiva na društvenom načinu proizvodnje koji je prvobitno otuđen (Marks, 1947: 645–646). Naravno, ako bismo ovoj konstataciji postavili ono istorijsko pitanje *Hic Rhodus, hic salta*, došli bismo do zaključka o netačnosti ove konstatacije, ali u vremenskom i prostornom kontekstu nastanka same tvrdnje ona bi se činila, ako ne prihvatljivom, ono barem interesantnom za analiziranje ili kritiku.⁵²

⁵¹ U prvom delu teksta pomenuo sam kako danas globalno povezivanje utiče i na protestantsku, „brendom” neopterećenu etiku, te u dodiru s njom menja neke vrednosti *qua* askeze (pogotovo kod mlađih generacija), ali i stvara odbrambene mehanizme, pa se tako pre nekoliko godina pojavila (ili možda ponovo postala aktuelna) izreka: „Sa novcem koji nemamo kupujemo stvari koje nam ne trebaju” (*hol. „Met het geld dat wij niet hebben, kopen wij dingen die wij hoefden niet”).* Ovakvi primeri idu u prilog objašnjenju *vulgarizacije veberijanizma*.

⁵² Što će mnogi i učiniti. Jedni će pogrešno interpretirati Marksovo učenje i dati, po Veberu, vulgarnu verziju marksizma (Mommsen, 1974: 147). Dok će drugi (Veber) pokušati kroz pojmove odricanja, marljivosti i štednje da je opovrgnu (Weber, 1968). Veber se protivio takođe i tome da je društvena klasna pozicija ne samo nužan nego i dovoljan uslov za nastajanje (revolucionarne) klasne svesti, društvene i organizovane klasne akcije.

Hronološki eksperiment

Iz svega navedenog, postavlja se pitanje može li se duh kapitalizma svesti i objasniti protestantskom etikom o predestinaciji, određenosti u Bogom datom pozivu i askezom?

Prvi deo spisa predstavlja Veberovo stanovište, dok drugi deo daje Marksovo objašnjenje. Iako bi hronološki logično bilo da je obratno, jer su delovi Kapitala koji su prikazani prethodili Veberovom spisu, ova zamena je učinjena namerno.

Namera mi je bila da pokažem da je Veberovo *psihološko-religijsko objašnjenje* nastanka kapitalističke proizvodnje u stvari protivljene *dogmi istorijskog materijalizma* kao apsolutnog ili sveobjašnjavajućeg pogleda na svet.⁵³ U stvari, to je više kritika ideologije determinisane datim ekonomskim uzrocima. Ovakva namera je ostvariva jednostavnim *ogledom* – zamenom vremenskog sleda. Ako bismo pretpostavili da je prikazani smer nastanka spisa zaista tačan, onda bi Marksovo stanovište bilo opovrgavanje *vulgarne interpretacije veberijanizma*.⁵⁴

Posmatrajući prve dekade XX veka, razvoj krupne industrije, trustova i monopola, kao i bujanje umetnosti, Veber je stvarnost predstavio kroz više-manje idealnu sliku kapitalizma. Baš kao Marks i Engels, Veber je decidirano protiv svakog povratka u ontološki (ekonomski) redukcionističku istoriju filozofije. Stoga se prilikom ovako zamišljenog eksperimenta, u kojem zbog zamenjenog vremenskog sleda Veber ne bi mogao Marksovo delo svesti na ekonomski redukcionizam, otvara mogućnost delimičnog preklapanja hermeneutičkih krugova. Ni jedan ni drugi nisu

⁵³ Veber je za potrebe jednog predavanja na Univerzitetu u Minhenu 1918. godine naslov spisa *Protestantska etika* preinačio u „Positive Kritik der materialistischen Geschichtsauffassung“ (*Pozitivna kritika materijalističkog shvatanja istorije*) (Mommsen, 1974: 152). Parsonsovo viđenje PE je slično prethodnom „intended to be a refutation of the Marxian thesis in a particular historical case“ (Parsons, 1939: 40). Albert Salomon sugerise da je Veber „became a sociologist in a long and intense dialogue with the ghost of Karl Marx“ i da je glavni cilj *Wirtschaft und Gesellschaft (Privrede i društva)* bio da preispita „marxian sociological thesis“ (Salomon, 1945: 596). Marksistički orijentisani autori precenjuju uticaj Marksa, videći Vebera samo kao „anti-Marksa“ ili gledajući na Veberov čitav rad kao na polemiku s Marksom ili Marksovim duhom (Mills, 1956).

⁵⁴ Naravno, ovde parafraziram Veberovu sintagmu iz 1906. godine, kritike *vulgarne interpretacije marksizma* (Mommsen, 1974: 147).

„pronalazači kapitalizma”, oni ga zatiču, *baš kao što vitez pronalazi rukavicu dame koja je ispustila* (Jokić, 1996). Postavljena obrnutim redosledom njihova objašnjenja deluju ontološki trpeljivije, što navodi na pretpostavku da je pre reč o ideološkom nego o iskustveno-saznajnom antagonizmu. U narednim redovima i zaključnom razmatranju o ovom problemu biće više reči.

Vrednosna neutralnost

U daljoj analizi Veberovog tumačenja nastanka kapitalizma potrebno je razmotriti još neke detalje vezane za samu Veberovu ličnost. Dakle, detalje kako iz sfere činjenica, tako i iz sfere vrednosti i normi od kojih Veber nije bežao, a koje su svakako bitne za tumačenje naučnih stavova naučnika, naravno ako se ne skrivaju iza lažne vrednosne neutralnosti.

Česta je tvrdnja da Veber za života nije stvorio svoju naučnu školu, što nije ni čudo imajući u vidu da su nedostajali kako organizacijski tako i idejni osnovi, kao i čvrst i društveno uticajan položaj na univerzitetu, što je u to vreme predstavljalo preduslov za stvaranje naučne škole (Baehr, 2002: 7; 10–11). Bitna je i činjenica da je on posle teške duševne bolesti ostao gotovo nesposoban za rad čiji bi ritam zavisio od spoljašnje organizacije. Ali iako nije stvorio školu, Veber je oko sebe okupljao grupu darovitih intelektualaca, kako prijatelja, vršnjaka, tako i mlađih ljudi koji su tek završili studije i tu u okviru „Veberovog kruga” pravili svoje prve korake u naučnom, književnom ili umetničkom životu. Takođe je, zahvaljujući ovom „krugu”, vrlo mnogo učinjeno na širenju i zanimanju za Veberovu ideju (Weber, 1968: 255).

Naime, za Veberova života njegova misao nije bila toliko zapažena, čak ni u Nemačkoj, ali dvadesetih godina XX veka dolazi do širenja Veberove sociološke misli, i to u širem značenju, a ne samo teze o ulozi protestantske etike u razvoju kapitalizma. Sama ideja je od njenog objavljivanja 1905. godine u *Arhivu za društvenu nauku i socijalnu politiku*, kao rasprava *Protestantska etika i duh kapitalizma*, nastanjivala stranice ovog časopisa sve do 1910. godine, u vidu polemika Vebera i tadašnjih kritičara.

Trebalo bi se osvrnuti na nastali novi spor o Veberu. Najznačajniji podsticaj za ovakvo preispitivanje pojavio se u SR Nemačkoj, i to ne kao posleratni pokušaj obnavljanja sociologije, koji se više od jedne decenije izvodio u duhu vrlo površnog empirizma, a kasnije u Poperovim idejama tražilo se njeno epistemološko opravdanje. Spor oko smisla Veberove misli nastao je u sklopu nastojanja da se razjasni društveno-politička i kulturna klima vilhemovske Nemačke i njeno produžavanje za vreme Vajmarske Republike. Spor se proširio sve do tema o vrednosnoj neutralnosti društvenih nauka.⁵⁵

Sam Veber je uvek isticao presudnu ulogu istraživačevih životnih opredeljenja ili „vrednosnih ideja“. Tako je ispitivanje uticaja društveno-istorijskih okolnosti na Veberova teorijska shvaćanja veoma bitno, jer se on čitavo vreme svog naučnog stvaranja bavio politikom na jedan *poseban način*. Sadržaj te političke delatnosti bio je održavanje prisnih veza s političkim istomišljenicima, kao i veliki uticaj na njih, zatim povremena publicistička delatnost koja je ponekad prelazila u društveno-političke studije ili nacрте programa, te brojna politička prepiska koja nije doduše u celosti sačuvana. Na osnovu ovih izvora možemo dosta pouzdano utvrditi Veberovo političko stanovište. Kasnije će se videti da su neki Veberovi politički članci našli mesto i u spisu *Privreda i društvo*.

Karakteristično je veoma izgrađeno lično ubeđenje o društveno-istorijskom smislu sopstvenog političkog opredeljenja i delatnosti koje je u nekoliko mahova u raznim periodima života definisao kao svestan buržoarski stav.

Ako se razgrnu „maglovite“ pojedinosti, uslovljenje često svesno demagoškim razlozima, razabiru se osnovne teme njegove političke misli: (1) problemi dogradnje kapitalističkog društva u Nemačkoj i njegovo političko učvršćivanje, (2) vrlo odlučan i imerijalistički ekspanzivan nacionalizam, (3) isticanje neminovnosti politike

⁵⁵ Videti recimo opširne rasprave u *Gesammelte politische Schriften*, u kojima Veber ima ulogu pre svega „nacionalnog sociologa“. Bez nabiranja naslova članaka odnosno oblasti, teme se kreću od nacionalne države i narodne politike, preko političkih partija, objašnjenja stanja u Rusiji, Bizmarkove (Bismarck) inostrane politike i današnjice (*Dreibunde und Westmächte, Dreibund und Russland*), ratne politike, pitanja vlade i izbornog prava, pa sve do politike kao poziva i tema o „Kriegsschuld“ (ratnoj krivici) i potrage za pitanjem krivice kojim se bavio 1919. godine. Sve ove teme imaju osnovnu zajedničku crtu, a to je pitanje *Machtpolitik* (politike moći ili borbe za moć).

(*Machtpolitik, durch Kultur- und Wirtschaftsgeschichte*) i raspravljajući o njenim osobinama kako bi bila što uspješnija (Weber, 1958).

Interesantno je da se u središtu nalazi čas jedan, čas drugi ili treći činilac Veberove političke misli koji jasno ukazuje na povezanost *politike sile* s privrednim i političkim ekspanzionizmom. Spajajući ovu politiku s direktnim interesom nacije, Veber uočava dva razloga koja otežavaju osposobljavanje buržoazije za vodeću ulogu u nemačkom društvu: (1) skorojevička opčinjenost ugledom feudalne aristokratije i težnja oponašanja njenog životnog stila, (2) strah od proletarijata, koji je sprečavao da u saradnji sa samostalnim proleterskim organizacijama u nacionalnom okviru izgradi širok klasni savez, da osigura u tom savezu svoju prevlast i pokrene energiju proletarijata u ostvarenje na buržoarski način definisanih ciljeva. Zanimljiva je Veberova ideja da se, posle slamanja proleterskog revolucionarnog pokreta policijskom silom, na pomirljiv način pridobiju gornji slojevi radništva kako bi se ostvarili programski ciljevi buržoarskih ideja (Weber, 1968: 269; Mommsen, 1974: 23–25).

Pošto sam u prvom delu rada stavio akcent na religijsku povezanost s racionalnošću, ovde ću se samo u još par reči osvrnuti na Veberovo viđenje religije, kao i na Veberovu metodologiju, odnosno na ono što se prikazuje kao „iracionalno“. Iracionalno nije uvek samo po sebi iracionalno, nego je to, sa izvesnog racionalnog stanovišta, otkrivanje pojma racionalnog u njegovoj „mnogostranosti“ (Weber, 1986). Dakle, unošenje racionalnog shvatanja i postupaka u neku delatnost – racionalnost.

Veber, čovek koji je video religiju

Pored opšteg antropološkog izvora, svetske religije imaju još nekoliko drugih. Prvi je smrt kao osnovni sadržaj religijske teodocije. Druga dva izvora su: patnja, naročito nezaslužena patnja, i nepravda.

Svaka religija je obojena s dva faktora, a to su: (a) konkretni društveni sadržaj koji se u njoj izražava i (b) društveno-kulturne osobine sloja u kojem ona nastaje.

Iz toga Veber izvodi zaključak da religija „spasenja“ nastaje u potlačenim slojevima, s prorocima koji ne pripadaju tim

slojevima. Povlašćenima nije potrebno spasenje, ali ga oni proturaju da bi opravdali svoj životni stil (*Lebensfuhrung*), a s druge strane religija se koristi za kroćenje masa. U jednom slučaju *protest protiv bede*, a u drugom *opijum za narod*.

Za širenje religije zaslužne su „harizmatične ličnosti” – stvaraoci novih ideja, vrednosti i novih društvenih oblika, u konfučijanstvu je to – birokrata koji uređuje svet, u hinduizmu mag koji uređuje svet, u budizmu – kaluđer-prosjak koji je prepešačio svet, u islamu – ratnik koji potčinjava svet, u jevrejstvu – putujući trgovac, u hrišćanstvu – zanatlija kalfa, svi su oni ne samo eksponenti svog poziva ili materijalnih klasa, već ideološki nosioci jedne etike o spasenju, koju su sjedinjavali sa svojim društvenim položajem.

Svaka religija nastoji (u poređenju s magijskim) da radi spasenja vernika u njihov život unese što više sistematičnosti i reda. To stremljenje ka nekom cilju i jeste jedan od vidova racionalnosti.

Postoji nekoliko različitih načina spasenja: (1) pomoću magijsko-ritualnih radnji, (2) pomoću raznovrsnih društvenih dela (smrt u ratu, dobročinstva, itd.), i (3) putem usavršavanja i to: (a) mističkih i (b) asketskih. Pored ovih postoji još i onaj, ekskluzivan za verske ustanove, koji kaže da van crkve nema spasenja (*extra ecclesiam nulla salus*). Crkva posreduje u spasenju svojim svetim tajnama, kao izrazito magijskim sredstvima, i potčinjavanjem vernika svojim dogmama i svom autoritetu. Najviše uticaja na sistematizaciju imaju mistika i askeza, dakle, spoljašnji, a ne unutrašnji faktori.

Mistika – *unio mystica* – otelotvorenje boga, usled ekstaze.

Askeza – asket je oruđe boga, a asketizam odbacivanje svih pobuda za delatnost koja nije božanskog karaktera. Drugim rečima, obuzdavanje prirodnih nagona i potreba. Dok mistika vodi u povlačenje i kontemplaciju, askeza postaje izvor najveće delatnosti. Asket ne pita za smisao sveta, on je čovek poziva koji predano obavlja svoje profesionalne delatnosti u okviru svetske celine, za koju ne odgovara on, nego bog.

Koje su kulturno-istorijske razlike, svetskih razmera, mistike i askeze?

Mistika i *kontemplacija* su pretežno svojstva istočnih i azijskih religija spasenja, a askezu zapadnoevropskih čini pozitivan odnos prema prirodnim i tehničkim naukama, dok se pak umetnost, filozofija, svestrano obrazovanje smatra luksuzom (Weber, 1956).

Veber je u svojim metodološkim radovima, kao i u ispitivanju strukture važnih društvenih delatnosti razjašnjavao i razvijao načela delimične funkcionalnosti – tehničke racionalnosti. Verovatno najzanimljivije u njegovoj metodologiji jeste to da se sastav naučne misli ne ispituje i ne pokušava normirati *in abstracto*, već je u tesnoj vezi sa shvatanjem o mogućim oblicima racionalnosti u stvarnom društvenom životu i ulozi nauke u njihovom unapređivanju. Tako metodologija polazi od implicitne pretpostavke o povezanosti teorije i prakse, pri čemu teorija ima podređen položaj u odnosu na praksu koja je proglašena sudbinskom neminovnošću. U tom smislu nauka dobija zadatke koji služe raspravljanju i rešavanju nekog praktičnog problema: (a) razjašnjenje stvarnog smisla praktičnih odluka i ciljeva, (b) njihovo poređenje s drugim mogućim ciljevima u datim uslovima, (c) predočavanje mogućih načina delovanja i sredstava koja se u njima moraju upotrebiti, (d) što tačniji proračun ljudskih i materijalnih troškova i (e) razvijanje postojećih ili stvaranje novih efikasnih tehničkih sredstava i pravila delovanja (Milić, 1989: 154).

Racionalnost je takođe posmatrana kao sastavni deo individualnog ljudskog života, proučavana je skoro isključivo u svojim rutinskim i tehničkim oblicima, često nedovoljno osmišljena u individualnoj svesti pojedinca. To se najbolje vidi na rutinskoj kategoriji poziva. Kalvinistički asketa shvata svoj rad (poziv) kao apsolutni cilj kojem služi Bogu, bez obzira na sadržaj, a razmišljanje o vlastitim iskustvima koje izlazi iz okvira profesije smatra se bezvrednim, pa čak i spekulativnim, jer, kako je već rečeno ranije, o celini brine Bog.

Preko pojma racionalnosti dolazimo i do birokratije, *ona zahteva od ljudi da se pretvore u čista oruđa da bi mogli efikasno obavljati svoje funkcije po principu „mehanizma“*. Međutim, stvaranje „ljudi – oruđa“ ne objašnjava se askezom, već *čeličnom disciplinom* koja ne vređa činovničku čast, javnom kritikom, *staleškim ugledom*, zagarantovanom novčanom nadoknadom, kao i vezom između poslušnosti i uspona na hijerarhijskoj lestevici.⁵⁶ Zanimljivu raspra-

⁵⁶ Ovakvo stanovište nalazimo na više mesta u Veberovim delima. Najizražajnije je u *Protestantskoj etici* i u *Privredi i društvu*. Jedan od društvenih preduslova za razvoj društvenog sistema izgrađenog na ovako shvaćenim odnosima ciljne ili formalne racionalnosti jeste da u društvu preovlađuju odnosi udruživanja pojedinaca (*Vergesellschaftung*), koji se zasnivaju na racionalno proračunatim

vu oko pojma koji se može vezati za „ambivalentnu činovničku ličnost” sa osobinama čelične discipline i činovničke poslušnosti (*autorova primedba*) možemo naći kod Bera u raspravi o Veberovom pojmu *stahlhartes Gehäuse* („kućište od hardovanog čelika”). Osobina *hardovanog* čelika jeste da dobija izuzetnu tvrdoću i potrebnu fleksibilnost. Ova značenja se pronalaze u tumačenjima osobina Veberove birokratije, kod Parsonsa i drugih autora (Baehr, 2002: 185–205). Momsen približava Veberovo viđenje budućnosti kapitalizma Marksovom pojmu *otuđenja*, tumačeći ga implicitno preko pojma „Gehäuse der Hörigkeit der Zukunft” (apokaliptično viđenje kapitalizma kao novog kućišta potčinjenosti budućnosti) (Momsen, 1974: 152–153). Međutim, upravo ova- kva tumačenja (kako Parsonsovo, tako i Momsenovo) mogu voditi u daljoj raspravi do vulgarizacije *veberijanizma*. Naime, i Parsons, koji novu ličnost modernog društva tumači kao zarobljenu u *kavez racionalnosti*, i Momsen, koji kroz безусловnu poslušnost eshatološki dolazi do uzroka za slom kapitalizma, kao da zaboravljaju na činjenicu da se Veber trudi da Nemačku dovede u red velikih sila. Za tu trku potrebni su društveni akteri – Nemci koji deluju kao mehanizam u „*kućištu od hardovanog čelika*”. Ničeovim rečnikom rečeno, za tu trku potrebna je vizija Nemca kao *oholog i poslušnog*. Međutim, gledano sa stanovišta „nacionalne istorije”, i Veber i Niče su ovim stavom podelili gorku sudbinu profeta.

Sredstvo kojim birokratija vlada je znanje (*Dienstwissen*; ne neko opšte znanje, već „znanje službe” – kako i sama reč kaže) koje u sebi nosi obavljanje određenih poslova i monopolisanje službenom tajnom.⁵⁷

međusobnim interesima, potisnuvši odnose izgrađene na subjektivnom osećanju (tradicionalnom ili afektivnom) zajedničke pripadnosti (Vergemeinschaftung). Takva su interesna udruženja u cilju slobodne razmene na tržištu (Milić u: Weber, 1968: 287–288). U kasnijim istraživanjima, na primer, *Nelegitimna vlast (tipologija gradova)*, Veber navodi primer ovakvog udruživanja u zapadnoevropskim gradovima koji su dali ogroman zamah kapitalizmu. Naime, u njima su se rastočile društvene grupe izgrađene na krvnom srodstvu i zajedničkom lokalnom poreklu, što se nije desilo u mnogoljudnim azijskim naseljima, koja su po broju stanovnika bila mnogo veća od evropskih gradova. Usled ovakvog raščaravanja rodbinskih veza, grad je postao konfederacija pojedinačnih građana čiji je društveni položaj zavisio samo od strukturalnih činilaca i ličnih osobina. Što dovodi do stvaranja društvenih grupa na interesnoj osnovi (Weber, 1956).

⁵⁷ Ovo neodoljivo podseća na činove rituala i dogme (mistike) kojima se služi crkva u ostvarivanju svoje vlasti.

Birokratija svoju autonomnu volju, koja joj inače nedostaje, nadomešta kroz služenje nekom „vođi”.⁵⁸ „Harizma” – izraz kojim Veber predstavlja otelotvorenje iracionalnog i, zajedno s racionalnim, deluje protiv tradicionalnog načina mišljenja i tradicionalnih društvenih odnosa.

Zaključak

U zaključnom delu postavlja se potreba vraćanja na pretpostavku obrnutog vremenskog sleda u „objašnjavanju nastanka kapitalizma”. Naime, nije reč o želji da se prikaže jedan ogled čiji bi rezultati pružili objašnjenje u vidu redukcije, pa čak i vulgarizacije po pitanju tumačenja klasika. Naprotiv, ovim *hronološkim ogledom* pokušao sam doći do sličnosti i razlika u učenjima ova dva teoretičara, na jedan drugačiji način. Namera mi je bila da način razumevanja *Protestantske etike* prenesem na način razumevanja međusobnog odnosa dva spisa, koja po mnogima stoje jedan naspram drugog. Cilj spisa *PE* nije i, po Veberovom mišljenju, ne može ni biti davanje potpunog objašnjenja nastanka jednog novog građanskog etosa, ali može svakako reći da li je i uolikoj meri kapitalistički duh mogao nastati kao emanacija uticaja reformacije. Međutim, činjenica da su mehanizmi kapitalističkog poslovanja mnogo stariji od reformacije mogla bi se protiviti takvom mišljenju, te se postavlja pitanje kako jedna celina može retroaktivno uticati na delove koji su prethodili njenom nastanku. Zato to pitanje treba možda posmatrati kao dvosmernu zavisnost, u smislu *nexus finalis*, odnosno, kako zavisnosti celine od delova, tako i zavisnosti delova od celine. Bitno je (mada buni analitički duh) pomenuti da red *nexus finalis* ne treba posmatrati kao sled pre–posle, niti posle–pre. Treba samo ustanoviti da li su i koliko religijski uticaji pri kvalitativnom obeležju i kvantitativnoj ekspanziji tadašnjeg „duha” širom sveta bili saučesnici, i koji se delovi strane kulture, koja se zasniva na kapitalističkoj bazi, na njih svode. Tek tada bismo mogli utvrditi koliko su ovi verski, a koliko neki drugi razlozi, motivacije, doveli do stvaranja jedne *materijalne kulture*.

⁵⁸ Ponovo sličnost sa crkvenom organizacijom.

Ista je stvar i sa ova dva teksta. Naime, obrtanjem hronologije nastanka dva klasična dela sociologije dobijamo objašnjenja pre svega unutrašnjih mikročinilaca, pobuda i mehanizama delovanja u procesu ostvarivanja prvobitnog kapitala. Izvori koje Veber koristi su mnogobrojni priručnici za svetovno i duhovno ponašanje iz kojeg proističe *protestantska svakodnevica*.

Zatim sledi drugi nivo apstrakcije, mogli bismo reći makro-nivo koji prati društveno-istorijske prilike, stavljajući akcenat na društveno-ekonomski sistem, društvene i kupoprodajne ugovore i slične dokumente. Na ovom nivou ne možemo naći negaciju psihološko-religijskih elemenata koji čine mehanizam delovanja protestantskih hodočasnika i virtuozna. Naprotiv, Marks na više mesta ističe te faktore, ali oni nisu nužan uslov nastanka prvobitne akumulacije kapitala, već je to žeđ za profitom.⁵⁹ Kao što se vidi iz datog opita, razlozi antagonizma ova dva klasika nisu (niti bi mogli biti) ontološke, niti čak etičke prirode. Međutim, filter vrednosne neutralnosti ukazuje da bi uzroci ovog spora mogli biti najviše političke prirode.⁶⁰

Na ovom mestu čini se prikladnim reći nešto i o Veberovom odnosu prema kapitalizmu. Naime, njegova životna misao do Prvog svetskog rata bila je kako Nemačku dovesti u red s dve ili tri vodeće svetske sile, a pred kraj života nosi se idejom kako očuvati kapitalizam u Nemačkoj. Takođe je Veberova misao bila toliko lična i složena da je ostavljala malo prostora za stvaranje neke ideologije, ili pak neke šire društvene snage ili pokreta, ali se ipak njen ideološki uticaj znatnije osetio od tridesetih godina XX veka. Njegova iskrena žeđ za saznanjem nije bila manja od njegovog društvenog angažovanja i želje da prodre u tajne svih svetskih civilizacija, ali se njegova sociologija ne može svesti na subjektivne

⁵⁹ Čini mi se zgodnom prilikom da navedem jedan od Marksovih opisa puritanske virtuoznosti. „Puritanci Nove Engleske, trezvni virtuozni protestantstva, odredili su 1703. godine, rešenjem svoje Assembly (zakonodavne skupštine), premiju od 40 f. St. za svaki indijanski skalp (koža oguljena s temena ubijenog čoveka) i svakog uhvaćenog crvenokošca, a 1720. godine 100 f. St. za svaki skalp. Tokom 1744. godine, proglasivši izvesno pleme buntovnim, kolonija zaliva Masačusets udarila je sledeće cene: za skalp muškarca iznad 12 godina 100 f. St. nove valute, za uhvaćene muškarce 105 f. St., za zarobljene žene i decu po 55 f. St., za *sklapove žena i dece 50 f. St.*“ (Marks, 1947: 63).

⁶⁰ Ovdje se pridržavam trostepene analize klasičnog teksta: 1. ontološka, 2. etička, 3. politička.

i istorijske uslove svog nastanka. Kao što to biva u svakom pravom stvaralaštvu, vrednost mnogih njegovih misli svakako prevazilazi uslove u kojima su nastale. Međutim, već pomenuti ideološki razlozi utiču da se naučna vrednost Veberovog (baš kao i Marksovog, *primedba autora*) dela preuveliča, a neka pojedinačna jednostrana i pogrešna shvatanja nekritički, gotovo egzegetski prihvataju i veličaju (Milić, 1989).

I pored razlika u učenjima Vebera i Marksa, ipak je moguće pronaći i određene sličnosti.⁶¹ Metodološke i sadržinske pozicije Marksa i Vebera sigurno nisu tako ekstremno različite kao što to neki neoveberijanci tvrde. Pristup klasne analize dva klasika sadrži brojna poklapanja, od kojih ću izdvojiti sledeća:

1. Obojica smatraju posedovanje i neposedovanje objektivnim osnovnim kategorijama svih klasnih odnosa u uslovima društvene proizvodnje. Klasne razlike i odnosi zavisnosti među klasama bivaju primarno strukturisani načinom na koji je raspoređena stvarna raspoloživa moć nad materijalnim uslovima proizvodnje. U zavisnosti od konstrukcije klasnog poimanja, i kod Marksa i kod Vebera je polazna tačka u teorijskom razmatranju društveni odnos, u kome rad implicira životne šanse (kao i izvore i nagrade).

2. Obojica polaze od činjenice da klasni položaj poseduje izuzetno jaku strukturišuću snagu unutar sistema stratifikacijskih odnosa nejednakosti i zavisnosti, koje kapitalizam sa sobom nosi. Obojica smatraju kapitalizam kao jedno „klasno društvo“ u smislu da je (a) kapitalistički sistem baziran na vezi između slobodnog plaćenog rada i kapitala,⁶² i da (b) kapitalistička robno-novčana razmena neprestano zauzima sve veći deo društvenog rada.

3. Takođe obojica polaze od toga da je veza između ekonomskog klasnog položaja (po sebi) i društvene ili organizovane klasne razmene kontigentna, a ne homogena.

4. Iako je prvo uprostio i redukovao, pa zatim i odbacio „materijalističko shvatanje istorije“ kao nesavremeno, Veber je

⁶¹ U tekstu sam na više mesta pravio poređenja, kao što su poređenje unidimenzionalne Marksove i multidimenzionalne Veberove analize strukture društva. Zatim sam, shodno tome, poredio dihotomnu Marksovu i četvorostepenu Veberovu klasnu podelu, itd.

⁶² S napomenom da Veber ovaj odnos tumači kao odnos *maksimuma formalnog racionaliteta i materijalnog iracionaliteta* (Mommsen, 1974: 174–175).

svoj habitus usidrio u hermeneutici i heuristici tehničkog pojma „idealni tip”. Ovaj pojam je postao sinonim Veberovog imena i metodologije, naročito u sociologiji. Naravno, reč je o „konstrukciji veza, koja se u našoj mašti pojavljuje dovoljno motivisana, te dakle *objektivno moguća* i primerena našem nomologijskom znanju” (Weber, 1986: 63). Pri tome, Veber podvlači da „idealni tip” nema nikakve veze s vrednovanjem i savršenstvom, izuzev savršenstva u logičkom smislu. I tu navodi, po sopstvenom priznanju, ipak najvažniji, Marksov primer. Naime, Marksovi pojmovi „feudalizam”, „merkantilizam”, „individualizam”, „komunizam” i ostali su, prema Veberovom nalazu, idealnotipski (Kolarić, 1986: 229).

Sve dok mehanička konfrontacija između shvatanja Marksa i Vebera određuje klimu diskusije, ove sličnosti mogu biti dovoljno privlačne i značajne. Međutim, ova preklapanja sama po sebi su nedovoljna da bi se ostvarila teorijska konvergencija ili jedna odgovarajuća sinteza oba pristupa. Za tako nešto razlike su prevelike. Ipak, ove razlike su nam od koristi jer vode do razumevanja načina formiranja teorija koje u kadru analize kapitalizma daju pojmove klasnih fenomena i ekonomske klasne određenosti.

POLITIČKI EKSPERIMENT: TRI PRIČE O PROFESIJU POLITIČAR

Trenutak moći i efekat SABRE motora

SABRE, reakcioni motor, daje ogroman potisak usled momentalnog sagorevanja goriva i racionalno korišćenje goriva u kasnije (raketnom) zatvorenom ciklusu sagorevanja, i na taj način predstavlja idealni pogon u aero-kosmičkim letelicama. On praktično omogućava postizanje velikih brzina iz stanja mirovanja.⁶³

Slično ovom efektu, pojedini vremenski periodi u kojima se prati društvena pokretljivost političara izgledaju tako. Njih karakteriše uspon iz stanja mirovanja velikom brzinom, i zatvoreni krug

⁶³ Više o SABRE (Synergetic Air Breathing Rocket Engine) tehničkom rešenju i mogućnostima videti na <https://www.reactionengines.co.uk/beyond-possible/sabre> (pristupljeno 23. 01. 2023).

delovanja. Proverom učestalosti ulaska na rukovodeće političke pozicije pokazuje se da nakon važnih društvenih promena, koje se odnose na promene političkog sistema ali i osnivanje novih dominantnih partija, dolazi do masovnog pomeranja putem političkog kanala društvene pokretljivosti. Uočeno je da su pikovi nastali u periodu raspada SKJ i transformacije SKS u SPS. Nakon NATO agresije na SRJ, odnosno u vreme pada režima Slobodana Miloševića (2000), i na kraju u poslednjih nekoliko godina tokom smene vlasti (DS/SNS). Uplivi o kojima je reč odvijaju se u kratkim intervalima (dve, četiri i tri godine). Masovnost dolaska na političke pozicije, koja prati ove brze promene, jednaka je konstantnom i ravnomernom napredovanju druge polovine političke klase tokom posmatranih 50 godina unazad. Tako je, na primer, u periodu od 1988. do 1990. godine zabeležen upliv od 42% ispitanika na rukovodeće političke položaje. U periodu od 2000. do 2004. godine 53%, dok je 2015. godine 40% aktera došlo na rukovodeće političke pozicije (tabela 1).

Podatak o brznoj vertikalnoj pokretljivosti velikog broja političara putem političkog kanala u vreme takozvanih nultih tačaka, nameće da se provere i drugi pokazatelji, poput prvog radnog mesta (startne pozicije), društvenih položaja pre rukovodećeg (prolaznog vremena) i slično. Takođe je potrebno proveriti koliki je broj aktuelnih političara zauzimaao najviše položaje u prelomnim godinama raspada SFRJ (1990) odnosno petooktobarskih promena (2000) kako bi se utvrdilo njihovo političko iskustvo u obavljanju državnčkih i javnih poslova.

Tabela 1: Prikaz vremenskih intervala masovnog upliva na rukovodeća mesta (%).

Najveće učesće*	Period istraživanja		
	1989.	2004.	2015.
1988–1990.	42		
2000–2004.		53	
2012–2015.			40

* Pikovi u vremenskom intervalu od oko 50 godina, za sva tri perioda.

Sprinteri ili maratonci?

Govoreći atletskim rečnikom, veza između startne pozicije i prolaznog vremena daje jasniju sliku o brzom napredovanju srpskih političara u poslednjih trideset godina. Drugim rečima, odnos klasnog položaja na prvom radnom mestu i posla pre rukovodećih pozicija može pružiti detaljniji uvid u navedenu dinamiku napredovanja putem politike. Oko 9% današnjih političara je svoju unutargeneracijsku pokretljivost započelo s najvišeg položaja u prvom (1989) i poslednjem periodu istraživanja (2015). A oko 80% je svoju unutargeneracijsku pokretljivost započelo iz srednjeg sloja u periodima 2004. i deset godina kasnije. Na početku devedesetih godina XX veka, oko 63% političara karijeru započinje iz srednje klase. Međutim, u istom periodu političari započinju karijeru iz prelaznog sloja u tri puta većem broju u odnosu na kasnije periode. Ovo zatvaranje je još izraženije ako pogledamo one koji startuju s pozicije manuelnih radnika. Krajem osamdesetih, političku karijeru s najnižih društvenih položaja započinje pet puta više političara od onih koji je započinju u periodu posle dvehiljadite godine. Iz ovih podataka se vidi da je gotovo jedna trećina rukovodilaca (dva najniža sloja) s početka devedesetih prošla duži put do rukovodećih mesta. Imajući u vidu i njihov početni klasni položaj možemo zaključiti da je njihova klasna svest još dobrim delom bila vezana za taj sloj (tabela 2) i predstavu o značaju zajedničkih resursa.

Tabela 2: Klasni položaj na prvom radnom mestu

Period istraživanja	1989.	2004.	2015.
Klasni položaj			
Elita: političari, krupni preduzetnici, direktori višeg ranga	8,7	11,7	8,9
Srednja klasa: direktori nižeg ranga, srednji i sitni preduzetnici, stručnjaci	62,9	79,6	78,6
Prelazni sloj: tehničari, službenici, samozaposleni /sa SSS/	18,4	6,3	9,4
Manuelni radnici	10	2,4	3,1

Pred sam dolazak na rukovodeće položaje (tabela 3), odnosno u srednjoj klasi, nalazi se 70% ispitanika iz 1989. godine. Više od polovine srednje klase (oko 55%) iz tog perioda bilo je zaposleno u zanimanju stručnjaka na društvenim i administrativnim poslovima. Dakle, već se bavilo društveno-političkim radom i jednom nogom je kročilo u političku klasu. Primere otvorenosti političkog kanala pronalazimo u prva dva perioda (1989. – 14% i 2004. – 10%), imajući u vidu prelazni sloj i manuelne radnike. Poslednja dva sloja u poslednjem periodu (2015) uopšte ne uspevaju da stignu do najviših političkih pozicija.⁶⁴

Poredeći odnos između tabele 2 i tabele 3, može se uočiti postupno zatvaranje najviših pozicija za prelazni i sloj manuelnih radnika u poslednjem period proučavanja.

Tabela 3: Klasni položaj pre elitnog

Period istraživanja	1989.	2004.	2015.
Klasni položaj			
Elita: političari, krupni preduzetnici, direktori višeg ranga	14	18	14,1
Srednja klasa: direktori nižeg ranga, srednji i sitni preduzetnici, stručnjaci	72	72	82,3
Prelazni sloj: tehničari, službenici, samozaposleni /sa SSS/	9	9	3,6
Manuelni radnici	5	1	–

Pogled na tabelu 4 pruža nešto jasniju sliku o sastavu današnjih političara, imajući u vidu dve referentne tačke masovnog upliva (1990. i 2000). Naime, uočava se da gotovo polovinu današnje političke klase čine rukovodioci iz perioda dominacije SPS i prvih privatizacija i političara koji postaju rukovodioci nakon demokratskih promena 2000. godine (iz 1990. – oko 15%; iz 2000. – oko 31%). Petinu političke klase (oko 22%) nakon petooktobarskih promena (2004) čine rukovodioci koji su na te pozicije došli u vreme SPS. Na osnovu ovakve unutargeneracijske pokretljivosti zaključuje se da ispitanici koji započinju karijeru s rukovodećih mesta (tabela 2 – oko 10%) iskustvo upravljanja stiču dobrim delom u

⁶⁴ To je period bezvoljnog društva. Više videti u: Mitrović, 2015.

periodu dominacije SPS ili jednim delom u periodu petooktobarskih promena. Ovaj podatak može ukazivati na zadržavanje istih prijateljstava (poslovnih i ličnih) s pripadnicima koji su im po karakteristikama (etosu) najbliži – krupnim preduzetnicima iz vremena prvih privatizacija.

Tabela 4: Klasni položaj 1990. i 2000.* godine

Period istraživanja	2004.	2015.	2015.*
Klasni položaj			
Elita: političari, krupni preduzetnici, direktori višeg ranga	21,8	14,6	30,8*
Srednja klasa: direktori nižeg ranga, srednji i sitni preduzetnici, stručnjaci	73,3	72,9	64,4*
Prelazni sloj: tehničari, službenici, samozaposleni /sa SSS/	3,7	4,2	2,7*
Manuelni radnici	1,2	2,1	–

* odnosi se na položaje današnjih političara u 2000. godini

Zelena paprat moga zavičaja

U romanu *Osma ofanziva* Branko Ćopić opisuje uobičajenu sliku rukovodioca posleratne Jugoslavije, u kojoj su nakon Drugog svetskog rata i revolucionarne promene klasnog poretka upražnjenja rukovodeća mesta popunjavana i dojučerašnjim borcima. Imajući u vidu strukturu dotadašnjeg društva, ti činovnici su bili često s malo stručnosti i često iz ruralnih predela. Na početku romana njegov junak, blaženo zavaljen u fotelju jednog ministarstva u Beogradu, otvorenih očiju nostalgичno sanja slikovite predele uokvirene prezrelom paprati rodnog sela pod Grmeč planinom. Ovakvim uvodom pisac je nagovestio sociopsihološku tenziju tadašnjih postrevolucionarnih rukovodilaca koji su vojnički šinjel i čizme zamenili kravatom i odelom.

Nakon sedamdeset godina navedeni sociološki pokazatelji odaju utisak periodičnog ponavljanja postrevolucionarnih društveno-ekonomskih, odnosno klasnih skokova, uz sve rizike i paradokse kojih ih prate. Stoga se kao zgodno, za ovu poslednju priču,

postavlja simbolično pitanje: sanjaju li i današnji političari slikovite predele koji se napuštaju i imaju li stoga ne samo etno-nostalgičan nego još važnije eko-nostalgičan odnos prema njima ili ih potpuno zaboravljaju i koriste kao investicioni potencijal?

Tokom istraživanja političkih rukovodilaca iz 1989. godine uočava se da, proporcionalno sa uzlaznom unutargeneracijskom pokretljivošću, dolazi do promene mesta boravka. Više od polovine političara iz tog perioda je rođeno na selu (53%),⁶⁵ ali im je 1989. godine aktuelno mesto stanovanja grad (97%). Dakle, gotovo svi oni koji su rođeni na selu su se tokom svoje karijere preselili u grad. Gotovo identična slika se može videti i kod današnje političke klase (tabela 5; slika 1). Situacija bi se donekle mogla porediti s masovnim prelaskom seoskog stanovništva u gradove u vreme industrijalizacije SFRJ i stvaranja takozvanih polutana (radnika – seljaka).

Sličnost s najnižim slojem leži u još nepotpunoj klasnoj svesti i u izvesom ličnom nezadovoljstvu zbog materijalnog standarda koji prati njihovu klasu, s obzirom da im je samopercepcija u početku vezana za startnu poziciju – srednju klasu. Međutim, suštinska razlika ovih klasa leži u činjenici da političari postižu značajno veću društveno-ekonomsku samostalnost, objektivno imaju visok materijalni standard, prihvataju masovnu kulturu i potrošački način života i paralelno dovode do uspostavljanja zahteva (koji počinje da ograničava otvorenost kanala) za univerzitetskom diplomom kao ulaznicom za rukovodeće položaje. Druga od značajnih razlika, posebno za ovaj deo knjige, leži upravo u raskidu sa starim mestom boravka, pa samim tim i usmeravanju svojih interesa na novu sredinu. Istovremeno, kod njih se javlja izvestan vid inverzne nostalgije, odnosno pogled na ruralna područja kao na jedan od potrošivih a neobnovljivih resursa.

Ponašanja i postupci koje vode do ekoloških i drugih katastrofa kreću se od kulture poricanja problema s kojima moramo da se suočimo (Norgaard, 2011), do fetišizovanih svesnih ali neshvatljivih akcija političara (Cunha, 2015: 3). Posmatrajući globalno, (Norgard, 2011: 5) navodi podatke ambivalentnog odnosa prema ekologiji. S jedne strane je apstraktna svesnost postojanja

⁶⁵ Samo 5% njih prelazi u grad zbog bolje zarade.

ekološkog problema, a s druge poricanje konkretnog problema u svakodnevnom životu. Pri tome navodi podatke socioloških istraživanja u ruralnim područjima visokorazvijenih i ekoloških svesnih zemalja. Na primer, većina mladih u ruralnoj Norveškoj bliža je ignorisanju od prepoznavanja problema klimatskih promena (isto).

Stoga neki autori predlažu formiranje vlada zasnovanih na činjenicama, bez (ideološkog – *autorova primedba*) identiteta. U tom smislu Zak (Zack, 2021: 7) navodi primer takve vlade: „Vlada treba da služi zajedničkim interesima i zajednički interesi jedne decenije ili čak jedne godine se mogu promeniti. Prilagođavanje klimatskim promenama, na primer, je intenzivan interes mnogih ekologa, ali još uvek nije hitan zajednički interes, iako će pre ili kasnije to biti veoma hitan zajednički interes.“

Tabela 5: Veza između mesta stanovanja i kategorije zanimanja u koju spada ispitanikov posao u 2015. godini (%)

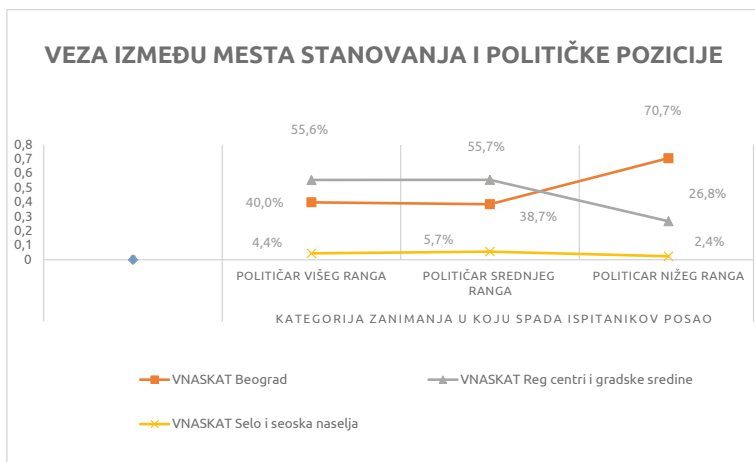
Mesto stanovanja	Kategorija zanimanja u koju spada ispitanikov posao			
	političar višeg ranga	političar srednjeg ranga	političar nižeg ranga	Ukupno
Beograd	40	38,7	70,7	45,8
Regionalni centri	55,6	55,7	26,8	49,5
Selo i seoska naselja	4,4	5,7	2,4	4,7
Ukupno	100	100	100	100

Imajući u vidu paradokse napredovanja koji se odražavaju u svakodnevnim rezultatima (poput početnih vodećih pozicija Srbije po broju vakcinisanih, ali i visokom broju novozaraženih virusom kovid 19), može se očekivati da buduća, kao i dosadašnja eksploatacija i prerada rudnog bogatstva Srbije i briga o životnoj sredini prođu u istom maniru, uz formalnu visoku zaštitu i praktičnu devastaciju biodiverziteta, uz masovnu promenu strukture reljefa.⁶⁶

Jedno od objašnjenja za političku neaktivnost u ovoj oblasti može se potražiti i u ambivalentnostima koje prate, s jedne

⁶⁶ Više o ekološkim problemima u Srbiji videti u: COALITION 27, 2018.

Grafikon 1. Prikaz između mesta stanovanja i političkog položaja 2015. godine

strane, građane ove zemlje i ovdašnju političku klasu (sukobljeni interesi, neiskustvo, brzina i društveni određeni momenti u kome napreduju itd.).

Mladi stručnjaci – političari promenu mesta prebivališta vide kao dolazak u drugu sredinu neopterećenu ekološkim, komunalnim i sličnim problemima, uz istovremeno poboljšanje materijalnog standarda. Ovakva promena u specifičnom okruženju i uz nerazvijenu ekološku svest može biti shvaćena i kao beg iz problemima opterećene sredine, i sa sobom doneti osećaj da se njima više ne bavi, odnosno da se na njih brzo zaboravi.

Učestalost dodatnih prihoda ukazuje ne samo na uvećane materijalne prohteve, nego oslikava manjak privrženosti osnovnoj političkoj delatnosti. U tom svetlu lakše je shvatiti (ne i opravdati) izbegavanje bavljenja kompleksnim problemima poput klimatskih promena koje nas očekuju u bližoj budućnosti.

Imajući u vidu rezultate o ukorenjenim materijalnim nejednakostima (Popović, 1987), ova tendencija može izazvati dodatne zabrinutosti. U kombinaciji sa apatijom koja karakteriše određene marginalizovane društvene grupe, ovakav vid neprepoznavanja problema od strane političara može voditi u kulturu društveno organizovanog poricanja, apatije i odsustva deontologije.

Ukratko, takvo stanje je spora katastrofa koja se bitno ne razlikuje od iznenadnih prirodnih nesreća (Mitrović and Zack, 2018).

Imajući u vidu prostornu koncentraciju političara, prenošenje ovlašćenja i brige s republičkih vlada na lokalne institucije i nizak nivo aktivizma u manjim sredinama, mogli bismo zaključiti da je možda abdikcija vlade od zaštite i očuvanja životne sredine jednostavno istorijski razvoj koji je proizašao iz tenzija između biznisa i demokratske zastupljenosti, koje se ne mogu rešiti (Zack, 2018: 127).

Ipak, ostaju nada i upozorenje u činjenici da ljudska vrsta nije odvojena od prirode kao neograničenog resursa, nego je dobrobit i opstanak čovečanstva upravo vezan za prirodu. To je holistička vizija koju treba da razume više ljudi (Isto: 128).

EKONOMSKI EKSPERIMENT: PILJARSKA LJUBOMORA⁶⁷

Uvod

Pored tenzija grupisanih prema glavnim institucionalnim sferama, kao što su „nezaposlenost, klasna napetost i pritisak na tečajeve“ (Polanji, 2003: 205), karakterističnih za period od 1879. do 1929. godine, uvodimo tenziju *piljarske ljubomore* koja može biti viđenja kao pojavni oblik svake od prethodno navedenih Polanjijevih (Polanyi) razornih tenzija u Evropi.

U naslovu ovog dela rukopisa nalaze se pojmovi i pojave koji su duboko ukorenjeni u našu svakodnevicu, te su tako i uzeti kao deo podrazumevane stvarnosti. Imajući to u vidu, pokušaću da objasnim, analizirajući samo jednu stranu, da fenomen *piljarske ljubomore* nije niti tako jednostran niti tako ograničen na našu lokalnu piljarnicu. Naime, u drugom delu teksta baviću se ovim fenomenom u okvirima Evropske unije (EU).

Pod „piljarskom ljubomorom“ podrazumeva se ponašanje lokalnog piljara koji primeti da smo počeli da kupujemo u drugoj

⁶⁷ Ovaj deo rukopisa je pisan u periodu 2004–2005. godine, i dorađen je relevantnim novinama do trenutka izdavanja.

piljarnici/prodavnici. U godinama prelaska iz socijalizma u kapitalizam, ili godinama tranzicije,⁶⁸ došlo je do eksplozije malih prodavnica i kioska. Naizgled, nije bilo pravila po kojima su one nicala, dovoljno je bilo da jednu sobu ili pregrađeni deo ulaza u zgradi namenite toj svrsi, uzurpirate zelenu površinu, trotoar, pa čak i deo ulice i počnete s biznisom.⁶⁹ U takvom okruženju piljarnice ili više prodavnice – svaštare nicala su jedna do druge kao primarni i emotivni refleksi piljarske ljubomore. Zbog gustine takvih radnji bilo je uočljivo kada jednoga jutro, umesto kod dotadašnjeg piljara, pazarite u radnji do njegove. Tada bi nastajala *piljarska ljubomora*. Vaš dojučerašnji piljar ili piljarka će vas mrko gledati, neće vam odgovoriti na pozdrav, a moguće je da će čak i dobaciti za vama.

Krenimo sada redom, i to prvo od značenja samih pojmova piljarnice, piljara, uopšte piljarskog ponašanja, s jedne strane, i pojma ljubomore, s druge strane. Tokom ovog upoznavanja postepeno ćemo pronalaziti sličnosti s ponašanjima vezanim i za druge profesionalno-lične odnose. Naime, pod piljarnicom se prvobitno podrazumeva prodavnica u kojoj se prodaje voće i povrće i osobena je kao izdvojena iz pijačne trgovine za sva ili skoro sva područja u kojima dolazi do kultivisanog uzgajanja voća i povrća. U našem jeziku nemamo domaću reč kojom bi objasnili nekog ko trguje „zelenišom“ ili prodavnicu u kojoj se prodaje „zeleniš“. U jezicima poput nemačkog, prodavac voća i povrća naziva se *Obsthändler*. Na engleskom jeziku se isti prodavac naziva *fruit-monger*. U holandskom jeziku, koji je između nemačke jezičke racionalnosti i engleske pragmatičnosti, on ili ona se zove *groenteman*. U svim ovim sredinama jasno se upućuje na nekog ko trguje voćem i povrćem (u holandskom jeziku doslovno „čovjek od zeleniša“), što je s tačke ekonomije jedna racionalna operacija.

Imajući tu racionalnost u vidu, u svakodnevnom govoru (ali i mišljenju) ustalilo se da nekoj pojavi suve računđijske prirode pripišemo atribut *piljarske računice*. Ova piljarska vizija ekonomije i računa zamenjena je u današnje vreme vizijom računovođe i

⁶⁸ Deo sociologa bi rekao i postsocijalističke tranzicije ili transformacije, mada ovaj pojam, pored ostalog, ostavlja mašti na volju gde se ta tranzicija ili transformacija završava.

⁶⁹ Radi vizuelnog podsećanja videti fotografije s projekta Džokić, Topalović, Nee-len i Kučina, 2002.

menadžera u svetu liberalne ekonomije.⁷⁰ Međutim, ta slika svaka-ko ima korene kako pomenute piljarske racionalnosti, tako i iracionalnosti koju ću opisati kroz fenomen ljubomore.

Pojam ljubomore nije jednostavno objasniti. Da bismo ga definisali, bila bi nam potrebna i definicija ljubavi koju je takođe veoma teško pronaći u leksikonima.⁷¹ Možemo reč *ljubav* uporediti s nekim od nama bliskih globalnih jezika kao što je engleski ili nemački, ali ni u reči *love* niti u reči *liebe* nećemo naći ništa čvrsto (čitaj racionalno) preko čega bi je objasnili. Rešenje možda donekle pruža reč koju nudi holandski jezik. Naime, u holandskom jeziku ljubav se izjavljuje rečima: „Ik hou van je.”⁷² Doslovno prevedeno, ovo bi značilo *ja držim do tebe*, ali se prevodi, i shvata, kao *ja te volim*.

Ovde se sada postavlja pitanje o holandskoj percepciji ljubavi jer sama reč ljubav se piše kao *liefde*, a u izjavi se ljubav, za razliku od srodnih nemačkog i engleskog jezika, zamenjuje rečju koja označava da držite do nekoga, da poštujete tu osobu, da vam je do nekoga stalo. Možda sam se baš zbog ove opipljivosti ljubavi i opredelio za definiciju ljubomore koju je kroz poetsku formu upotrebio holandski pisac Remko Kampert (Remco Campert). O ljubomori Kampert kaže:

„Mašinerija ljubavi je poludela
Varniči i trese se na svom radnom postolju
U tački je da raznese samu sebe
Tinguely”⁷³

⁷⁰ Ovde prvenstveno mislim na viziju koja je data u nekim tekstovima Burdijea, 1999.

⁷¹ Ipak ovde bih dao par, uslovno rečeno, definicija ljubavi. Tako Ibn Hazm (Ibn Ĥazm), jedan od najviđenijih arapskih „autoriteta za ljubav”, kaže: „Ljubavi je prvi deo – sklon šali, a poslednji – čista ozbiljnost”. Zatim, Didro u „Enciklopediji” o ljubavi kaže: „Posedovanje drugog bića i uživanje u njemu”, videti više u: Zeldin, 2003.

⁷² Reč *hou* je prvo lice jednine glagola *houden* koji doslovno znači *držati*. Doduše, holandski jezik poseduje i reč „beminnen”, što znači ljubiti (voleti), na koju su takođe ponosni zbog svoje romantične iracionalnosti, ali je ređe koriste u izjavi ljubavi.

⁷³ „...„De machinerie van de liefde is dolgedraaid
Staat knarsend en bevend op haar werkvloer
Op het punt zichzelf te verbijzelen
Een tinguely”...
Videti celokupan tekst poeme o ljubomori u: Campert, 2007: 94. (priručni prevod V. Mitrović).

Dalje u istom tekstu ovaj pisac objašnjava: „*Tinguely* je mašina koja ne služi ničemu. Tako ja vidim ljubomoru. Vidiš stvari kojih nema. Slučajnosti više nisu slučajnosti – sve dobija neki smisao.”⁷⁴

Da li sada možemo postaviti sebi pitanje, na osnovu jednog pojma koji označava jedno racionalo-račundžijsko ponašanje i jednog iracionalnog pojma uslovno definisanog kao *Tinguely*, šta proizlazi iz ovog spoja i kako je on uopšte moguć?

Odgovor leži u srži same ekonomije, jer ono na čemu se ekonomija zasniva nije ništa drugo do niske strasti slikovito opisane kroz staru i dobro poznatu izreku da parama koje nemamo kupujemo stvari koje nam ne trebaju.⁷⁵ Ova izreka nam govori baš o tim niskim strastima potrošača. Zašto onda strana ponude ne bi imala iste strasti? Naravno, i ona ih poseduje, i ispoljava, a jedan od oblika je *piljarska ljubomora*.

Iz ovog spoja proizlazi fleksibilnost ponude. Dugotrajno varničenje bi na kraju dovelo do raspada mašine, te se piljar odlučuje za racionalnost (koja je izazvana nesigurnošću), odnosno fleksibilnost, ne bi li povratio ljubav svojih izgubljenih mušterija. Jedan od primera ove fleksibilnosti ponude dao je Burdije u tekstu „Prekaritet je danas svuda”. Kako objašnjava ovaj autor, fleksibilno preduzeće na neki način namerno koristi situaciju nesigurnosti čijem jačanju doprinosi: ono nastoji da smanji svoje troškove, ali i da to smanjenje učini mogućim time što dovodi radnika u stalnu opasnost da izgubi svoj posao. Istom logikom se koristim kada to poredim sa igrom ljubomore, odnosno stvaranjem ljubavnog trougla (ili čak nekog drugog geometrijskog tela).

U tom smislu Burdije (1999) zaključuje: „...neko je ovde predložio, da bi okarakterisao taj modus dominacije koji je sasvim bez presedana, premda po svojim posledicama liči na divlji rani kapitalizam, istovremeno vrlo prikladan i vrlo rečit termin *fleksploatacija*. Ova reč dobro iskazuje to racionalno korišćenje nesigurnosti koje, time što dovodi u konkurenciju, naročito preko smišljenog

⁷⁴ Isto.

⁷⁵ Vezu racionalno–iracionalno u ekonomskoj sferi započeli smo u *Hronološkom eksperimentu*. Međutim, ovde je zgodno mesto da se zamislimo da li je i ovu izreku moguće analizirati u više pravaca, a jedan svakako može voditi u Batajevom (Bataille) pravcu „uništavanja prokletog dela”, na individualnom nivou.

manipulisanja prostorom proizvodnje, radnike iz zemalja s najznačajnijim socijalnim tekovinama, s najbolje organizovanim sindikalnim otporom – što su sve crte vezane za nacionalnu teritoriju i nacionalnu istoriju – i radnike iz socijalno manje razvijenih zemalja, lomi otpor i postiže poslušnost i potčinjenost naizgled prirodnim mehanizmima, koji su tako sami sebi opravdanje.”

Postavljaju se pitanja: da li *piljarska ljubomora*, kako objašnjava Kampert, dovodi do nesigurnosti, a zatim ili do raspada ili do fleksibilnosti koja spasava piljara (ponudu)? Da li u suprotnom slučaju, usled loma otpora i fleksibilnosti ponude, bez obzira na realne okolnosti tržišta (opet iracionalnost) vodi do odloženog sloma naizgled dobro organizovane piljarske računice?

Tržište rada i počeci socijalne politike Evropske unije

Poslednje proširenje EU (tu mislim i na proširenje koje je obuhvatilo prethodni paket zemalja bivšeg istočnog bloka) dovodi ne samo do povećanja nesmetanog prometa roba i novca, već i radne snage. Međutim, to ne ostaje bez posledica. Jedna od posledica na kojoj ćemo se zadržati je priliv radne snage iz zemalja sa uglavnom nižim životnim standardom (nove članice EU) u zemlje s višim životnim standardom (stare članice EU). Navedeni Burdijeov tekst bi možda bio najslikovitiji prikaz mehanizma koji počinje da deluje u momentu naglog povećanja ponude radne snage koja potiče iz zemalja s relativno siromašnom socijalnom tradicijom, te se ovde neću ponovo vraćati na *fleksibilnost u ponudi radne snage*. Ovo takođe dovodi i do toga da sve veći broj radno sposobnog stanovništva, umesto da radi za nadnice koje bivaju snižene prilivom radne snage iz zemalja novih članica EU, pada na teret sopstvenih država odnosno biva zavisian od subvencija države. Naravno, ove subvencije ne samo da se razlikuju po vrstama i visinama (kada je reč o novčanoj pomoći), već se razlikuju kako od države do države članice EU, tako i od lokalnih organa uprave. Tako, na primer, u proseku postoji oko 15 različitih vrsta subvencija po pitanju socijalne sigurnosti. To su, pre svega, opšti zakonski dodaci za decu, opšti zakon o starima, zakon o bolovanju, preko raznih zakona o gubitku posla, zaključno

sa zakonom o radu i prihodu umetnika. Podaci koji nas interesuju pored ostalih subvencija možda se mogu najbolje videti u vrsti subvencija koje nudi država za one koji ostaju bez posla. Ovaj zakon osigurava radnika koji bi mogao ostati bez posla u pogledu finansijskih posledica nezaposlenosti. Ovde postoji više kriterijuma po kojima se tretira kategorija nezaposlenosti, a oni se uglavnom zasnivaju na broju dana odsustvovanja s posla u toku kalendarske godine i staža.

Podrazumeva se da ovi zakoni važe samo za osobe sa stalnim boravkom u relevantnoj zemlji, kao i da je procedura dobijanja ovih subvencija krajnje pooštrena u pokušaju da sve zemlje članice EU imaju skoro identične zakone po pitanju socijalne politike.

Imajući ove činjenice u vidu, postavlja se pitanje zdrave konkurencije na tržištu rada u EU. Da bi se ovaj problem rešio, primenjeno je nekoliko nacionalnih programa skidanja sa socijalne pomoći. Naime, oni su se sastojali u tome da je svako ko prima ovu vrstu subvencije dužan da u određenom roku nađe posao i da eventualno ponuđeni posao ne sme da odbije jer tako rizikuje da ostane i bez posla i bez pomoći. Tu su i razni pilot-programi koji obuhvataju doškoloavanje ili prekvalifikovanje radne snage uz garanciju zapošljavanja. Međutim, kako ove mere utiču na prihvatanje posla od strane domaćeg stanovništva kome su *evropski gastarbajteri* snizili najamnine, još nije moguće potpuno oceniti. Jedino što je sigurno jeste činjenica da posao koji je prihvaćen pod pretnjom skidanja sa socijalnih pomoći ne može biti produktivan, baš kao i u vreme Spinhemlenda (Polanji, 2003: 84–92). Poredeći ove dve situacije niske produktivnosti, bolje rečeno, niskog kvaliteta rada nastale na istoj teritoriji, ali u vremenskom rasponu od oko 250 godina, možemo zaključiti da se u *spinhemlenskom dobu* radilo o niskoj produktivnosti zbog toga što, ma koliko i kako dotični zaposleni radio, zakon je obavezivao na određenu novčanu dopunu niske nadnice. U današnjoj perspektivi ovaj zaposleni prihvata posao koji je tek nešto više plaćen od socijalne pomoći koju je dobijao (što je takođe instrumentalni motiv niske produktivnosti rada), te se iz sve snage trudi da svojim *nekvalitetom* posla „umilostivi” poslodavca da ponovo postane nezaposlen, kako bi opet neko vreme bio pod novčanom zaštitom države, koja je skoro iste visine kao nadnica za koju je radio.

Kako rešiti problem *piljarske ljubomore*? Kako predupediti fleksibilnost ponude radne snage koja izvesno vodi slomu mašine? Kako stvoriti atmosferu zdrave konkurencije radne snage na evropskom tržištu? Kako bi, između ostalog, donekle iznivelisao ovu ponudu i potražnju (ali i druge neravnopravnosti) među starijim i novim članicama EU, savet ove institucije predložio je donošenje „Ustava Evrope“.

Pokušaj stvaranja zdrave konkurencije na evropskom tržištu

Pre svega nekoliko reči o tome kako je nastao predlog „Ustava Evrope“. Naime, ideja je potekla od samih članica EU, i obuhvata već postojeće ali i nove ugovore koji bivaju zbirno nazvani „Od Ugovora do uspostavljanja Ustava Evrope“. Najvažnija novina su osnovna prava navedena u „Ustavu“, kao i to da je ovim ugovorom predviđeno stvaranje Evropskog saveta sa stalnim predsednikom na čelu, kao i postavljanje ministra inostranih poslova. Najvažnije izmene su:

1. Svi postojeći ugovori EU bivaju obuhvaćeni jednim novim ugovorom.
2. Podela nadležnosti između članica EU biva jasna: „Ko šta radi“.
3. Tamo gde je, pored članice, EU takođe nadležna, ona reaguje samo ako je potrebno. Ovo je nazvano *subvencijalnim načelom*. Nacionalni parlamenti mogu istupiti protiv ovog načela.
4. Pravo EU je iznad prava država članica.
5. Zemlje članice EU, na osnovu ovog *Ugovora*, imaju mogućnost napuštanja EU.
6. Načini na koji se donose odluke bivaju u nekim delovima jednostavniji.
7. Evropski parlament dobija više ovlašćenja.
8. Evropski savet dobija jednog stalnog predsednika.
9. EU dobija vlastitog ministra inostranih poslova.
10. Nekada je Komisiju činio po jedan delegat iz svake članice EU. Od 2014. godine broj delegata se smanjio na broj od dve trećine broja članica. Izbor će se vršiti kružnim izbornim sistemom.

11. Evropski Vrhovni sud dobija šire nadležnosti.

12. Lista s bazičnim pravima takođe ulazi u sastav ovog *Ugovora*.

Sam *Ugovor* odnosno budući Ustav Evrope sastoji se iz preambule, četiri dela, dva priloga i 36 protokola. *Ugovor* ima ukupno 448 artikala.

U preambuli *Ugovora* se nedvosmisleno ističe da posle jednog gorkog iskustva Evropa želi da nastavi utabanim stopama civilizacije, napretka i blagostanja. Zemlje Evropske unije su za ovo našle inspiraciju u kulturnoj, religioznoj i humanističkoj tradiciji Evrope. Četiri dela iz kojih se sastoji *Ugovor* su:

I Osnova *Ugovora*. Ovaj deo opisuje EU i njenje ciljeve, nadležnosti, procedure formiranja odluka i ustanove.

II Lista osnovnih prava. U ovom delu se nalazi povelja o osnovnim pravima.

III Politika i rad Unije.

IV Zaključna određenja s procedurama za potvrđivanje i preispitivanje *Ugovora*.

U prvom delu jasno su opisane nadležnosti EU. Unija poseduje nadležnosti koje joj *Ugovor* priznaje. A neke od podela nadležnosti između zemalja članica i EU navodimo s obzirom na tematiku kojom se ovde bavimo.

Prva kategorija nadležnosti tiče se politike za koju je nadležna samo Unija. To su takozvane „ekskluzivne nadležnosti“. Između ostalih, tu spadaju konkurentska politika, trgovinska politika i carina, monetarna politika u evropskim zemljama i zaštita ribljeg fonda u morima.

U drugu kategoriju nadležnosti spadaju nadležnosti koje dele države članice i EU. Ove „delimične nadležnosti“ odnose se na okolinu, poljoprivredu, zaštitu konzumenata i energiju.

Na poljima kao što su ekonomija ili radni odnosi, članice EU kordiniraju između njihove nacionalne politike i politike Unije.

U drugom delu, pored osnovnih ljudskih prava koja se sastoje od poštovanja i zaštite ljudskih vrednosti, prava na obrazovanje, poštovanja i razdvojenosti kultura, veroispovesti i govora, prava na pristojno upravljanje, nalaze se i prava o mogućnosti na socijalnu sigurnost i potporu, na rad u svakoj državi članici, pravo na pravedne radne okolnosti i uslove rada.

Sušтина trećeg dela jeste da prava EU, potrebna za izvršenje politike iz *Ugovora*, imaju prednost nad nacionalnim pravom zemlje članice. Nadležnosti EU se samo ispoljavaju za one predmete koji su predviđeni *Ugovorom*.⁷⁶

Pre nego što je svoju kulminaciju, ali i slom, doživelo tokom pola veka, od 1879. do 1929. godine, samoregulativno tržište kojem su tokom vekova težili evropski liberali svoj vrhunac možda nalazi u Evropskoj uniji.

Kako funkcionisanje samoregulativnog tržišta pretilo da uništi društvo, samozaštitno delovanje zajednice imalo je za cilj da spreči njegovo uspostavljanje ili da ograniči njegovo slobodno funkcionisanje kad je već uspostavljeno (Polanji, 2003: 197–199).

Prethodni delimičan opis pojedinih nadležnosti evropske zajednice, koje bi joj pružio potencijalni Ustav, govori u prilog činjenici koju ističe Polanji kada govori o samozaštitnom delovanju zajednice u cilju sprečavanja razornih tenzija koje proizvodi samoregulativno tržište. Međutim, iako u spisu *Velika transformacija* Polanji kritikuje stvaranje i težnju tržišta koje bi apsolutno funkcionisalo po principu *laissez-faire* (Polanji, 2003: 163–196), on čini mi se ne uspeva da pokaže da je u svom čistom obliku takvo tržište u odnosu na čoveka, prirodu ili pak radnu organizaciju ikada i postojalo.

Čistoću intervencionističke politike društva, čiji bi prauzor bio Spinhemlend, takođe nije moguće pokazati. Polanji, ispravno, tvrdi da je paternalizam Spinhemlenda gušio *nepostojeće* slobodno tržište (Polanji, 2003: 217–218).

Imajući u vidu ove stavove, možemo zaključiti da „novostvoreno” samoregulativno tržište EU ne funkcioniše bez nacionalnih paternalističkih mera, koje donekle, po svojoj teritorijalnoj zatvorenosti, možemo uporediti i s „parohijskim zaštitnim merama” (Polanji, 2003: 84–92). Posledica slobode kretanja, u našem slučaju radne snage, i nacionalne (pre svega različitosti od države do države) socijalne sigurnosti unutar evropskog društva dovodi do dvostrukog problema. Prvi jeste nesigurnost ponude proizvedena naglim

⁷⁶ Prevod iz Brošure Referendumske komisije, „Samenvatting van het verdrag tot vaststelling van een Grondwet voor Europa”, 2005. Više obaveštenja o ovome na: www.referendumcommissie.nl. Nekoliko nedelja kasnije glasači Francuske i Holandije će na nacionalnim referendumima odbaciti ovaj „Ustav”.

prilivom radne snage, što vodi do njene fleksibilnosti i obaranja cene rada ispod tržišne vrednosti, kao što je opisano u prvom delu teksta. Drugi problem jeste oslanjanje sve većeg broja radno sposobnih na „državu blagostanja”, jer je došlo do obaranja cene rada.

Usled ovakvih okolnosti (kao što su, na primer, borba protiv terorizma, pomoć pri elementarnim nepogodama i epidemijama) postavlja se pitanje intervenisanja Evrope kao društva. Jedan od krupnih koraka bio je pokušaj donošenja Ustava Evrope u 2005. godini. Referendum koji je bio organizovan u cilju donošenja ovog Ustava je, kao što je poznato, propao. Bez namere da detaljno analiziram koji je razlog neuspeha referenduma, trebalo bi istaći da je, paralelno s pozitivnom kampanjom država članica, vođena i protivkampanja zasnovana na nacionalnim, moglo bi se reći i konzervativnim vrednostima svake članice posebno. Kada govorimo o protivkampanji zasnovanoj na nacionalističkim vrednostima, tu podrazumevamo isticanje nacionalne tradicije čiji pojavni oblik je *sloboda*. Tako potencijalni Ustav biva viđen, pogotovo od strane velikih nacionalnih kompanija kojima odgovara priliv jeftine radne snage, kao značajan faktor ograničavanja sloboda. Ovo možemo uporediti s navodima da „ imućne klase uživaju slobodu koju im pruža bezbedna dokolica; one se prirodno manje brinu da prošire slobodu u društvu od onih koji, budući da su im prihodi nedovoljni, moraju da se zadovolje minimumom slobode” (Polanji, 2003: 243).

Polazeći od tvrdnji da svako kretanje prema integraciji u društvu treba da bude praćeno povećanjem slobode, uvođenje planiranja treba da uključuje veća prava pojedinaca u društvu (Polanji, 2003: 244). Tako možemo zaključiti da prethodni pojam *ograničenja slobode*, korišćen u protivkampanji, u stvari je viđen kao ograničenje slobode užeg dela zajednice. Kao što se vidi iz prethodno opisanih pojedinih delova *Ugovora*, stvarnog ograničenja sloboda barem za većinu ne bi bilo. U *Ugovoru* su, pored Povelje osnovnih prava, navedena prava na jednake i pristojne radne odnose na celoj teritoriji EU, kao i pravo na rad i socijalnu sigurnost. Ovo potonje podrazumeva garancije protiv diskriminacije po nekom od drugih osnova kao što su boja kože, religijsko opredeljenje itd. ili, što je možda najbitnije za evropsko tle, pripadnost određenoj naciji. Pored toga, pravo na azil pri masovnom prilivu stanovništva iz ugroženih područja biva ostavljeno na milost

i nemilost pojedinačnih rešenja, koja se kreću od prihvatanja migranata do potpunog zatvaranja granica za tu populaciju.

Usvajanje Ustava, viđeno kao nestajanje tržišne privrede, može da znači nastanak „ere neviđene slobode“. Kao što se vidi iz tačke 1, stare slobode i građanska prava (u Ugovoru zbirno nazvani osnovna prava) bivaju dodati korpusu novih sloboda generisanih modernim evropskim društvom. Međutim, ovde dolazimo do problema koji Polanji vidi kao moralnu prepreku. Planiranje i kontrola se napadaju kao negiranje slobode. Slobodno preduzetništvo i privatno vlasništvo proglašavaju se kao suština slobode (Polanji, 2003: 245), ali i osnova piljarske ljubomore. Sloboda stvorena racionalnom regulacijom, baš kao u slikovito regulisanoj holandskoj verziji ljubavi, biva viđena kao nesloboda.

Zaključna razmatranja

Na kraju, postavlja se pitanje suočavanja s realnošću društva. Ova realnost Polanjijevog doba biva viđena kao granična linija između liberalizma, s jedne strane, i fašizma i socijalizma, s druge. Naravno, danas ne bi mogli ovako jasno izdiferencirati „realnost društva“. Sama preambula potencijalnog Ustava podseća na „gorko iskustvo Evrope“. Međutim, svakako dajemo sebi za pravo da na osnovu Polanjijevog spisa postavimo pitanje šta može proisteći iz pritisaka „samoregulativnog tržišta“, da do regulacije, koju u neku ruku *Ugovor* nudi, ne dođe?

Možda najbolji odgovor na ovo pitanje pruža citat s kraja *Velike transformacije*, pogotovo opomena ili pak preporuka današnjem evropskom čoveku sadržana u poslednje dve rečenice ovog citata.

„Prihvatanje realnosti uvek je bilo izvor čovekove snage i nove nade. Čovek je prihvatio realnost smrti i izgradio je na tome značenje svog telesnog života. On je prihvatio istinu da ima dušu koju može da izgubi i da postoji i nešto gore od smrti, i na tome je zasnovao svoju slobodu. U naše vreme prihvatio je realnost društva koja znači kraj te slobode. No opet, život izvire iz konačnog prihvatanja. Strpljivo prihvatanje realnosti društva daje čoveku neukrotivu hrabrost i snagu da otkloni sve nepravde i neslobode

koje se mogu otkloniti. Dokle god je on iskren u svome naporu da ostvari više slobode za sve, ne mora da se plaši da će se vlast ili planiranje okrenuti protiv njega i da će slobodu uništiti sredstvima kojima je gradi. To je značenje slobode u kompleksnom društvu i to nam pruža sigurnost koja nam je potrebna” (Polanji, 2003: 248).

DUŠEVNI EKSPERIMENT: ŠTA SANJA DRUŠTVO?

Bezvoljno i usnulo

Osnovna iskustva nam još od najranije mladosti govore da posedujemo moć sanjanja. Od malih nogu sanjamo ne samo doslovno, nego i u prenesenom smislu. Deca obrađuju ili ponavljaju u snovima proživljena dnevna iskustva. Budna možda sanjaju šta će biti kad porastu ili možda sanjaju da nikada ne porastu i ostanu deca. Na individualnom nivou snivanje i maštanje često su sinonimi za naše želje i planove projektovane u budućnost. Individualni snovi su obično prikazani kroz maštu, nostalgiju ili beg iz stvarnosti, poput onih iz *Seoba* ili iz *Osme ofanzive*. U oba ova primera junaci koji sanjaju su „traumatizovani” ratom, izmešteni iz zavičaja i društveno neuklopljeni na izvestan način. San bez snova ili duboka koma definišu se kao stanje bez svesti. U tom smislu, san je deo ljudske svesti.

Videli smo da neka društva sanjaju san o granicama bez zidova, neke grupe sanjaju o svojim neuspelim eksperimentima,⁷⁷ neki sanjaju o Ustavu i svojim slobodama.

Na grupnom nivou sanjanje povezujemo s verovanjima, ideologijama, grupnoj svesti okrenutoj ka nekoj svetloj ili iščekivanoj tački u budućnosti. Sva poznata društva u kraćem ili dužem vremenu, s tendencijom da postanu sveprisutna, gajila su neki san. San o nebeskom narodu, san ili mit o žrtvi, jedinstvenosti ili veličini svog plemena. Određeni periodi ljudske evolucije mogu

⁷⁷ Pandemija koronavirusa (2019/20) i prepune šok sobe s mnoštvom pacijenata na respiratorima, nažalost, pokazuju korisnost „neuspelog američkog eksperimenta” profe – generala iz prvog dela ove knjige.

se razumeti jedino kroz arhetipsko *snovreme* koje sjedinjuje profano i religijsko. Međutim, šta zaista sanja jedno društvu u prenesenom smislu mogli bismo naslutiti samo ako na izvesnom uzorku ispitamo specifičnost snova određene grupe. Ipak, neka saznanja mogu biti neočekivana, u smislu da saznamo da jedno društvo ili njegovi delovi ne sanjaju ništa. Nesanjanje prvobitno znači izostanak svesti. U drugom smislu podrazumeva odsustvo anticipacije, a odsustvo anticipacije i izostanak reakcije u situaciji koja nalaže izvesnu akciju predstavlja društvenu bezvoljnost. Postojanje ovakve društvene (*nesanice*) apatije takođe podrazumeva odsustvo dužnosti u svakodnevnom životu (dužnosti brige, pomaganja, vaspitavanja, itd.). Društvena bezvoljnost je deo spore odnosno tekuće katastrofe u normalnim okolnostima i ne razlikuje se mnogo od prirodnih katastrofa ili ratova (Mitrović & Zack, 2018: 229–230).

Studija *Bezvoljno društvo* (2015) pokazala je da oko polovine populacije u Srbiji pati od društvene nesanice odnosno nedostatka anticipacije, odnosno odsustva deontologije. Najveći procenat, naravno, nalazi se s obzirom na životnu dob u najstarijoj populaciji koja nije više radno aktivna.⁷⁸ Međutim, interesantno je da se ona javlja i kod radno sposobnog nezaposlenog dela stanovništva kao jedna od osobina grupe.

Različite sociološke studije pokretale su pitanja koja polaze upravo od sna kao prirodne i društvene pojave.

Naime, tokom gorkih devedesetih godina XX veka, dva stručnjaka, iz naizgled različitih oblasti medicine – psihijatrije i ortopedije (Opalić, Lešić), ispitivala su vezu između traume⁷⁹ i psihe i snova, što još jednom potvrđuje tezu o nedeljivosti čoveka, njegove duše od tela. Autori razmatraju kako, u kojem stepenu, pod kojim uslovima i usled kojih različitih sociodemografskih činilaca je došlo do traume. Na osnovu toga posmatraju zadiranje traume u

⁷⁸ Odluka Vlade RS da paternalistički postupi s jednom od najranjivijih grupa – seniorima (65+) tokom pandemije koronavirusa, iz perspektive stepenastog odsustva deontologije u pojedinim grupama, može izgledati opravdano, ali je, zapravo, obrnuta baš kao što se često dešava i u snu.

⁷⁹ Trauma, posebno fizička trauma, predstavlja iznenadni silovit događaj koji narušava psihički ili fizički stepen integracije. Fizička trauma, izazvana povredom ili ranjavanjem, je trauma *par excellence*.

identitet ličnosti, odnosno doživljaj telesne sheme, s jedne strane, i osećaja telesnog JA, s druge strane.

Telesna shema predstavlja kognitivno shvatanje o delovima svoga tela, dok je telesno JA subjektivno shvatanje svoga tela koje može, a i ne mora biti, u skladu s telesnom shemom. Pri tome se polazi od pretpostavke da se stres i neka psihopatološka stanja nalaze u pozadini određenih ortopedskih oboljenja. Na primer, problemi s lumbagijalnim delom leđa, kao i kod dobro poznatog i rasprostranjenog išijasa, dovode se u vezu s frustracijama, depresijom ili stresnom situacijom.

Iz svakodnevnih iskustava jasno je da je jedan od pozadinskih uzročnika ovih oboljenja i brzina. Pojam brzine u ovom slučaju ne podrazumeva fizičku konstantu, već pojam bržeg protoka vremena. Da bismo bolje shvatili pojam brzine, uporedimo reči engleskog jezika reč *speed* i reč *fast* ili srpski *brzina* i *žurba*. Naravno, za razumevanje pojma brzine uzećemo kao bližu reč – *žurba* (*fast*).

Međutim, i poimanje brzine kao fizičke konstante u kontekstu moderne tehnologije ima značajan udeo ako ne u vrsti, onda bar u kvantitetu i kvalitetu ortopedskih povreda.

Takođe su objašnjenja relaksacije kod ljudi koji pričaju o traumama jako zanimljiva ne samo s medicinskog stanovišta, kao mogućnost usmeravanja psihoterapija – način za oslobađanje od post-traumatskog stresa – već se jasno prepoznaje ono što bi Goffman nazvao „uništavanjem traga“, ili „fasadom“, ili „maskom“, ⁸⁰ a spada u domen sociologije.

Pored farmakoterapije koju autori (Opalić, Lešić) navode, glavna terapija je psihoterapija, pojedinačna i grupna. U pojedinim slučajevima se dešavalo neplansko stvaranje neke vrste terapijskih klubova u vidu privrženosti datoj medicinskoj ustanovi kao i medicinskom osoblju, o čemu na neki način svedoče i brakovi između pacijenata i medicinskog osoblja.

Telesna trauma je ispitana kao potencijalan uzročnik post-traumatskog stresnog poremećaja (PTSP), ili preciznije nekih simptoma koji spadaju u njegovu kliničku sliku. Potrebno je napomenuti da je u istraživanju korištena skala PTSP-a, koja koristi za

⁸⁰ Ovde se pozivam na: Goffman, 2000.

utvrđivanje PTSP-a u pojedinim grupama a ne za konačno utvrđivanje dijagnoze PTSP-a.⁸¹

Autori navode da je za jednu kontrolnu grupu izbor bio „slučajno izabrana grupa poznanika istraživača“, što upućuje više na prigodan nego na slučajan izbor tog dela grupe.⁸²

Osobine traumatizovanih i nesanic

Pre svega, potrebno je istaći da je nastanku povrede ili psihičke traume u ratu prethodila agresija. Ona u miru može imati latentni oblik u vidu izvesne autodestruktivnosti. Agresiju u ljudskom društvu teško je definisati upravo zbog velikog broja činilaca kojima ona može biti prikriivena. U mirnodopskim uslovima čak i deluzija može biti deo agresije koja se na kraju izražava u destruktivnosti aktera izvesne grupe koja živi (sniva) jednu iluziju. Ta destruktivnost može primiti i ogoljene forme koje neretko završavaju ratom. Međutim, deluzije mogu dovesti i do samouništenja pojedinaca i grupe.

U životinjskom svetu agresija se lakše uočava, i svodi se na uništavanje neke jedinke ili uništavanje njenog gnezda odnosno staništa. Najsličnije ovoj situaciji je ratno stanje. I upravo su traumatizovani u ratu izloženi ovakvom čistom obliku agresije.

Sociodemografske varijable kao što su nacionalnost, zanimanje, religiozna pripadnost ne utiču bitno na oblikovanje psihopatološkog reagovanja ispitanika.

⁸¹ Uzorak istraživanja imao je 175 ispitanika različitog doba, pola, bračnog stanja i zanimanja. Od ovog broja, eksperimentalnu grupu je tokom 1995/96. godine činilo 70 hospitalizovanih pacijenata Ortopedske klinike Medicinskog fakulteta Univerziteta u Beogradu. Ova grupa je opet bila podeljena na dve podgrupe, i to prva (E1) od 26 traumatizovana pacijenta s fronta ili ratnog područja (u glavnom iz Republike Srpske), i druga podgrupa (E2) koju su činili traumatizovani u mirnodopskim uslovima iz Beograda i okoline, koji su bili povređeni na radnom mestu, u slobodno vreme ili u saobraćajnim nesrećama; njih je bilo 44.

Kontrolnu grupu činilo je 105 ispitanika, stanovnika Beograda, testiranih 1998. godine. Njih 45 doživelo je u svom životu nesreću (uglavnom mentalnu traumu), dok je 60 izjavilo da nikada nisu pretrpeli somatsku ili mentalnu traumu. Razlike između grupa ispitanika *qua* socijalnih i demografskih obeležja gotovo da nema. Vidi više u: Opalić, Lešić, 2001.

⁸² Definisan prema: Žižić, i drugi, 2001.

Međutim, utvrđeno je da su nakon traume žene češće nego muškarci patile od nesanice, depresije i anksioznosti. Osobe koje nisu u braku ili žive same su značajnije neurotične od onih koje žive u zajednici. Starost takođe utiče na stepen depresivnosti i suicidalnosti. Naime, starije osobe koje su povređene u ratu pokazuju viši stepen navedenih poremećaja. Ovome dodatno doprinosi smanjena kohezivnost u njihovim porodicama.

Obrazovanje je takođe osobina koja utiče na stepen psihogenih somatskih smetnji.

Oni s nižim obrazovanjem bili su skloniji konverziji kao načinu obrade straha i napetosti prouzrokovane stresnim događajem. Oni sa srednjim obrazovanjem bili su najpasivniji u prevazi-laženju posledica nesreće. Ispitanici s lakšim povredama su često patili više od onih s težim povredama. To, naravno, zavisi od vrste ranjavanja ili povrede, odnosno subjektivnog doživljaja o vitalnoj ugroženosti u momentu povrede. Ovo je rezultiralo povećanom sklonošću razvoja PTSP-a u sve tri podgrupe traumatizovanih. Takav podatak se dovodi u vezu s prethodnim ličnim doživljajem vitalne ugroženosti, kao i s komorbiditetom povređenih. Iako je ova skupina bila mlađa od ostalih i porodično kohezivnija od ostataka grupe, ipak je zahvaljujući prethodnom opisani stepen PTSP-a kod njih bio najviši.

U grupi opšte traumatizovanih u miru dominantna je anksioznost, dok su nesanica i psihogena somatizacija dominirale u sve tri grupe (Opalić, Lešić, 2001).

Što se tiče kvantiteta psihopatološkog reagovanja, na prvom mestu su traumatizovani u ratu. Drugo mesto neočekivano zauzima grupa opšte traumatizovanih u miru. Sve skupa, somatski traumatizovani u ratu su reagovali najintenzivnije u kvantitativnom, a najdiferencijalnije u kvalitativnom (konverzivnom i depresivnom) smislu.⁸³

Na prvom mestu kliničkih obeležja neurotičnosti je psihogena somatizacija, zatim depresivno uslovljena nesanica, na

⁸³ Među konverzivnim simptomima na prvom mestu je doživljaj rastrojenosti, vrtoglavica, glavobolja, psihogene teškoće s disanjem i bolovi po telu. Iza njih su simptomi opšte neurotičnosti (napetost, razdražljivost, itd.). Značajno mesto zauzimaju i košmarni snovi, posebno kod somatski traumatizovanih u ratu (isto).

trećem mestu depresija u užem smislu, dok je na četvrtom mestu anksioznost.

Što se tiče prevazilaženja traume i povratka na sliku zdravlja, utvrđeno je da su najteže povređeni u ratu imali najambivalentniji stav u prevazilaženju posledica nesreće. Negativna slika o sebi posle udesa ukazuje na lošiju prognozu u pogledu psihičkog oporavka.

Ranjeni u ratu su češće smatrali druge odgovornim za ranjanje, što je i razumljivo jer pojedinac u ratu uglavnom ne odlučuje sam o momentima ključnim za povređivanje.

Praćenje kliničke slike na nivou ortopedskih povreda svodi se na praćenje velikih razlika u ponašanju izvesnog broja pacijenata, čije su reakcije u istim uslovima bile izmenjene, neadekvatne i međusobno različite. Na prvi pogled su uočeni simptomi smanjenog samopoštovanja i suicidalnosti.

Uočeno je takođe da su pacijenti povređeni u mirnodopskim uslovima bili opušteniji od pacijenata povređenih u ratu čije se stanje pogoršavalo s razbuktavanjem rata na našem području. Za prevazilaženje tih problema često se pribegavalo korištenju alkohola i bekstvu u slušanje muzike. Takođe je primećeno da su se kod pojedinih pacijenata razvile do tada skrivene sklonosti ka slikanju, pisanju poezije i tome slično. Ovo govori o pronalaženju mehanizama za savladavanje pretrpljenog stresa (isto).

Dok je lečenje povreda nastalih u miru bilo slično kao i u evropskim trauma centrima, lečenje povređenih u ratu bilo je nešto specifičnije. Postojale su tri faze lečenja takvih pacijenata. Prva faza obuhvata inicijalno lečenje. Druga faza lečenja podrazumevala je definitivno zbrinjavanje pacijenata, a počinjala je zbrinjavanjem pacijenata u ortopedsku kliniku. Treća faza obuhvatala je rehabilitaciju.

U ovoj trećoj fazi primećeno je sklapanje brakova između lečenih pacijenata i medicinskih sestara, kao i, duže nego što je potrebna, vezanost povređenih za kliniku, što ostavlja utisak samoorganizovanja grupne psihoterapije u vidu klubova lečenih.

U skladu s ranijim istraživanjima potvrđena je takođe psihička izmenjenost kod telesno traumatizovanih. Pored toga, njihova ambivalencija u oporavku opravdava nalaze studije autora (Frank, 1995) koji navode da u procesu ozdravljenja prepoznajemo

tri faze: bio sam bolestan/povređen, zatim sam se oporavljao, i na kraju sam ozdravio. Iako ova poslednja faza ne predstavlja nikada povratak na prvobitnu objektivnu sliku zdravlja, nego izvesnu idealnu sliku zdravlja pojedinca.⁸⁴

Međutim, postavlja se pitanje šta ispitanici sanjaju kada ne pate od nesаницe? Naime, ispitanici su bili zamoljeni da na praznom listu papira opišu svoje snove, kao i da navedu iz kojeg perioda oni datiraju. Primetno je da je svega 30% ispitanika pristalo da opiše svoje snove, dok su ostali vraćali prazan papir sa obrazloženjem da ne sanjaju ili da ne pamte snove.

Neki od njih nisu davali nikakva objašnjenja ili su objašnjenja bila vezana za sekundarno shvatanje snova kod telesno traumatizovanih, pogotovo onih starijih, kao i onih prognanih i povređenih u ratu. To ukazuje da postoji izmenjena slika o poimanju snova, kao neke vizije bolje budućnosti ili sređenog života. Međutim, ostaje pitanje da li je ta promena shvatanja snova posledica telesne traume ili kulturne pozadine ispitanika.

Ovakvo viđenje snova nije samo zdravorazumska slika snova ispitanika, već može biti i naučno podržana. Tako Frojd tvrdi da san ima svoju svrhu i smisao. Isti autor san tretira kao ispunjenje želje, on smatra da u snovima nema ničeg što ne služi nekoj svrsi. „Ako je san besmislen, onda je on takav namerno, jer se zbog zabrane samo kao takav sme prikazati svesti.”⁸⁵

Kvalitativna analiza snova pokazuje da su snovi povređenih u ratu nalik noćnim morama ili košmarnim snovima vezani za strah od ponavljanja traume (baš kao kod junaka u *Seobama*), kao i snovi o zavičaju (ili u romanu *Osma ofanziva*) kod prognanih lica što, s jedne strane, predstavlja neku vrstu obrade traume i pozitivno korelira sa opštim savladavanjem posledica traume.

Većina snova kod traumatizovanih u miru je sa elementima opšte depresivnosti, kao i straha od ponovnog povređivanja. Dakle, u većini slučajeva dominiraju slike iz rata, kao i emocije s negativnim predznakom.

⁸⁴ Oslanjam se na projekciju zdravlja kod lečenih datu u: Frank, 1995.

⁸⁵ Videti u: Frojd (VII), 1969: 328.

Zaključak

Ostaje utisak da je predodređenost povređivanju lakše uočiti kod telesno traumatizovanih u ratu, kao i u miru iz porodica bez jake kohezije, ili rasturenih porodica. Oni su često pre povređivanja bili skloni upotrebi alkohola koji je služio kao izlaz iz stresnih situacija (dobar deo trauma nastao je baš pod uticajem alkohola).

Ovo navodi na zaključak o postojanju psihički predisponiranih osoba za povredu telesne prirode. Psihička predisponiranost koja je (uz druge faktore) dovela do somatske povrede, uz promenu psihičkog reagovanja usled telesne traume, zajedno čine skup faktora koji se odražavaju na stepen i vrstu izmenjenosti psihičkih reakcija i, kasnije, savladavanja stresa i traume.

Stanja duboke kome i san bez snova su stanja nesvesnog, pa se stoga simbolički možemo zapitati da li je bezvoljno društvo istovremeno i nesvesno? S tim u vezi je i pitanje ima li savesti bez svesti? Pitanjem svesti (stanovanja odnosno življenja) i savesti (stečene kroz stid) bavićemo se u naredna dva eksperimenta.

Nalazi o snovima traumatizovanih ne razlikuju se od nalaza iz studije *Bezvoljno društvo* (Mitrović, 2015), jer su i jedni i drugi akteri katastrofe, bilo da je ona spora i tekuća u normalnim vremenima, bilo da je trenutno izazvana, na primer, ratom. U jednom slučaju više od trećine stanovništva nema planove, simbolički rečeno, pati od društvene nesanice (imajući u vidu terminologiju ovog dela teksta). U drugom slučaju veći deo popululacije (oko dve trećine) traumatizovanih u ratu i miru, odbija da opiše svoje snove. Upravo ovaj drugi slučaj potvrđuje značaj veze između snova i potencijalne katastrofe, odnosno ukazuje na značaj izazova društvene nesanice u prvom slučaju.

NEOLITSKI EKSPERIMENT: KAKO STANUJEMO?

*Aristotelov zahtev
životna sredina vredi onoliko koliko se
u njoj može videti, znati i čuti.*

Nadgradnja ili povratak u neolit?⁸⁶

Reč nadgradnja ima više značenja. Od onog koji daje Marks, bilo u ekonomskom, bilo u duhovnom pogledu, do značenja u građevinarstvu ili arhitekturi, i relevantno je za dalje razlikovanje nadogradnje u odnosu na nadgradnju.

Po završetku Drugog svetskog rata i tokom perioda socijalizma gradovi su imali obeležja nepotpune urbanizacije. Taj period su, između ostalog, karakterisali planska privreda, naglo razvijanje infrastrukture i saobraćajnica, te industrijalizacija koja je podrazumevala smeštanje industrijskih postrojenja u blizini gradova, što je, s druge strane, dovelo do relativno velike pokretljivosti u smeru selo–grad i stvorilo probleme kvalitativne urbanizovanosti gradskih prostora. Pretpostavka je da se u uslovima tržišne privrede očekuje porast urbanosti gradova i stila života njihovih stanovnika. Međutim, logično se postavlja pitanje transformacije pojma *humanizma* u odnosu korisnik–stambeni prostor u uslovima liberalnog tržišta.

Naime, značenje nadgradnje u današnjem građevinarstvu u Srbiji ne podudara se s tim arhitektonskim pojmom, koji bi po nekim pravilima arhitekture trebao da znači nešto više od pukog skloništa. U građevinarstvu je to nešto što se najpre odnosi na pojam humanističke nadgradnje jednog prostora stanovanja. Međutim, pojam (transformisane) nadgradnje o kome je ovde reč gotovo da je izjednačen s pojmom *nadogradnje*, odnosno „bespravne izgradnje“.

Fenomen bespravne izgradnje, poznatiji kao „divlja“ gradnja, *slum*, *favella*, javlja se širenjem urbanizacije i naglim rastom gradova. Funkcionalno određenje pojma nadogradnje (slama,

⁸⁶ Tekst „Nadgradnja ili povratak u neolit“ ranije je objavljen u kratkoj formi u: Митровић, 2006: 249–251.

favele, geta) najpribližnije bismo mogli definisati kao oblik individualne potrebe stambene izgradnje bez odgovarajućih, propisanih, dokumenata (upotrebne i građevinske dozvole) i na nedozvoljenom prostoru (namenskom) (Lončar Butić, 1975: 106). Međutim, taj nedozvoljeni prostor bio je jedini moguć gde je prvo radnik – doseljenik, do juče seljak, a zatim u uslovima liberalne privrede preduzetnik mogao sagraditi (sebi i porodici, a zatim za radnika i njegovu porodicu) sklonište. Odabiranje ovakve lokacije u prvom slučaju odraz je pre svega ekonomskih (ne) mogućnosti migranata da reše jedno od svojih egzistencijalnih pitanja – stan (sklonište).

Socijalistički grad namenjuje građevinsko zemljište individualnoj stambenoj izgradnji i za nju daje građevinske dozvole (uz uslov urbanističkih planova i zemljišne politike) koje dobrim delom ostaju nedostupne ekonomskoj moći doseljenika.

Suprotno tome, neoliberalni grad (ne) daje te iste dozvole preduzimaču. U oba slučaja, bez obzira na (ne) imanje dozvola propisi se krše, gradi se bez građevinske dozvole ili se ona obezbeđuje neinstitucionalnim sredstvima. Pored toga, prostor stanovanja ne zadovoljava funkciju *humane nadgradnje*. U slučaju novog, neoliberalnog grada funkciju urbaniste i arhitekta preuzima preduzimač.

Grad u sebi koncentriše privredne, političke i kulturne funkcije, te deluje kao privlačna snaga masama seoskog stanovništva. Prvi problem koji se javlja u vezi sa ovim masovnim prelaskom iz sela u grad jeste nedostatak prostora uopšte, a posebno stambenog, koji gradovi teško uspevaju da reše. Migranti sa sela, radna snaga, dolaskom u grad nose i stambene aspiracije, koje grad ne može zadovoljiti, a socijalno-ekonomski status doseljenika onemogućava da sami na legalan način reše stambeno pitanje, a pogotovo ne u centralnim gradskim zonama. Ovde je takođe od koristi upozoriti na različitost percepiranja stambenog prostora, koje je delimično produkt kulturnog nasleđa, a delimično se i reprodukuje nedostupnošću ili smanjenim prisustvom migrantske populacije u centralnim gradskim zonama. Ove zone, po pretpostavci, u većoj meri podstiču urbani način života, zbog dostupnosti i bolje rezidencijalne opremljenosti kulturnim sadržajima, nego udaljene stambene lokacije sa znatno manjom raznovrsnošću sadržaja. Međutim, kako Lefevr navodi, urbano društvo i život

grada prodiru na selo. Takav način života nosi sa sobom sisteme predmeta i sisteme vrednosti, i često rezultira novonastalim ruralnim hibridom (Lefebvre u: Richter, 1975: 165).

Ipak, taj proces je dvosmeran, te se i proces urbanizacije može posmatrati hibridnim u smisu prodiranja izvesnih stilova života, karakterističnih za selo, i u urbane sredine.

U kombinaciji sa zakonom o stanovanju i održavanju stambenih zgrada,⁸⁷ ovakva situacija doprinela je da se zakonskim putem izvode radovi nadogradnje stambenih zgrada, koja se često odvija van urbanističkih planova. Usled privatizacije stanova, ova pojava obuhvata i aktere središnjeg dela stratifikacijske piramide, te se pojava nadogradnje tokom devedesetih godina širi i na uže gradsko jezgro. To svakako utiče i na promenu socijalnog profita korisnika *transformisane nadgradnje*, pa pojava bespravne izgradnje, nasleđena iz socijalističkog perioda, nije više samo vezana za strategije marginalizovanih društvenih grupa.

Nekadašnje urbano planiranje (u socijalizmu) zamenjuje tržišno orijentisana zakonska regulativa. Nekadašnji planeri se stapaju s preduzetnicima i nameću kao posrednici. Uz promenu vrednosnih obrazaca i stilova života, od nekadašnjih radnika – seljaka s periferije grada, korisnici postaju i većinski delovi srednjeg sloja u centralnim gradskim zonama na koje se bespravna nadogradnja širi.

Razmotrimo sada polje potreba korisnika stana – skloništa. Po pretpostavci, potrebe su svesne, odnosno samo potreba koje je osoba svesna može se smatrati njenom potrebom. Sledeće pitanje koje se postavlja jeste da li su nivo i oblik svesti homogeni. Sartr sugerise da je to veoma bitno razgraničenje za poređenje svesti o potrebama. Po njemu, postoje potrebe kao *manque* (nedostatak) i potrebe kao *projet* (projekt). Prva je samo svest o postojanju potrebe; druga je svest o oblicima zadovoljenja potrebe i svesnoj aktivnosti u odnosu na nju (Heller, 1986: 219). Naime, ako je neko svestan nedostatka stambenog prostora, javlja se egzistencijalna potreba (zajednička s neolitskim pretkom) za skloništem, što će biti razmotreno dalje u ovom tekstu. Ako se ovo

⁸⁷ Ovaj zakon je počevši od devedesetih godina XX veka doživeo brojne promene. U ovom tekstu referiše se na zakon o stanovanju i održavanju zgrada iz 1994. godine, objavljen u *Službenom glasniku SRJ*, 46/94, 47/94.

osećanje mora javiti u masi osoba, moglo bi se pretpostaviti da ova (relativna) potreba postoji u opštem obliku. Međutim, pitanje je koliko daleko sežu zahtevi korisnika? Ono što ne postoji jeste aktivnost koja teži zadovoljenju potreba, svest u odnosu na njeno biće koje se može zadovoljiti, ili u odnosu na oblik (oblike) njenog zadovoljenja. Razlog je u nedostatku društvenih objektivizacija, ciljeva i institucija koje bi mogle rukovoditi zadovoljenju potreba; odnosno, koje bi se mogle preoblikovati iz nedostatka (*manque*) u projekt (*projet*). Razlozi se mogu nalaziti i u karakteristikama društva, poput izražene bezvoljnosti, koja znači odsustvo anticipacije i zadovoljenje pukog opstanka (Mitrović, 2015).

Bilo bi pogrešno pretpostaviti da je ovakva potreba nametnuta pošto je postavljena u obliku *manque* kao postojeća. Međutim, ako bi objektivizacije koje rukovode potrebama postojale, potreba tipa *manque* transformisala bi se u *projet* i tada bi sistem ljudskih potreba bio preoblikovan. Ovo bi se nedvosmisleno moglo nazvati nametanjem potreba. Struktura moći svakog sadašnjeg društva koje se odnosi na društvenu proizvodnju i koegzistenciju u sebi sadrži preferencu za konkretne sisteme potreba. Ipak, razni centri moći mogu da učine ono što osobe delimično ili potpuno lišene moći ne mogu; naime, mogu proizvoditi sisteme objektivizacije (uopšteno rečeno, proizvode, institucije, itd.) koji upravljaju potrebama i njihovim oblicima zadovoljenja. Ovakvo usmeravanje sistema potreba preko objektivizacija i institucija jeste određena vrsta manipulacija.

Dehumanizacija grada u Srbiji

Od trenutka kada je čovek napravio sklonište, njegov svet se podelio na svet unutra i svet spolja. Oba sveta se tokom čovekove istorije paralelno transformišu i razvijaju. Tako dolazimo do trenutka kada je uspostavljen posrednik između čoveka i njegove potrebe za izgradnjom skloništa. Uloga posrednika je vremenom rasla i, ono što je bitno za problem u našoj sredini, transformisala se od posrednika arhitekta ili urbaniste („prevodilac“) do posrednika preduzimača (koji danas kod nas nosi ulogu i odgovornost „prevodioca“). Čovek neolita je sam donosio odluke o izgradnji skloništa.

S vremenom se pojavljuje prevodilac, i dijalog koji se javlja na relaciji korisnik–prevodilac, koji bi podrazumevao duže vreme – vreme pogodbe (čovjek postneolita). Međutim, u Srbiji je uloga prevodioca veoma izmenjena u odnosu na ulogu istog u modernoj arhitekturi i urbanizmu, gde je odgovornost koju on tamo ima vezana uglavnom za problem nedovoljno humanog prostora stanovanja, odnosno loše komunikacije na relaciji korisnik – prevodilac. Ulogu ovog posrednika u Srbiji tokom proteklih godina igraju osobe koje se nazivaju građevinskim preduzetnicima, kojima se odgovornost (ne) pripisuje za zgrade koje se obrušavaju, koje su izgrađene na trotoarima, krovovima drugih zgrada i zelenim površinama, bez ili s lošom infrastrukturom, i uglavnom bez ili s „privremenim“, još nelegalizovanim dozvolama za gradnju. U ovakvom slučaju malo ko se još obazire na Aristotelov zahtev u podnaslovu teksta. Ono što se takođe previđa jeste da krajni rizik u oba slučaja snosi „korisnik“.

Naravno da krivica za nedostatak nadgradnje (humane), usled masovne i neplanske nadogradnje, nije samo na posrednicima; veliku odgovornost imaju institucije koje izdaju građevinske dozvole ili građevinske inspekcije. Upravo te institucije mogu nedostatak transformisati u projekat. Dobar deo odgovornosti leži i na samim korisnicima koji zarad (neolitskih) *potreba* za skloništem (u smislu *manque*), a i zbog moguće siromašnije percepcije pojma stana i stanovanja, pristaju na ponuđeni dijalog s takvim „prevodiocem“. Međutim, preoblikovanje *manque* u *projet* se dešava uz jak uticaj, odnosno manipulaciju države i preduzetnika, što odgovara situaciji koju Lefevr naziva „urbanizmom preduzetnika (špekulanta)“. Pored ovog, autor razlikuje još i „urbanizam ljudi dobre volje (arhitekti, književnici itd.)“ i „administrativni urbanizam (država)“ (Lefebvre u: Richter 1975: 166).

Posmatrano Kastelsovom optikom, nameće se pitanje ostvarivosti društvenog u prostoru, stalno i iznova. Urbanizam, barem onaj moderni, ima izuzetne teškoće u pokušajima kreiranja fizičke forme koja će biti „humana“, a urbana sociologija stalno istražuje različite socijalne odnose i stupnjeve zadovoljstva u različitim „fizičkim strukturama“, ne bi li otkrila neke korelacijske veze i primenila ih po logici simulacije u cilju humanizacije prostora. Dakle, problem „humane“ nadgradnje predstavlja ključni problem

urbane sociologije. On se oslanja na opšteprihvaćenu pretpostavku da veza između fizičkog i socijalnog postoji. Drugim rečima, polazi se od pretpostavke da je moguće utvrditi, specifikovati i, kao princip organizacije, simulirati tu vezu na nekom drugom mestu, vremenu ili prostoru (Čaldarević, 1987: 197).

Lej (Lay, 1975: 114) ističe da proces ostvarenja humanih prostora odnosno gradova može biti posmatran i kroz „tri odlučujuća faktora od kojih zavisi naš prostor u vremenu“:

– trajnost materijala građenja iz kojeg proizlazi trajnost ideje u vremenu i prostoru;

– politika vladajućeg sistema; tj. izražava li aspiracije društva odnosno određene klase;

– uloga sudionika (arhitekta) u procesu kreiranja prostora i izgradnje objekata i gradova kao svjesnog subjekta ili povlaštenog „privjeska“ odnosno „instrumenta društva“.

Iz pregleda procesa „podizanja“ grada vidi se redosled koji se odvija u tri sfere: arhitektura → urbanizam → politički društveni koncept. U realizaciji, redosled može biti i obrnut: odluka o izgradnji → odluka o urbanoj prostornoj koncepciji → odluka o „stilu“ ili načinu izgradnje. Ma kako bile povezane, sve tri osim poslednje faze u prostoru su neopazive (Lay, isto).

Međutim, veliko je pitanje ko zauzima ovu središnju fazu u transformisanom srpskom gradu, da li je još rezervisana za prevodioca urbanistu i planera ili je preuzeo novi prevodilac – preduzetnik. Stoga, između ostalog, postoji i realna potreba sociologa za istraživanjem pitanja: koje su i koje bi trebalo da su društvene strukture koje učestvuju u stvaranju prostora oko nas?

Ako bi ovaj problem neodovoljno humanog prostora posmatrali iz Kastelsove perspektive grada kao kolektivne potrošnje, mogli bismo doći do gotovo istog zaključka, a to je sprega: *država – korisnik* – (u našem slučaju) *tranzicioni posrednik – graditelj*. U ovoj sprezi reč je o državi „blagostanja“ koja nudi *tax free* prvi kupljeni stan ili povezuje *nupcijalitet* i stambenu politiku (zapostavljajući ne manje bitan „problem“ *divorcijaliteta* ili *celibaterstva* i stambene politike).

Osnovni koncept u kome se opisani procesi odvijaju je način proizvodnje. Međutim, način reprodukcije nije sveden samo na ekonomski smisao. Naime, on podrazumeva i specifičan oblik

artikulisana elementa (*sistema*, odnosno *instanci*) fundamentalnih za određenu društvenu strukturu. Na primer, ekonomski, političko-pravni, ideološki i sistem vrednosti i potreba. U svakom načinu proizvodnje postoji sistem koji je dominantan, promenljiv element, i čije mesto u strukturi je određeno determinišućim sistemom (krajnja instanca), koji je nepromenljiv. Taj sistem je ekonomski. Tri najbitnija elementa ekonomskog sistema su radna snaga (migranti ili marginalizovane grupe, na primer izbegla lica ili lica koja dolaze iz ekonomski devastranih naselja), zatim sredstva za proizvodnju (objekti i sredstva rada) i „neradnik“.

Kapitalistički način proizvodnje okarakterisan je odnosom vlasništva i odnosom „prisvajanja“ koji su homologni: „neradnik“ je vlasnik radne snage i sredstava za proizvodnju, povremeno „kontrolor“ tehničkog procesa proizvodnje; ekonomski sistem nije samo determinisan, nego i dominantan. Tako Kastels, posmatrajući odnose moći između društvenih klasa, od kojih zavisi artikulacija jednog društva, zaključuje da je „*urbano planiranje*“ intervencija političkog nad ekonomskim sistemom na nivou jedne specifične socioprostorne jedinice, u cilju regulacije procesa reprodukcije radne snage (potrošnja) i reprodukcije sredstava za proizvodnju (proizvodnja), nadilazeći nastale kontradikcije u opštem interesu društvene formacije kojoj osigurava održavanje“ (Castells u: Cvitanović, 1975: 159–160).

Opisani sistem se održava u životu usled rasprostranjenosti nadogradnje bez humane nadgradnje na području Beograda. To dalje uslovljava osnovni kurs saniranja ovog problema legalizacijom izgrađenih objekata gde god je to moguće. Po procenama autora, poput Janjića, u Beogradu je u toku devedesetih godina XX veka i nakon toga izgrađeno ukupno 150.000 ilegalnih stambenih prostora (fusnota 25 u: Petrović, 2004: 162), dok Petrovar navodi da je u Srbiji izgrađeno čak 700.000 ovakvih objekata (isto). Shodno ovako masovnom broju ilegalno izgrađenih (i, šire gledano, dehumanizovanih objekata) i ekonomskoj moći korisnika ovih prostora, nije politički prihvatljivo niti ekonomski rentabilno rušiti ovako bespravno izgrađene objekte (Džokić, fn. 26 u: Petrović, 2004: 162).

Razmatrajući problem humane nadgradnje životnog prostora i, u vezi s tim, „ponuđenih“ izbora koji (ne) zadovoljavaju potrebe korisnika, Kastels definiše i pojam *urbane politike* kao

skupine odluka o specifičnim odnosima neke urbane jedinice. Te odluke istovremeno utiču na sam urbani sistem u odnosu na akciju koju realizuje sistem relevantnih aktera. Sociološka analiza urbanog planiranja trebalo bi da se sastoji u konkretnom utvrđivanju kakav efekat imaju ove odluke u odnosu na namere aktera i u odnosu na prostorne forme (Castells u: Cvitanović, 1975: 162).

Posmatranje problema „humane“ nadgradnje kao ključnog problema urbane sociologije dovodi nas i do kritike urbane prakse i razmišljanja o gradu (ideologiji). Ova kritika daje presudan politički angažman njenim korisnicima. Oni su ujedno nosioci rizika i korisnici nehumanog fizičkog okruženja (radnici, migranti i ostale marginalne grupe).

Međutim, pored ove urbane koncentracije, nastaju posledice smeštanja prvo centara proizvodnje u grad, a zatim i stvaranja „centara“ za potrošnju, kako ih Lefevre naziva. *Komercijalni centri* predstavljaju zamršenu i unakaženu verziju onoga što je u starim gradovima bilo jezgro trgovačkog, političkog, religioznog, intelektualnog i ekonomskog karaktera. Ti centri su ujedno i glavna odlika neoliberalnog grada. Pored toga, u gradovima Srbije (posebno u Beogradu) karakterističan je i proces masovnog priliva stanovništva proteranog ratnim dešavanjima na prostoru SFRJ. Ovaj masovni priliv stanovništva različit je od onog koji se dešavao u zemljama nekadašnjeg istočnog bloka, jer se ogleda u tome što su prostori bivše Jugoslavije bili zahvaćeni građanskim ratom. Ovakva stresna iskustva populacije ostavljaju trag koji se očitava u vidu demografskih varijabli, infrastrukture, vrednosnog sistema, materijalnog stanja i, skopčano s tim, stila života gradskog stanovništva. Život u kolektivnom stresu utiče na svest o potrebama i shvatanju pojma stana. S druge strane, primetan je i proces odliva gradskog, pretežno mlađeg, stanovništva van državnih granica.

Ovakav masovan priliv stanovništva, skupa s pokretljivošću selo–grad ponovo masovno izazvanim ne gradom kao centrom proizvodnje već gradom potrošnje, ali i egzila, dovodi do opšte masovne potrebe za skloništem, uokvirene skromnim poimanjem (humanog) stambenog prostora i retradicionalizacijom razmišljanja o (humanom) gradu.

Usled opisanih zahteva za stanovanjem, ponuđene objektivizacije ostvarivanja potrebe za stambenim prostorom,

i osiromašenih percepcija pojma stana, moguća je manipulacija korporativne sprege država–preduzetnik. U toj sprezi nema mesta za pregovor s nosiocima rizika korišćenja stambenog prostora – *korisnicima*. Ovo dovodi ne samo do isključenosti iz procesa pregovaranja na relaciji korisnik–pregovarač, nego i do subjektivnog osećaja isključenosti (ako do pregovora i dođe) koji se javlja kod (*marginalca*) korisnika. „Onima koji odlučuju” prepušta se briga o donošenju odluka, a korisnik je ostavljen po strani „kao dosta neprijatna ličnost koja prlja ono što joj se prodaje novo i sveže” (Lefebvre u: Cvitanović 1975: 172).

U uslovima neoliberalnog grada, u Srbiji kreativni kapacitet bleđi u svesti korisnika i urbana svest počinje da se osipa. Sledeći čin ovog kontinuiteta jeste pojava ne nužno malih, nehumanih, gusto načičkanih stanova („kutija – spavaonica”), koji se gomilaju inicijativom države, a uz pomoć preduzimača nemoćne da zadovolji potrebe za stanovima. Korisnikova sudbina gotovo da se može uporediti sa sudbinom felaha u starom Egiptu. Oni su istovremeno nemoćni da odole i prinuđeni da stanuju – žive.

Ovakav proces mogao bi biti viđen i kao oblik decentriranja odnosno odstranjivanja korisnika iz „urbanog grada”, čime on gubi i smisao za *delo*.

Na ovakav način izgrađeni stan ne doprinosi razvoju urbanističke ideje. Sve se svodi na jednostavne zahvate da bi se uz što manje troškove osiguralo što više stanova. Vođena strategijom klase, ova političko-privredna sprega deluje kao negativna snaga urbane realnosti: transformisana ekonomija negira urbano društvo. Urbana stvarnost, ponovno pronađena, pokušava da restaurira centralnost, transformišući *delo* čija je estetska i upotrebna vrednost bila plod (ali i objekt uživanja) trgovaca, intelektualaca, umetnika itd. u *komercijalni centar* male estese i horizontalno raširene upotrebne vrednosti. Ova modifikovana klasa centriranost korisnika nadomešta koncentracijom ili centriranjem moći.

Kako odvojeno navode Anđelković i Petovar, ova modifikovana klasa skupa s političkim moćnicima forsira izradu parcijalnih regulacionih planova u cilju legalizacije ilegalne gradnje i to uglavnom na elitnim lokacijama. Ukoliko se ima u vidu da je ulaganje u nekretnine dobar kanal pranja novca, ovakvo naknadno legalizovanje bespravne izgradnje bilo je i jeste jedan od značajnijih

mehanizama formiranja najviših slojeva stratifikacione piramide (fn. 27, Petrović, 2004: 162).

Pored navedenog, ne samo da se reprodukuje potreba u smislu *projet-a*, odnosno manipulativno reprodukovanih objektivizacija zadovoljavanja *manque*, nego se i menjaju pojmovi o humanosti prostora i pogledi na pojam *dela*. Taj pojam je uokviren, između ostalog, i kulturnom opremljenošću prostora, poput kulturnih, umetničkih ili sportskih prostora. Sve ovo dovodi do bezidejnog urbanizma, tj. urbanizma preduzetnika.

Jedna od bitnih osobina grada je njegova upotrebna vrednost. Prevladavanje ove vrednosti nad vrednošću razmene vodi do procesa vraćanja humanog lika gradu. Ali u današnjem transformisanom gradu Srbije bioskopi postaju prodavnice brze hrane, stanovi (eksgaraže) od 14–20 kvadratnih metara su najskuplji jer su najtraženiji, a mesto susreta i radosti se pretvorilo u mesto trošenja i „utehe”. Iz perspektive Lefevra: *Grad više nije grad, on je proizvod*.

Paradoksalno, nekadašnji bankarski i trgovački gradovi su za nas postali tip i model urbane realnosti gde je upotreba (radost, lepota, zadovoljstvo susreta) jača od profita, od razmene, tržišta i njihovih propisa i prisila.

Po Lefevru, savremeni grad, postavši centrom odluka, pojačava eksploataciju čitavog društva (svih nedominantnih klasa), iz čega proizlazi da grad nije neko pasivno mesto potrošnje ili koncentracije kapitala, nego da „urbano” kao takvo interveniše, kako u proizvodnji tako i u potrošnji, reprodukujući na taj način potrebe korisnika.

Stoga obim ilegalne gradnje u okviru komandno-planske privrede, a posebno u postsocijalističkom periodu, upućuje da su stanje i obim neformalne ekonomije u stvari odraz osobina formalne ekonomije i mere u kojoj formalni sektor uspeva da distribuirati dobra i servise koji su neophodni svim članovima društva (Portes u: Petrović, 2003: 197). Drugi autori na sličan način vide fenomen korišćenja „mreža” neformalne ekonomije u uslovima komandno-planske privrede i njihovu rekonstrukciju i transformaciju u uslovima tržišne ekonomije (Stark, 1997: 1–32).

U kontekstu savremnog grada i ilegalne gradnje, kriza urbanog nije samo kriza grada i globalnog društva, ona je kriza

svetskih razmera. Ovu krizu prati i kriza poljoprivrede i kriza tradicionalnog seoskog načina života. Viđeno Marksovim očima, stara „ruralna životinja” i urbana životinja nestaju istovremeno, a na njihovo mesto dolazi dehumanizovani korisnik.

Utisak monotonije neoliberalnog grada prekriva i prevladava različitosti, bilo da se radi o stanovima, zgradama, urbanim centrima ili organizovanim prostorima. Pojam *dela* je u takvom gradu izgubljen, a u prostoru su projektovane same prinude.

Međutim, i uprkos svim ovim antitezama pojma stana, obrazovanja, lečenja, proizvodnje i potrošnje, uopšte grada kao dela, postavlja se pitanje može li nestati vrhunski razlog urbanog, njegova simultanost i susret? Čak i usled raspadanja pojma humanih potreba stanovanja, korisnici pokušavaju da uspostave makar i beznačajne susrete, kroz razne festivale, obnovljene organizovane prostore, sprečavanjem uništavanja parkova i sportskih igrališta itd.

Urbanost je mentalni i društveni oblik simultanosti, okupljanja, sustizanja i susreta, kvaliteta koji se rađa iz kvantiteta (prostori, predmeti i proizvodi). Urbano, dakle, sadrži smisao industrijske proizvodnje. Prema Lefevru, urbani život još nije ni otpočeo, jer je u toku proces završetka inventara ostatka jednog hiljadugodišnjeg društva u kojem je selo dominiralo gradom, čije su ideje i vrednosti agrarnog porekla, s ruralnim (*prirodnim*) kao dominantnim (Lefebvre u: Richter, 1975: 167).

Iz ovih razloga treba težiti jednoj vrsti humanizma, odnosno težiti ka novom korisniku i novoj praksi urbanog društva. Dakle, kao ni arhitekta ni urbanista, tako ni sociolog nema moć kreiranja društvenih odnosa. Samo društveni život u celosti poseduje ili ne poseduje takve moći. Relevantni stručnjaci mogu pomoći ili raščistiti put ukazujući na prošla iskustva i prikazujući ponuđene iskustvene oblike, stvarajući na taj način povoljnu atmosferu humanom korišćenju prostora.

Samo su korisnici ti koji svojim akcijama i zahtevima mogu da ovladaju političkim programima urbane reforme i urbanističkim projektima.

Stoga bi korisnik prostora trebalo da teži *svom* zahtevu, ostvarenju svojih prava, da se vidi, čuje i prepozna u *svom* prostoru. Bez toga ili bez njega (korisnika) takvog, prostor i ne postoji.

Zaključak

Kao produkt nehumanog pristajanja na dijalog na relaciji korisnik–pregovarač, dobijamo pristajanje na onu tako dugo nepravedno i negativno nazivanu *potrebu* života u nehumanim *socrealističkim* skloništim, potrebu neolitskog pretka za pukim skrovištem. Potrebu za našim osećajem sveta unutra, ma kakav, na kojoj lokaciji i koje veličine bio.

Poredeći današnje *transformisano* stanje „humanog“ urbanizma ili arhitekture u Srbiji sa onim od pre tridesetak godina, mišljenja sam da je nedostatak dijaloga korisnik–prevodilac u arhitekturi i urbanizmu s početka sedamdesetih godina prošlog veka (na teritoriji SFRJ) čovek nadomeštao masovnom izgradnjom *vikendica*. Na ovaj način korisnik se vraćao svom neolitskom pretku (naravno, za ovakav vid humanije nadgradnje bili su presudni i ekonomski potencijali čoveka), gradeći sklonište po svojoj meri u kojem će biti prepoznat, i za koga bi bio lično odgovoran. Čovek je mogao na ovaj način zadovoljiti i *potrebu* za skloništem i *potrebu* za nadgradnjom, a ako bi „objekat razočarao čoveka, on bi saznao da nije dobar planer i arhitekta – graditelj“ (Fridman, isto).

Međutim, da li je taj izraz ili intervencija korisnika u prirodi odraz humanosti ili taj odgovor ili bekstvo takođe u sebi nosi pečat koji na čoveka ostavlja dehumanizovani prostor u kojem živi? Setimo se samo masovne upotrebe drveta u stambenom prostoru („lamperije“): nije li to preterana reakcija na masovnu upotrebu betona?

Sve ove *exit* strategije utiču na globalnu strategiju, odnosno postojeći urbanizam. *Ciklus* sela je pretvoren u *simultanost* grada, on sve grabi i podvrgava svojoj кризи.

Izostanak prostornog planiranja na čitavoj teritoriji globalnog društva (uključujući i selo) doveo je do stihijskog nestajanja, propadanja ili pak stihijskog narastanja seoskih naselja, koja preuzimaju gradske obrasce, što u uslovima civilizacijske i intelektualne nestačice u selu dovodi do ružnih prostorno-arhitektonskih izraza čežnje seoskog čoveka da i on postane „moderan“ i postigne civilizacijski standard (Šušvar, 1975: 10).

Ono što se postavlja kao pitanje ovog vremena jeste da li će korisnik na isti način odgovoriti ovim transformisanim

„posrednicima” ili ćemo prisustvovati nekom novom bekstvu ili pak borbi za pravu nadgradnju? Da li će ovo bekstvo iz prostornih granica grada, pod uslovom da grad kao prostor u okviru urbanog društva uopšte i postoji, biti neka vrsta borbe u vidu organizovanog ili kapilarnog otpora korisnika skloništa? Da li će se ovaj problem izmestiti iz ionako kompleksnog predmeta proučavanja urbane sociologije? Upravo zahvaljujući otvaranju novih pitanja, kao što su pitanja društvenih vrednosti, stilova života, a posebno otvaranje pitanja ontološke i etičke strane *potreba* korisnika, može se stvoriti koherentniji okvir urbane sociologije.

KRIMINOLOŠKI EKSPERIMENT: STID BEZ KAZNE

Uvod

Kulturna intimna scena iz Šijanovog filma *Ko to tamo peva*, koju voajerski posmatra nekoliko putnika auto-prevoza „Krstić”,⁸⁸ završava se rečenicom: „Sram vas bilo!” Ovu frazu izgovara upravo jedan od voajera kada grupa posmatrača biva primećena kako krišom posmatra intimu jednog bračnog para.

Ta scena predstavlja pogodno tlo za razmišljanje koga to treba da bude sram? Onog koji potajice viri u tuđu privatnost ili one koji je žive. Da li ta rečenica ima funkciju prebacivanja krivice na drugoga, ili može da premosti jaz između krivog i nedužnog?

Da li stid uopšte u društvenom delovanju može potpomoci moralni preobražaj nekoga ko je zaista prekršio izvesne društvene, zakonske i etičke norme?

Bez obzira na očigledni značaj stida, ovakva rečenica i poimanje stida kao društvenog mehanizma u cilju kažnjavanja i reintegracije sve češće može da pogodi bilo koga od nas i to u javnom govoru pripadnika političke i ekonomske elite kako na globalnom, tako i na nacionalnom nivou. Koliko smo samo često

⁸⁸ Film *Ko to tamo peva*, 1980. Režija Slobodan Šijan, scenario Dušan Kovačević, produkcija Centar film, Beograd.

čuli na konferencijama za štampu iz usta najodgovornijih političara: „Sram vas bilo.”⁸⁹

Kakvo to značenje može da ima i da li se takvom upotrebom stida od strane nekog autoriteta degradira istinska moć društvene regulacije putem postidiivanja?

Postoji li kazna bez stida, odnosno da li sam stid odnosno postidiivanje mogu biti kazna? Potonji vid „kažnjavanja” naziva se još i reintegrativno postidiivanje, jer kao i svaka druga društvena sankcija i ova ima za cilj reintegraciju.

Radi boljeg upoznavanja pojmova kao što su stid (sramota) i postidiivanje predstaviću sintetizovanu sliku stvaranja unutrašnjih kontrola koje, u stvari, čine samu srž reintegrativnog postidiivanja.

Prateći Elijasovu ideju iz spisa *Proces civilizacije, sociogenetička i psihogenetička istraživanja*, pokušaću da oslikam istoriju sticanja nelagodnosti kroz društvenu strukturu i njene promene. U obzir nisam uzimao religiju (mada sam koristio običaje) kako bih ilustrovao određene primere, što ne znači da u nekim društvima ili u određenim istorijskim epohama upravo religija nije imala tu funkciju raspoloživosti prenošenja spoljašnjih na unutrašnje kontrole.

Istorija stida

Pre nego što pređemo na konkretno objašnjenje ovog vida sankcija, pozabavimo se istorijom sticanja stida, odnosno nastajanjem mehanizma postidiivanja.

Naime, stid ili, kako ga neki autori još nazivaju, i nelagodnost, biva viđen kao unutrašnje mentalno stanje pojedinca. Međutim, psihogeneza i sociogeneza stida ili nelagodnosti vodi nas unazad kroz proces civilizacije do mehanizama koji objašnjavaju nastanak stida kroz spoljašnje izazivanje straha.

⁸⁹ Videti elektronske izvore ovih vesti u geografiji onlajn izvora u Literaturi i izvorima „Have You No Shame?” Biden frames voting rights as a moral reckoning. *New York Times*, 2021, July 13, „Vučić o izborima u SAD: Sram vas bilo! Čemu se radujete?!” *Alo*, 07. 11. 2020.

Angstspannung ili stupanj straha, baš kao i ekonomija zadovoljstva, mogu se razlikovati kako od društva do društva, tako i od sloja do sloja, pa tako i vremenski od jedne do druge historijske faze.

Gledano kroz historiju, određeni strahovi su članove nekog društva, posebno čuvaru propisa tog društva, nagonili na određeno ponašanje. Pacifikacijom unutar društva (ovde mislim na pacifikaciju unutar društvene strukture, a s tim u vezi i pacifikaciju u pojedinačnim odnosima između pojedinaca), a posredstvom monopolizacije fizičke i fininansijske sile, došlo je i do toga da se „neposredan strah koji čovek izaziva kod bližnjih donekle smanjuje; posredni ili *interiorizovani* strahovi srazmerno se povećavaju; i jedni i drugi se na izvestan način ujednačavaju; talasi straha više nisu tako česti niti tako brzo rastu i slabe; oni su s manjim oscilacijama, u poređenju sa strahom iz ranije faze, i obično ostaju negde na sredini“. Dakle, iz ovoga proizlazi da su strahovi (od kojih će se neki kasnije pretvoriti u stid ili nelagodu) „jedan od glavnih kanala preko kojih se društvena struktura prenosi na psihičke strukture pojedinca“ (Elijas, 2001: 571).

Ljudskim bićima svojstveno je mišljenje da su strahovi, a samim tim i nelagode koje ih pokreću ili pak sputavaju, produkt koji ne spada u ljudsku sferu. Međutim, dubljim historijskim uvidom u sistem prinuda i mehanizme društvene regulacije možemo zaključiti „koliko su strahovi koji pokreću ljude zapravo ljudska tvorevina“ (Elijas, isto). Trebalo bi naglasiti da su strahovi i stid i, s druge strane, zadovoljstvo izvorna svojstva ljudske prirode. Ova svojstva su uokvirena historijom, strukturom međuljudskih odnosa, strukturom društva i zajedno s njima se i menjaju.⁹⁰

Reintegracija kroz stid

Reintegrativno postidiživanje viđeno kao sankcija koju nameću „rođaci, prijatelji ili neki lično važan kolektiv imaju više efekta na kriminalno ponašanje nego sankcije koje nameće neki udaljeni zakonom određeni organ“ (Ignjatović, 2006: 341). Iako na prvi

⁹⁰ O ovome više videti u: Elijas, 2001, kao i u posrednom izvoru: Fuko, 1988.

pogled može zvučati kao precenjeno verovanje u „unutrašnjeg policajca” u nekoj individui, podsetimo na podatak da „dete i adolescent uopšte ne mogu da nauče da kontrolišu svoje ponašanje ako osobe koje ih okružuju ne pobude strah u njima [...] strahovi koje odrasli svesno ili nesvesno podstiču u malom detetu usađuju se u njegovu psihu i ponavljaju se delimično spontano” (isto). Naravno, ovde svakako treba pomenuti da pojedinac, koji pretenduje da odraste u emotivno zrelu osobu, pored ovih sankcija ne sme biti uskraćen za radosti i zadovoljstva koje pruža život.

Zavisna od strukture određenog društva je i snaga strahova usađenih u pojedinca. Strah od krivice, strah od Boga, *osećaj stida*, strah od rata, strah od gubitka društvenog prestiža, naposljetku strah čoveka od samoga sebe, od podleganja sopstvenim nagonima predstavljaju strahove koji su čoveku usađeni od strane drugog čoveka, bilo posredno bilo neposredno.

Kao što Blau (Blau)⁹¹ pokazuje, osoba pokušava da sebe načini privlačnom za druge osobe baš iz razloga što te druge osobe smatra privlačnim. To je, naravno, uslovljeno činjenicom da je te osobe smatraju poželjnom, za druženje, odnosno da li s njom žele da stupe u interakciju.

Dakle, strahovi koji su u neku ruku strahovi od gubitka prestiža „igraju glavnu ulogu u oblikovanju vladajućeg kodeksa ponašanja” (Elijas, 2001: 573).

Roditelji iskazuju konstantnu težnju da njihovo dete održi norme ponašanja društvenog sloja kome pripada ili eventualno usvoji norme ponašanja višeg sloja. Roditelji svesno ili nesvesno u detetu održavaju plamen unutrašnjih strahova ili, bolje reći, nelagoda ili stida, vezujući ga tako za određeni *standard stida i nelagodnosti*. To se može posmatrati i kroz optiku sticanja socijalnog kapitala.

Ovakav vid usvajanja društveno prihvatljivog ponašanja, koji u sebi nosi standarde stida a samim tim i mogućnost reintegrativnog postiđivanja, možemo objasniti i pomoću pojma *habitus*. Burdije habitus određuje kao „sistem trajnih, premeštivih dispozicija koji funkcioniše kao generativna osnova strukturisanih, objektivno objedinjenih praksi” (Burdije, 1979: VII).

⁹¹ O ovome posebno videti u: Ignjatović, 2006: 341.

Ovoj Burdijeovoj analizi nedostaje dimenzija *društvenosti* (sociability). Ova dimenzija je svakako značajna za razmatranje reintegrativnog postidiživanja, jer uspešnost ove sankcije svakako zavisi i od stepena društvenosti pojedinca u nekom društvu.

Prema Zimelu, društvenost predstavlja idealni tip sociološke strukture u kome se interakcije pojedinaca ne zasnivaju na instrumentalnim motivima, nego su motivisane ili vođenje osećajem zadovoljstva zbog interakcije s drugim članovima društva (Simmel; Hughes, 1949: 257).

Ovakvo stanovište bi moglo biti viđeno i kao potpuna kritika koncepta reintegrativnog postidiživanja, jer kako neki autori tvrde: „...čitanje literature o zastrašivanju pokazuje da ono što je važno nisu kaznena svojstva društvene kontrole, nego pre njena neformalna, moralizatorska svojstva.”⁹²

Džekson Tobi (Toby, 1963. u: Ignjatović, 2006: 343) „sugeriše da je zastrašivanje irelevantno ogromnom delu populacije koja je već nesvesno usvojila moralne norme društva. Ljudi se ponašaju u skladu sa zakonom najčešće ne u strahu od kazne, pa čak ni u strahu od stida (sramote), nego zbog toga što im je kriminalno ponašanje gnusno”.

Naime, Brajtvejt (Braithwaite) pokazuje kako se suština nezamislivosti zločina većini populacije ogleda kroz stid (sramotu). Tako Brajtvejt tvrdi da je „nezamislivost zločina manifestacija naše savesti ili superega, kako god mi to nazvali [...] Adolescentima i odraslim ljudima, savest je mnogo jače oružje za kontrolu nedoličnog ponašanja od kazne” (Ignjatović, 2006: 343).

Prema Brajtvejtu (isto), savest je ta koja kompenzuje nedostatak formalne kontrole.

Naime, stupajući u složeni splet društvenih odnosa, odnosno, kako to Brajtvejt plastično kaže, napuštajući „dečju sobu”, ljudi bivaju lišeni permanentne pretnje ili prekora roditelja (vaspištača), izloženi su raznim iskušenjima da se prekrši pravilo, i tada se pojavljuje savest. Isti autor predlaže izvesnu definiciju savesti kod „dobro socijalizovanog” pojedinca.

⁹² Takođe se oslanjam na sekundarne izvore date u navedenom delu Schwarzat and Orleans, 1967, u: Ignjatović, 2006.

Tako bi savest kod ovakvog pojedinca proizvodila „anksiozni odgovor da kazni svako upuštanje u računicu kriminal–kazna, sistematičniju od primene zakona nasumice, kakvu primenjuje policija. Za razliku od bilo koje kazne koju izriču sudovi, odgovor anksioznošću se dešava bez odlaganja” (Ignjatović, 2006: 343).

Za veliki broj ljudi kazna anksioznošću je mnogo moćnija od kazne koju izriču sudovi, jer ne odlaže izvršenje kazne kao što je to slučaj s formalnim kažnjavanjem koje sa sobom povlači izvršenje kazne (ali često i osudu krminalnog dela) mnogo posle izvršavanja krivičnog dela.

Društveni proces koji je i garant porodičnog procesa geneze savesti dece jeste *postidivanje*. Tokom procesa odrastanja, spoljašnja kontrola u vidu postidivanja sve više se smanjuje i ustupa mesto unutrašnjoj kontroli koja se postepeno razvija u procesu socijalizacije deteta. Paralelno s tim, spoljašnje kontrole u procesu odrastanja nisu sasvim odsutne. Kada u procesu socijalizacije dođe do zakazivanja savesti, tada se pribegava formalnom spoljašnjem kažnjavanju.

Osnovna razlika između formalnog kažnjavanja i postidivanja, posebno reintegrativnog postidivanja, jeste u tome što se u prvom slučaju proces svodi na „sirov račun cena–korist”. Ovakvo kažnjavanje izražava nevericu u moralnost prestupnika.

Međutim, kod postidivanja dolazi do „reafirmacije moralnosti prestupnika izražavanjem ličnog razočaranja time što je prestupnik uradio”. Ako je uz to postidivanje još reintegrativno, dolazi do „izražavanja ličnog zadovoljstva izazvanog time što se prestupnikov karakter ponovo uspostavlja” (Ignjatović, 2006: 343–44).

Svaka kazna sa sobom nosi određenu dozu stida i, kao takva, svoju punu simboličku sadržinu dobija samo uz udruživanje s postidivanjem. Postidivanje je u tom smislu čisto simboličko. Ono izaziva bolnu interakciju „koja može da prouzrokuje odbojnost prema stigmatizaciji ili uspostavljanje potencijalno pozitivnijeg odnosa koji će se javiti posle reintegracije” (Ignjatović, 2006: 344).

Na ovom mestu zgodno je postaviti pitanje šta je sa onima koji su bez stida i kajanja, ili s dementnim pojedincima? Ove osobe ostaju izvan moći sankcija putem postidivanja. U takvim slučajevima se koristi formalno kažnjavanje. Međutim, u ovom smislu kazna za delo o kome ne postoji sećanje preta da bude paradoksalna

(Dufner, 2020). Takođe, o prednosti reintegrativnog postidiživanja govore i recidivi u kriminalu. Naime, u korektivnim ustanovama, pod pretnjama sistema nagrade i kazne, prestupnici mogu pokazati „kvazikorekciju“ kako bi obezbedili pogodnosti unutar neke zatvorene institucije. Po napuštanju korektivnih institucija dolazi do povratka na prethodno ponašanje.

Prilikom sprovođenja neke kazne u tome učestvuje jedno ili više zvaničnih lica, dok su kod postidiživanja u kažnjavanje uključeni svi pripadnici društvene zajednice.

U prilog tome, Znanjecki (Znanički) vidi ovakvo kažnjavanje kao iznošenje u javnost ili postidiživanje povezano s kaznom: „bez obzira na to da li kazna stvarno odvraća od budućih kršenja zakona ili ne, izgleda da ona značajno ojačava slogu i solidarnost među onima koji aktivno ili posredno učestvuju u njenom odmeravanju... Suprotstavljanje prekršajima koje čine drugi ljudi uvećava konformizam onih koji kažnjavaju, što vodi ka održavanju sistema u kojima učestvuju“ (Znanjecki u: Ignjatović, 2006: 344–345).

Postižući sebe praktično iskoračujemo iz sebe uzimajući ulogu drugoga, postupajući tom prilikom prema sebi kao prema objektu koji zavređuje da bude postidižen. Imajući u vidu istoriju stida, unutrašnja kontrola jeste društveni proizvod spoljašnje kontrole. Tako neki počinilac može postupati po sopstvenim pravilima, menjajući ih za društvenu kontrolu samo u slučaju „kada je kontrola internalizovana prethodnim postojanjem spoljašnje kontrole u kulturi“ (Ignjatović, 2006: 344).

U nekim kulturama reintegrativno postidiživanje je praćeno određenim ceremonijama kajanja, prihvatanja krivice i ponovnog reintegrisanja u zajednicu.

Pre nego što navedemo primer japanske kulture koja ima izrazito izražen vid ovakave sankcije, razmotrimo kako aparat kažnjavanja funkcioniše u nekim društvima koja nemaju pravni aparat kome pripada monopol nad fizičkim ili čak simboličkim nasiljem. U tim društvima klanski, seoski ili plemenski skupovi funkcionišu kao pravosudne instancije, odnosno kao manje ili više prošireni porodični saveti. U tom slučaju „pravila običajnog prava su praktično delotvorna samo utoliko što, budući da njima vešto manipulišu oni koji poseduju autoritet u okviru klana, *udvostručuju i jačaju* kolektivne dispozicije habitusa...“ (Burdije, 1999: 185).

Naime, Burdije ovakav stav ilustruje u fusnoti, potkrepljujući navedeno. „A. Anoto (general brigade) i A. Leturne (savetnik pri apelacionom sudu) predstavljaju svoju analizu kabilskog običajnog prava prema nacrtu civilnog zakonika, pridajući zboru sela uloge sudija;⁹³ dok je za doajena M. Morana⁹⁴ *qanun* skup propisanih dispozicija čiji je osnov u konvencijama i ugovorima. U stvari, zbor ne funkcioniše kao sud koji donosi presude odnoseći se na već postojeći zakonik, već kao arbitražni ili porodični savet koji se trudi da pomiri tačke gledišta protivnika i da ih navede da prihvate sporazum. To znači da funkcionisanje sistema pretpostavlja *usklađenost habitusa*, jer odluka sudije može biti sprovedena samo ako se 'osuđena' strana slaže (bez čega tužilac nema drugih sredstava do pribegavanja sili). Ona će biti prihvaćena samo ako je u skladu sa 'osećanjem pravednosti' i ako je nametnuta prema oblicima koje priznaje 'osećanje časti'" (Burdije, 1999: 233).

Iako ovaj primer eksplicitno objašnjava snagu običajnog prava u društvu koje ne poseduje pravni aparat (koji je prethodno definisan kao aparat koji ima monopol nad fizičkim i simboličkim nasiljem), on implicira mogućnost sprovođenja „presuda” zasnovanu na usklađenosti habitusa. Zatim implicira prihvaćenost „presude” u skladu sa osećanjem pravednosti i njeno „nametanje” samo ako je u skladu sa osećanjem časti, a to je moguće samo uz stepen stida ili sramote koji je svojstven pripadnicima tog društva.

Drugi primer društva koje ima izražen vid primene reintegrativnog postidiivanja (a rekao bih i dugu tradiciju ove vrste sankcija) jeste japansko društvo. Japanska kultura poznaje „ceremonije pokajanja i ponovnog prihvatanja”. Kao i u prethodnom primeru kabilskog društva, ovde dolazi do „potvrde moralnog poretka od dveju različitih strana, onih povređenih, ali i onog koji je naneo povredu” (Ignjatović, 2006: 345).

Ovim uspostavljanjem moralnog poretka, kako objašnjava Gofman, kroz izvinjenje dolazi do razdvajanja individue na deo koji je kriv za počinjeni prekršaj i deo koji sebe odvaja od delikta i potvrđuje veru u prekršeno pravilo. Dakle, ovi primeri ukazuju da stid kao vid društvene kontrole deluje u dva smera. Jedan je da

⁹³ Up. Hanoteau i A. Letourneux (III), 1873: 2.

⁹⁴ Morand, 1921; Videti takođe u: Massignon, Morand, 1927: 47–94.

odvraća od kriminalnog ponašanja zbog društvenog značaja koji pridajemo važnim osobama s kojima želimo da ostanemo u interakciji. Drugi smer je izgradnja savesti koja sprečava protivzakonito ponašanje čak i kada nema neposredne pretnje pravnih normi.

Posebno je bitno da deca tokom svoje socijalizacije budu upoznata s postišivanjem nekog lokalnog prestupnika (njegova zlodela i postišivanje su lakše uočljivi), jer to ostavlja veći utisak nego neko posredno (preko sredstava informisanja) upoznavanje s prestupima većeg obima i težine. Međutim, u toku socijalizacije i posredno upoznavanje s postišivanjem putem, na primer, televizije ili priča je veoma bitno, stoga što je spektar kriminalnog ponašanja u komšiluku i porodici često uži nego u nekoj široj zajednici. Ipak, ovde se mora staviti primedba u smislu da postoje getoizirani delovi velikih gradova gde deca odrastaju u kriminalnom miljeu, a u samim porodicama postoji širok spektar protivpravnog ponašanja. Pojedini autori navode važnost pričanja priča deci u toku socijalizacije, kako bi na taj način ponudili deci načine upitnog samosvrstavanja u neku od ponuđenih priča. S tim u vezi, društveni procesi postišivanja se sastoje iz tri stvari:

(1) „...postišivanje obezbeđuje moralne pouke koje grade savest. Zlo postupaka izvan njihovog neposrednog iskustva, deca delotvornije prepoznaju i prihvataju preko postišivanja nego čistim rezonovanjem” (Ignjatović, 2006: 346–47).

(2) „Društveni slučajevi postišivanja podsećaju roditelje na širok opseg zlodela kojima moraju da pouče svoju decu...” U društvu u kome je postišivanje važno, društveni slučajevi postišivanja će izazivati posredno postišivanje u okviru porodice tako da će, na kraju, krivični zakonik biti, manje-više, automatski pokriven” (isto).

Uz pomoć ovakvog prisustva postišivanja u okviru porodice dete će jednog dana biti u stanju da samostalno ili uz pomoć roditelja, tako što mu postavlja pitanje, prepozna i osudi nekog prekšioca zakona. Ovde se javlja rizik za društva koja s nedovoljno pažnje prilaze fenomenu postišivanja, jer ostavljaju nepokriven čitav spektar protivpravnog ponašanja. Zanimljiv je i primer našeg društva koji se ne razlikuje od primera susednih društava Zapadnog Balkana. Naime, usled nataloženih mentaliteta podrivanja okupatorskih režima koji su se duže ili kraće zadržavali na

ovim prostorima, postalo je usvojeno pravilo da se neka ponašanja vide kao legitimna iako se u potpunosti kose s legalnošću pravnih normi.⁹⁵

Kao rezime ove tačke (Ignjatović, 2006: 347) navodi da „javno postidičivanje vrši pritisak na roditelje nastavnike i susede da primenjuju lično postidičivanje koje je dovoljno sistematično”.

(3) „Društveno postidičivanje u velikoj meri preuzima posao socijalizacije koju prethodno obavljaju roditelji i škola. Drugim rečima, postidičivanje se generalizuje iznad principa iz detinjstva i izvan njih, koji su stečeni u ranim godinama života” (isto).

Od sredine prošlog veka u zapadnim zemljama brojni su primeri delotvornog postidičivanja koji se odnose na prestupe kao što su vožnja pod uticajem alkohola, politička korupcija, ugrožavanje sigurnosti ljudi na radnom mestu, itd.

Postidičivanje je korisno i kao sredstvo boljeg razumevanja onoga što zakon traži od građana. Takođe širi vidike u smislu ukazivanja na neke prestupe koji su smatrani nevidljivim, kao što je na primer seksualno uznemiravanje, silovanje u braku, diskriminacija pri zapošljavanju. Konačno, postidičivanje se primećuje kao posebno važno za održavanje trenutno relevantnog zakonskog i moralnog poretka.

Osnovni problem socijalizacije u savremenom društvu jeste da se sa sazrevanjem dece i njihovim izlaskom iz kruga porodice sve više računa na unutrašnje kontrole kod deteta nauštrb spoljašnjih. Međutim, funkcionalnom diferencijacijom društva dolazi do pomaka ili, bolje reći, preuzimanja funkcija društvenih institucija od porodice. S tim u vezi, izvesno dolazi do rascepa u primeni postidičivanja u procesu socijalizacije. Naime, u školi koja sve više preuzima funkciju porodice, više se pribegava formalnoj kazni u odnosu na postidičivanje.

U ovom smeru se kreće i kontrola koju sprovode organi prinude, a koja se obavlja svakodnevno na ulici, mestima za zabavu, itd. Dosadašnja istraživanja pokazuju da se ovakvoj vrsti diskontinuiteta postidičivanja bolje suprotstavilo japansko u odnosu

⁹⁵ Ovde suprotstavljam legitimno legalnom, pa tako usled poistovečenja legalno donesenih zakona od strane parlamenta s nekadašnjim nametima okupatora kao što je na primer harač, smatra se potpuno legitimnim, odnosno prenosi se generacijski, običaj izbegavanja ispunjenja izvesnih obaveza.

na zapadna društva. Ova kontrola diskontinuiteta postidivanja sprovedena je tako što se sistem pravosuđa i školski sistem orijentiše na jačanje unutrašnjih kontrola. Tako, na primer, obraćanje ili prizivanje stida proizvodi izražavanje krivice, kajanja i volje za traženjem „reunifikacije i oprostaja od svojih voljenih (i/ili žrtve), te se to smatra najboljim rezultatom svih aktera drame krivičnog pravosuđa...” Ovakav vid reintegrativnog postidivanja, koji sprovodi policija iz komšiluka preko škole i radnog mesta, u Japanu funkcioniše tako što „prvo, one (institucije japanskog društva) društvenu kontrolu stavljaju ponovo u ruke osoba važnih za pojedinca, tamo gde ona može da postigne najveće efekte. Drugo, one ublažavaju nešto od diskontinuiteta između rastućeg poverenja u unutrašnje kontrole porodičnog života i šoka od povratka na spoljašnju kontrolu u velikom svetu” (Ignjatović, 2006: 348).

U korist stida bez kazne govore podaci o smanjenju stope kriminala u društvima koja su u većoj meri integrisala i sprovela ovaj vid sankcije, *reintegrativno postidivanje*, u odnosu na društva s formalnim, spoljašnjim vidom kažnjavanja.

Umesto zaključka

U ovom eksperimentu smo se bavili unutrašnjim i spoljašnjim kontrolama pojedinaca i grupa. Šire posmatrano, bavili smo se savešću društva. U osnovi ovih kontrolnih mehanizama nalazi se stid, a metod upravljanja stidom ogleda se u postidivanju. Postidivanje kao moćno društveno sredstvo može se uspešno koristiti ne samo kao vid kažnjavanja, nego i kao mehanizam za razumevanje krivice, traženja oprostaja i ponovnog društvenog i moralnog integrisanja u zajednicu. Videli smo da društva s različitim stepenom ekonomske razvijenosti mogu imati uspešne sisteme reintegrativnog postidivanja, bez obzira da li ti sistemi imaju podršku formalnog pravnog sistema. Uočeno je da reintegrativno postidivanje funkcioniše i u zajednicama koje ne raspolažu formalnim zakonodavnim institucijama.

Pored toga, sasvim je jasno da se u većini razvijenih društava istovremeno odigravaju dva procesa. Prvo, uviđanje značaja postidivanja i, drugo, rastakanje tradicionalnih metoda njegovog

stvaranja i praktikovanja. Ovakva diskrepancija dovodi ne samo do krize u reintegraciji pojedinaca i grupa u društvo, nego u širem smislu pojedine društvene sisteme (obrazovni i pravni, primarno) dovodi u stanje krize u smislu funkcionisanja i organizovanja.

Kao što smo videli u prethodnom (duševnom) i ovom eksperimentu, svest i savest su neraskidivo vezane sa uspešnim funkcionisanjem jednog društva. Ignorisanje ovih komponenti dovodi u pitanje funkcionisanje zajednica i društva uopšte.

Poput mešanja pojmova krize i katastrofe, i ovi rascepi, nepoštovanje i zanemarivanje značenja anticipacije i stida, uvode nas u svet eksperimentisanja s novim izazovima.

ISTRAŽIVAČ I ISPITANIK

SLUČAJNO OTKRIĆE, ABERACIJA JE I OČINSTVO

Pre nekoliko godina, tokom jedne od obuka koju je organizovala Uneskova katedra za bioetiku na Medicinskom fakultetu u Beogradu, kao jedan od predavača susrećem se s još jednim etičkim izazovom – slučajnim otkrićem.

Pored dobrobiti pacijenta, autonomije i informisanog pristanka, pacijent ima pravo i na istinite informacije. Nekadašnji paternalizam kojim su se od pacijenta skrivale loše vesti, te saopštavale eventualno nekom od članova porodice, odavno je napušten.

Međutim, da li je svako izostavljanje svih informacija, čak i onih koje su slučajno otkrivene, paternalizam ili nešto drugo?

Posmatrano iz ugla sistematičnosti naučnog istraživanja, mnogi od današnjih spasonosnih lekova su vanbračna neplanirana deca, odnosno deca *slučajnog otkrića*.

Ostavimo sada po strani dublju analizu logike slučaja i slučajnosti u nauci, i za potrebe ovog eseja ustvrdimo da neko sporedno otkriće može biti stvar slučaja, ali se ta slučajnost desila jer smo prethodno sproveli jednu racionalnu, svesnu i namernu radnju – istraživanje. Drugim rečima, istraživanje kojim se, hteli – ne hteli, nešto otkrije sigurno nije slučajnost, jer nismo slučajno istraživali! Primera je dosta, u prvoj polovini XX veka je to na primer penicilin, a u novije vremene sildenafil i mnogi drugi.⁹⁶ Šta bi se desilo da su istraživači odlučili da sakriju ili da ne saopšte ove slučajno pronađene informacije? Drugim rečima, da li ih etika obavezuje da sve informacije dobijene u jednom istraživanju moraju biti saopštene, pogotovo ako su kritične za zdravlje i dobrobit ne samo cele populacije nego i jedne konkretne osobe s konkretnim identitetom?

Tokom navedene obuke jedna od koleginica daje primer koji opisuje relevantnu dilemu. Tokom redovnog testiranja

⁹⁶ Videti odlične primere slučajnih otkrića u: Ban, 2006: 335–44.

novorođenčeta lekari dobijaju pozitivan rezultat na izvesnu genetsku aberaciju. U konkretnom slučaju oba gena nose istu informaciju, što znači da su oba roditelja potencijalni prenosioci ove aberacije. Pravilo u takvim situacijama nalaže da se i roditelji deteta testiraju istim testom. Rezultat je pokazao da je samo majka nosilac te malformacije.

Slučajno otkriće u ovom slučaju je rezultat testa očinstva. Početna aberacija je utvrdila da otac deteta nije u stvari biološki otac jer nema gen odgovoran za datu aberaciju.

Da li su lekari dužni da pored rezultata o malformaciji saopšte i informacije o očinstvu. Većina smatra da nisu jer, kako sami kažu, nisu privatni detektivi koji prate (van)bračne izlete.

S druge strane, ako promenimo ugao gledanja, pacijent ima pravo na istinite informacije. U ovom slučaju ne samo informacije o očinstvu, nego i svojim zdravstvenim potencijalima. Ukoliko se ne bi ništa reklo, jedan od partnera bi indirektno i lažno bio svrstan u nosioce gena s datom malformacijom, iako to nije.

Lekarka koja nam je predstavila ovaj slučaj objasnila nam je kako je na kraju ova dilema (kompromisno) rešena. Roditelji su pozvani i saopšteno im je da dete ima oba gena odgovorna za oboljenje, ali da je samo majka nosilac gena te aberacije. Zaključak treba da izvuku sami.

Ovim rešenjem pokrivena su oba predložena rešenja (da treba reći istinu o malformaciji i da ne treba reći ništa o testu očinstva), uz podrazumevanje da pacijenti kao laici barataju izvesnim znanjem iz molekularne biologije i genetike.

KONOPČE IL' MUTAN DUNAV, TRANSCEDENTALNI SOS

Istraživanja su bezlična!⁹⁷ Empiristi odveć konkretni u tumačenju podlažu lomaču ovakvoj drskosti, na kojoj će usput podgrejati kvantifikacijsku čorbu od prekućice. Njihov osnovni argument je da kvantitativna istraživanja zadovoljavaju sveto(vno) trojstvo

⁹⁷ Istraživač se unapred obavezuje da će poštovati anonimnost ispitanika da se podaci neće koristiti u druge svrhe sem naučnih itd. Ukoliko je takva bezličnost dobrim delom etički opravdana, da li je opravdano i novovekovno obezličjenje (racionalnog) *logosa* od (duševno) lekovitog *mita* i subjektivne perspektive ispitanika?

(3R): randomizaciju, reprezentativnost i re-uzrokovanje. Ona su anonimna i subjekt je zaštićen usled istraživačeve etičke obaveze. Naravno, propušteno je kroz rupu na kašici da se pomene da već godinama unazad ispitanici u društvenim naukama kod nas uglavnom ne daju pismeni informisani pristanak, niti etički odbor društvenih nauka (ili tek retko) odobrava istraživanja. Ipak, staro pravilo kaže da je usmeno odobrenje dovoljno uz prisustvo dva svedoka. No, pošto su istraživanja anonimna i ispitanik poznat samo istraživaču, svedoci mogu biti samo istraživač i Sveti duh.

Međutim, postoji i 3R pristup kojim se obezbeđuje humaniji pristup i redukcija bola za, na primer, životinje u medicinskim istraživanjima.⁹⁸

Polazeći od takvog razumevanja humanosti kroz izbegavanje ili minimizaciju bola, većina ispitanika u društvenim naukama ne bi imala ništa protiv ni kada bi istraživač umesto sociološkog znanja (moći) vladao još nekim. Na primer, „medicinskim“, ili političkim, umesto što nudi nadoknadu za istraživanje u vidu prigodnih vaučera ili kesica instant kafe, pa pošto istražuje „bolne“ teme, da nekako proba da umanja tu bol. Dovoljno bi, čini se, bilo da istraživač na human način istražuje takvu temu, što u našem slučaju znači da ukoliko ispitanik proceni da podaci ne mogu doneti nikakvu dobrobit (osim vaučera za popust na nekom onlajn kursu) njemu i široj zajednici, ima vremenski okvir u kome može da povuče svoje učešće u istraživanju odnosno podatke koje je dao istraživaču. Slična analogija bi u stilu Poperovog empirizma (i u politici) maštovito bila preneti i na povlačenja izbornih glasova ukoliko politički predstavnici nakon dobijenog mandata ne ostvaruju programska obećanja.

No sve ovo je tek zrnce soli naspram bezličnosti koja ugrožava validnost istraživanja. Ona proizlazi iz rezultata nekog istraživanja. Jedno od istraživanja je nedavno dalo sliku bezvoljnog društva⁹⁹ objašnjavajući društvene i egzistencijalne rizike koje ono

⁹⁸ O principima eksperimentalnih tehnika videti u: Russell and Burch, 1992.

Zamena (Replacement): metod koji izbegava ili menja upotrebu životinja u istraživanjima. Redukcija (Reduction): upotreba metoda koji obezbeđuju uporedive nivoe informacija od manjeg broja životinja, ili obezbeđuju više informacija od istog broja životinja. Usavršavanje (Refinement): upotreba metoda koji ublažavaju ili minimizuju potencijalnu bol, patnju ili nevolju, i poboljšavaju dobrobit za životinje koje se koriste i istraživanjima.

⁹⁹ Videti u: Mitrović, 2015.

postepeno i progresivno proizvodi. Ova bezvoljnost nosi opasnost i za čitavu zajednicu, a ne samo za konkretnog pojedinca, jer ona znači i odsustvo moralne obaveze – poništava deontologiju.

Polovina reprezentativnog uzorka odgovara da nema planove kojima bi popravili svoj život u narednih godinu ili dve. Dobar deo njih šalje SOS kroz društveno prihvatljivu formu crnog humora, te odgovajući na pitanje o životnim planovima, istraživaču saopštavaju da im je jedini plan ili izlaz da kupe konopče ili skoče u mutan Dunav.

Da li je sociolog u obavezi da prijavi ovakvo autodestruktivno stanje ispitanika nadležnoj stručnoj službi, s obzirom na ista etička pitanja koja se postavljaju pred psihijatre kada saznaju neka od mračnih i destruktivnih najava pacijenata imajući u vidu poverljivost tih razgovora. Konkretno situacije pokazuju da bi skršena etika, ponekad, nekome spasila život. Setimo se primera pilota „Džerman vingsa” koji je oborio avion pun putnika u Alpima. Njegov psihijatar je navodno bio upoznat s njegovim (auto)destruktivnim naumima neposredno pre nesreće, ali je te podatke čuvao kao poverljive medicinske informacije. Pod uslovom da je navedena pretpostavka tačna, ispada da je poštovanje autonomije (pacijenta) jedne ličnosti poništilo autonomiju drugih (pacijentovih klijenata – saputnika).

Upravo u ovoj kritičnoj tački se dokazuje da su i društvene nauke egzaktne. Dekart (Descartes) nam je odavno jednostavnim matematičkim pravilom omogućio da društvene nauke mogu da dobiju istu težinu na uopštavanju i poštovanju rezultata kao i prirodne. Mislim, dakle, postojim! Ali šta sa onima koji nemaju planove, ni kratkoročne ni dugoročne? Da li uopšte postoje? O kakvoj reprezentativnosti kvantitativnog metoda govorimo u objašnjenju metodologije datog istraživanja i mogu li se ti rezultati priznati ukoliko polovina uzorka poništi svojom izjavom o bezvoljnosti sve prethodne i potonje odgovore.

Ne mislim, dakle, ne postojim! Međutim, (obezmićen i obezduhovljen)¹⁰⁰ čovek koji oseća bol, i trenutno ne misli, ili ne sanja,

¹⁰⁰ U antičkom smislu obezmićen bi značio bespredmetan (izlišan). Mithos (μῦθος mûthos) je u prevodu predmet radnje Aristotelovog (Ἀριστοτέλης) tumačenja tragedije. Pod sve većim pritiskom logosa, tragedija je u staroj Grčkoj preuzela katarzičnu ulogu iskonskog mita, ali za razliku od mita koji je ostavljao mesta za spas junaka, tragedija nije.

svakako postoji i za takvu situaciju imamo rešenje, biće privremeno paternalizovan. Odnosno, pošto nije u stanju da trenutno donosi odluke o sopstvenom dobru, neko drugi će to uraditi za njega. Slučaj bezlične (anonimne) humanosti rođen iz bezličnog (anonimnog) ili bezvoljnog društva.

U VATRI IZGUBLJENOG I NAĐENOG, BIOETIKA I MIT

Mitovi ne bi postojali bez ljudi, ali je i pitanje da li bi ljudi postojali bez mita? Neko će požuriti da kaže da životinje nemaju mitove pa ipak postoje, baš kao i biljke, kamenje i nebo. Međutim, mitovi nam ne govore kako, već zašto da opstanemo.

Prvobitni mitovi paleolitskih lovaca upravo govore o jedinstvu i istovetnosti ljudi i životinja. Mitski značaj se daje kamenu koji je oruđe i oružje, i nebu u koje je čovek zagledan dok ih stvara. Međutim, životinjama ne trebaju mitovi koji će dati svrhu ubijanju i hranjenju mesom drugih (ali i istih) životinja.

Klesan milenijumskim kremenom civilizacije, ovaj prvobitni strah i stid ljudi koji su radi opstanka ubili (sebi ravnu) životinju izrodio je kulturnu inverziju (kao tabu) kroz narodnu izreku „svoje meso se ne jede!“ To je bio jedan od prvih pokazatelja samorazumevanja (ali i zloupotrebe) sopstvenih kapaciteta i snage sprovedene maštom, a ne mišićima i skeletom.

Ostavljajući za sobom to daleko (svo)vreme, zapitajmo se šta se dogodilo s nama u ne tako dalekoj prošlosti. Šta se promenilo u humanističkoj ideji tokom poslednje tri hiljade godina? Sve, ništa ili je neuhvatljivo?

U današnjoj bioetici i uopšte nauci nekoliko mitova ima izvestan monopol na objašnjavanje određenih situacija ili pravila.

Pre svega, tu je mit o *Prometeju*. On nam simbolički govori o herojstvu i kreatorstvu. Prometej gotovo da oslikava glavne ideje jedne od struja u bioetici koja zastupa „poboljšanje“ zdravih ljudi medicinskim sredstvima, a nesumnjivo uopšteno opisuje ljudsku želju za inovacijom i poboljšanjem.

Transhumanizam kao jedna od ideoloških i etičkih struja u bioetici je apsolutno prometejskog tipa. Odobrava gotovo sve nove medicinske tehnologije i to ne samo u lečenju nego i u

poboljšanju zdravih, mešajući se na taj način u poslove Boga, za šta ih optužuju njihovi ideološki protivnici, biokonzervativci.¹⁰¹ Ova struja ide toliko daleko da zastupa menjanje genetske linije ljudske vrste, u cilju povećanja ljudskih kapaciteta i sposobnosti. Na taj način, promena ne bi bila vezana samo za konkretnog pojedinca, nego bi se genetski prenosila na njegove potomke, baš kao što je Prometej preneo ljudima znanje o vatru. Međutim, vatra koju je Prometej dao ljudima, ukrađši je prethodno bogovima, s vremenom na vreme uništava dotadašnje napore i uspostavlja nove poretke, koji na njenom žaru podgrevaju istu žeđ za inovacijom, sve dok je ponovo ne zloupotrebe.

Protej, pomalo zaboravljen u modernim raspravama, mogao bi biti podjednako aktuelan kao često navođeni Prometej u bioetici. I on bi mogao biti izuzetan primer transhumanističkih ideja, ali to nije. Sociološko pitanje je: zašto?

Njegova mogućnost menjanja oblika kad god bi trebalo da pruži odgovor upravo je ono što neki autori nazivaju pravom na autentičnost u izboru novih identiteta farmakološkim sredstvima.¹⁰² Upravo transhumanisti smatraju da su identitet i ljudska priroda nešto što apsolutno treba menjati svim sredstvima, bez obzira na njihovu dugotrajnost ili ireverzibilnost. Ali, problem s Protejem je izuzetno složen. Uzimajući njega za primer bi se svakako ilustrativno predstavila mogućnost menjanja oblika odnosno identiteta kao stara i prihvatljiva ideja. Međutim, takav primer u sebi nosi i opasnost po transhumaniste, ali i neke biokonzervativce. Ta opasnost se svodi na pitanje društvene i pravne odgovornosti vezane za ličnost i može biti u svetlu ovog primera svedena na društveno značajno pitanje (svesti i savesti): zašto nositi teret jedne ličnosti, odnosno teret odgovornosti nekome, makar i samome sebi.

Izvesnu kritiku ove osobine nalazimo i kod biokonzervativaca, pogotovo Fukujame. Fukujama kritikuje mogućnost farmakološkog menjanja ponašanja, ljudskog identiteta i priode. Međutim, ovaj autor čini i izvesnu epistemološku grešku poistovećujući, pogrešno, negativne posledice farmakoloških sredstava i genetskih

¹⁰¹ Više videti u: V. Mitrović, 2012.

¹⁰² Više videti u: David De Grazia, 2000: 34–40.

manipulacija. Ovim se ne samo zamagljuje granica između reverzibilnosti jednih i ireverzibilnosti drugih, nego se i ublažava dejstvo, na primer, genetske promene na liniji zametka koja bi trajno izmenila, ne samo pojedinca i ne samo privremeno (kao u slučaju farmakoterapije), ljudsku vrstu (Mitrović, 2012: 64). Na ovaj način upravo Fukujama *protejski* menja svoj biokenzervativni u transhumanistički oblik. Ovaj mit stoga treba da nam posluži kao putokaz u budućim zdravstvenim i socijalnim politikama, koje iz jedne ideologije mogu, iz jednog ili drugog razloga, prelaziti u drugu, izbegavajući svaki put da do kraja daju odgovor na postavljeno pitanje nekog medicinskog izazova.¹⁰³

Odisejev pakt se u medicinskoj etici obično vezuje za ilustraciju informisanog pristanka, i s njim u vezi odnosa između dobrobiti pacijenta, njegove autonomije i paternalizma.

Odisej, suočen sa zavodljivom i opasnom pesmom sirena, naređuje svojim mornarima da ga vežu za jarbol kako se ne bi prepustio zanosu i izgubio život u dubinama mora. Mornare spasava tako što im je zapužio uši. Ne zaboravimo, Odisej sebi nije zapužio uši. I on je poput *Ikara* bio željan istraživanja prirode izazova. Međutim, *Odisejev* pakt podrazumeva primenu sile i obmanu sa informisanim pristankom ili bez njega, zbog postizanja dobrobiti pacijenta, odnosno opravdava paternalizam.

Suprotno *Odiseju*, nikada spominjana suprotnost u bioetičkim raspravama dolazi iz priče o *Ikaru*. Iako je Ikar bio unapred suočen s mogućim lošim ishodom, njegov primer, za razliku od *Odisejevog* paternalizma, u prvi plan stavlja autonomni izbor. Ikar je takođe dobio instrukcije koje bi ga spasile da je sputao svoju slobodu i želju da ode dalje nego što mu je savetovano, da ispita prirodu izazova.

Mit i bioetika se često prepliću, ali bioetika ne uzima od mita ono što može, nego ono što joj u tom momentu treba. Zbog toga su i naučna otkrića u vatri izgubljenog i nađenog svaki put kada se naučnici iznova pozivaju na stare priče.

¹⁰³ O kontigentnosti bioetičkih argumenata videti u: Mitrović, 2014: 93–124.

ISKONSKI NEPRIJATELJI

Kvalitativno istraživanje parova uključenih u proces vantelesne oplodnje (IVF ili ART),¹⁰⁴ pored osnovnih etičkih, društvenih i religijskih dimenzija ima i neke koje izmiču prvobitno planiranom i uvreženom opažanju istraživača.

Dimenziji koja je šire shvaćena kao poštovanje autonomije, a uže kao etika zajedničke odluke (*joint decisions*)¹⁰⁵ izmiče slika *iskonskog neprijateljstva*, ali i *simbioze* u graničnim situacijama (rađanja) života i smrti.

Od iskona je odnos rađanja i smrti predstavljao krajne tačke između kojih, i na osnovu kojih, je mitski objašnjena i opravdana logika života. Iskonsko neprijateljstvo, ali i simbioza supranika, takođe su deo te logike. To nije samo (ne)prijateljstvo logosa i mita, nego sukobljena mogućnost tumačenja naših iskustava na jedan ili drugi način. Čak i više od toga, neprijateljstvo i istovremena simbioza subjekata tih tumačenja. Na osnovnom nivou postojanja ljudske vrste, to je davno neprijateljstvo i simbioza muškarca i žene. Sukob i suživot lovca i majke. Sukob smrti i rađanja, ali i njihova neodvojivost. Najraniji mitovi govore o odlasku muškaraca u lov koji predstavlja rizičan i neizvestan put koji se preduzima zbog opstanka života, odnosno majki i dece. Nasuprot tome je iskustvo o ženi koja konstantno rađa život. Ova dva procesa, neprestano rađanje i lov, nisu se samo završavala rađanjem deteta, s jedne strane, i smrću plena ili neretko lovca, s druge, nego je taj proces otpočinjao dodatno frustrirajućim iskustvom obrednog celibata za muškarce pre odlaska u lov. Na osnovu takvih iskustava rođeni su rani mitovi koji govore o moći žene¹⁰⁶ i potrošivosti muškarca. Treba imati u vidu da je žena a ne muškarac boginja lova, tog surovog procesa u kome direktno ne učestvuje. Ona je kroz mit opisana kao moćna, krvožedna i osvetoljubiva boginja koja istovremeno daruje život. Potvrdu i proročanstvo, drugim rečima proizvode logosa i mita, dobićemo i u kasnijim predanjima, poput onog

¹⁰⁴ Više videti u Mitrović, 2016: 48–81; Mitrović, 2015: 81–110; Mitrović, 2020: 199–214.

¹⁰⁵ Više o zajedničkim odlukama videti u: Beauchamp, Childress, 2013.

¹⁰⁶ Moć darivanja novog života vizuelno je prikazana na najstarijim keramičkim statuetama, kao na primeru Venere iz Donjih Vestovica.

o Artemidi ili, još konkretnije, o Heraklu i Dejaniri, ili u procepima saznanja iz istraživanja koje se bavilo rađanjem ali i u ulogama (post)modernih Herkula i Dejanira.

Naime, navedeno istraživanje parova u procesu IVF u mnogim dimenzijama iskazuje neprolaznost ovog iskonskog neprijateljstva muškarca i žene. Ovoga puta utoliko izraženije jer se tokom IVF u potpunosti pokazuje mitska zamenjivost partnera (muškarca) kroz mogućnost vantelesne oplodnje, pa i upotrebe bilo čijih semenih ćelija. Da izuzetak potvrđuje ovo pravilo, pokazuje aberacija očinstva u prethodnom eseju. S napredovanjem biotehnologija, mitski sukob zahteva sve manje simbioze između muškarca i žene, a bez nje čini mi se da ostaje samo ogoljeni sukob. Ljubomorom, neznanjem i nemarnošću izazvano neprijateljstvo Dejanire prema Heraklu je proročki odredilo tok i detalje tog sukoba. Krv i seme tuđina predstavljeno je kao oružje u tom sukobu, od koga na kraju Herakle i strada. Ista tragična, i potencijalno spasonosna, mešavina (krv i seme) u modernim istraživanjima danas potvrđuje to proročanstvo. Ako uzmemo za primer transfer nukleusa neke somatske ćelije (kloniranje), poput krvi, kože, itd., današnja nauka je u realnoj mogućnosti da sprovede ne samo reproduktivno kloniranje životinjskih sisara, nego i ljudi.¹⁰⁷ Neki od vodećih transhumanista (poput N. Ejgara (Agar))¹⁰⁸ predlažu da bi kloniranje ljudi bilo prihvatljivo ukoliko bi imalo za cilj reprodukciju neke izuzetne osobe ili genija.

Međutim, tako rukostvoreno mitsko božanstvo (izuzetna osoba) može biti žena i samo žena, kojoj nije više potreban njen iskonski (ne)prijatelj – muškarac. Naime, mitsko božanstvo može biti samo ono koje daruje i citoplazmu i nukleus. Razlog je jednostavan, nukleus bi teoretski mogao da donira i muškarac, ali zameetak mora doći od žene, a u toj citoplazmi se nalazi mitohondrijalna DNK koja je odgovorna za metaboličke procese. Dakle, muški donor bi zahtevao žensku citoplazmu, što ne predstavlja savršenu reprodukciju izuzetne osobe. Međutim, ako je donor, na primer, krvne ćelije izuzetna žena, a uz to je i donor zametka, onda je reč

¹⁰⁷ Reproduktivno kloniranje ljudi je pod globalnim moratorijumom.

¹⁰⁸ Videti razloge zašto bi trebalo klonirati genija u: Agar, 2003. Takođe, videti zašto je nemoguće klonirati odnosno stvoriti istovetnog genija u: Mitrović, 2014.

o perfektnoj reprodukciji mitskog božanstva za čija je reproduktivna i metabolička svojstva odgovorna samo žena. Ovaj slučaj isključuje jednog neprijatelja, ali ojačava neprijateljstvo.

Ukoliko je reč o semenu koje se koristi za oplodnju *in vitro*, ono može biti uzeto od partnera ili donirano od nekog anonimnog donora. Ista stvar je i s ranim embrionom. Ova situacija, do juče takođe nezamisliva, gotovo je do detalja opisana svezvremenskim mitovima o prostornom susretu različitih generacija i poništavanju postidižavanja.

Tokom istraživanja uočeno je da bi se žene, potencijalno, radije odlučile za donirane semene ćelije nego za usvajanje. Gotovo sve žene su isticale da im je veoma važno da one iznesu trudnoću. Muškarcima je usvajanje bilo sasvim prihvatljivo i nisu ga svesno dovodili u ravan s doniranim semenim ćelijama (anonimnog donora) tuđina (Mitrović, 2015: 95–101; 2016: 55–81). Da li je trauma odlaska u lov ili Herakleovog prvog (tragičnog) brakoloma, milenijumskim postidižanjem učinila da moderni muškarac, a ne žena, na usvajanje bilo čije dece gleda blagonaklono? Suprotno ovoj opštoj prihvatljivosti potomstva od strane muškarca, nalazi se ciljani odabir oca dece koje preduzima žena uz upotrebu namernog prekida trudnoće kao kontrolnog mehanizma (isto). Primere strukturisanja ovog tipa sukoba nalazimo u esejima *Lombrozo u GSP-u*, *Bosanski azimut*, *Niske strasti jezika* i *Slučajno otkriće*.

Iako svi ovi sukobi deluju gotovo mitski, sudbonosno neprijateljstvo leži u domenu pregovora dva iskonska neprijatelja. Ali, da li se njihovi jezici (komunikacija poput one u priči *Beg iz dosade*) polako udaljavaju jedni od drugih ili ih neprijateljstvo može spojiti (priča *Polnost viceva*)?

Rezultati navedenog istraživanja pokazuju da konačnu odluku o preduzimanju vantelesne oplodnje donosi žena. Međutim, kako teku ti pregovori? Dominantni odgovor muškarca suočenog sa ovim izazovom bio je: tvoje telo, tvoja odgovornost, ti treba da odlučiš! Ima li dalje komunikacije posle ove konstatacije? Da li je naizgled moderan i još varljivije autonomni pristup jednoj vitalnoj stvari (roditeljstvu) u stvari vrhunski izraz neprijateljstva? Samozanemarivanje tamo gde je potrebna zajednička odluka ne samo da provocira neprijateljstvo, nego i realizuje eliminaciju jedne ili čak obe strane, a pregovor pretvara u sukob i tragediju.

Stoga potomci tragedije ne mogu ostvariti potpunu slobodu, a u sledećem ogledu ćemo videti da ovaj sukob dovodi i do odustajanja od spasavanja (dobrobiti) svih potencijalnih potomaka – klošarskih embriona.

Kao i u svakom mitu, sudbini je nemoguće umaći. Međutim, ako je verovati mitskoj doslednosti spasa u svakoj propasti, nova saznanja moraće da pronađu tu spasonosnu nit koja nam je kao vrsti potrebna za našu najveću dužnost – opstanak.

KLOŠARI I KLJAKAVI EMBRIONI

Kada bih ovaj tekst naslovio „Klošari i klošarski embrioni“, ništa bitno se ne bi promenilo u njegovom značenju. Reč klošar vodi poreklo od francuske reči *clocharde*, koja u suštini označava nekoga ko je hrom, kljakav. Da li su pripadnici ove grupe rođeni hromi ili takvi postaju zbog načina života. Možda je ta hromost simbolička, i u modernom društvu znači društvenu isključenost.¹⁰⁹ Druga simbolička sličnost je „beskućništvo“ većine nesikorišćenih embriona.

Međutim, zašto su embrioni kljakavi, i da li zaista postoje kljakavi embrioni? Da li su oni predmet društvene stigme baš kao i klošari?

Pre nego što se pozabavimo ovim pitanjem potrebno je analizirati šta u modernom društvu spaja klošare i rane embrione? Na prvi pogled, ništa. Međutim, ako razmislimo malo bolje, videćemo da oni pripadaju ranjivim grupama o čijoj sudbini sve više odlučuju drugi, najčešće uskospecijalizovane (uglavnom privatne) klinike i državni autoriteti putem ambivalentnih zakona i pravnih praksi (Mitrović & Zack, 2018). Te grupe uživaju sve manje autonomije. Pitanje njihove dobrobiti ne uključuje slobodu izbora, ili je u obrnuto proporcionalnom odnosu s drugim grupama čija je dobrobit „zagarantovana“.

U navedenom tekstu bavili smo se etikom dva slučaja i posledicama gubitka altruizma u susretu s masovnim katastrofama, o tome kako su klošari s kraja XX veka postali beskućnici u

¹⁰⁹ Videti više u Mitrović, 2015b.

XXI veku, kao i sudbinom neiskorišćenih ranih embriona u procesu vantelesne oplodnje (IVF).

U prvom slučaju opisao sam živote klošara i beskućnika u navedenim periodima, kao i odnos zajednice prema njima. U drugom, odnos medicinskog osoblja i potencijalnih roditelja prema ranim embrionima u IVF.

Transformaciju društvenog sistema pratila je i izvesna promena strukture društva. U toj promeni siromašni su postali još siromašniji, srednji sloj drugačiji, a najviša klasa, čini se, nedostižno bogata. U takvoj konstelaciji, najniža klasa je brzo i nepravedno nazvana gubitnikom tranzicije, a nekadašnja boemska slika klošara zamenjena je pravno uokvirenim nazivom beskućnika. Beskućnik, naime, u tom smislu nije neko ko nema sklonište, krov nad glavom, nego je njegov društveni status i pravno nevidljiv jer nema prebivalište, zdravstveno osiguranje, dostojanstvo itd.

U takvim uslovima, poput života na otvorenom, alkoholiizma i svega drugog što neretko prati beskućnike, nije teško ostati bez nožnih prstiju usled hladnoće, na primer. Tada i doslovno klošari postaju hromi.¹¹⁰ Međutim, zašto su embrioni hromi odnosno kljakavi i da li su istovremeno i beskućnici?

Tokom istraživanja altruizma u procesu IVF, naišao sam na priču jedne ispitanice, bivše pacijentkinje jedne privatne klinike za vantelesnu oplodnju, u kojoj se to slikovito objašnjava.

Kada sam je upitao da li je pitana ili informisana, i u kom momentu, o broju implantiranih embriona, ona je odgovorila: „Kada sam pitala koliko sam embriona dobila od 7 jajnih ćelija, oni su rekli: 'Tri i to kljakava!' Zamislite, ovaj razgovor se odvijao tokom medicinskih priprema za embriotransfer na hirurškom stolu...” (Mitrović, 2015: 98).

Ostavljajući po strani neetičku i neprihvatljivu formu obraćanja i pružanja informacija pacijentu, u izjavi medicinske sestre o „kljakavosti” embriona pronalazim dublje značenje od prvobitnog, odnosno da je reč o embrionima koji se sporo dele ili imaju malu šansu da nastave rast u materici.

Naime, samo dvoje od deset ispitanika relevantnog istraživanja bilo je obavješteno i potpisalo saglasnost o embriotransferu,

¹¹⁰ *Isto.*

uključujući i broj vraćenih embriona. Međutim, niko od njih deset nije konkretno pitan šta će uraditi s preostalim jajnim i semenim ćelijama i, još važnije, ranim embrionima. Većinsko mišljenje ispitanika je na nivou nagađanja o sudbini njihove potencijalne dece. Pošto nisu bili upoznati s mogućnošću čuvanja tog materijala ili su smatrali da kod nas ne postoje uslovi za to, prećutno su odustali od raspitivanja za sudbinu te ranjive grupe u modernom društvu.

U ovoj tački embrioni postaju ne samo kljakavi nego i klošari, beskućnici, a bezvoljno društvo se sreće s neželjenom situacijom.

ZAKLJUČAK: PUTOKAZ NA KRAJU PUTA

Ova knjiga u izvesnom smislu predstavlja putovanje geografskim predelima i predelima (naučne) imaginacije. Stoga smatram da je primereno da čitaocu umesto zaključka ponudim putokaz.

Međutim, konstatacija da je uobičajeno da se putokazi nalaze na početku nekog puta, a ne na njegovom kraju, istovremeno se pokazuje netačnom koliko i tačnom. Iskustvo s nekog puta ne određuje početni putokaz, već osećaj po povratku s puta. Preciznije rečeno, u ovom slučaju nužnost izbegavanja putokaza na samom početku uslovljena je ostavljanjem slobode tumačenja priloženih eseja u najširem smislu.

U prvom delu sam pokušao da na slikovit način prikažem odnos geografije, društva i onoga što istraživač, na prvi pogled, primećuje u novoj sredini. Akcenat sam stavio na gotovo neprimetne i marginalne pojave, želeći da ukažem da i one mogu predstavljati prozor u neki strukturalni ili funkcionalni izazov vredan proučavanja. Ako zapuštenost nekog bliskoistočnog i balkanskog trotoara ili kolovoza imaju isti izgled, ne smatram da treba istraživati percepciju čistoće ili estetike nekih lokalnih „komunalaca“, nego pažnju treba usmeriti na strukturu tih društava i odnose moći i vrednosti unutar njih.

S tim u vezi bilo bi vredno uporediti tri priče o profesiji političara na ova dva terena, a zatim potražiti sličnosti i razlike s globalnom slikom političara i njihovim odnosom prema svom i globalnom okruženju. Inverzan odnos prema svom okruženju nije samo osobina elite, nego postaje opšteprihvaćeni društveni obrazac. Kod elita taj odnos često ima ekonomsku (racionalnu) pozadinu, jer se prirodni i zajednički resurs obično privatizuje i postaje investicioni. Poput poligamije i poliandrije koja je relaksirala odnose moći na relaciji poglavica – saplemenici u iskonskim zajednicama, omogućavanje i nižim slojevima (bez značajnog profita za taj sloj) da se učestvuju u „prljanju“ životne sredine, na izvestan način

rešava međuklasne napetosti i pruža utehu. Ta uteha je zaboravljena tradicionalna (mitska) slamka duševnog spasa, oduvana sa zapada vetrom hiperracionalnosti sve do duvara (zida) na istoku, ispred koga ostaje da čuč i čeka.

Ovaj putokaz ne povezuje samo bliskost bliskog istoka, zakrpljene beogradske trotoare i zelenu paprat zavičaja političke elite, nego ukazuje na krupnije ekološke i društvene izazove. Pored toga, izvesno je da u sudaru tradicionalizma i modernizacije, dugoročne (vrednosne) žrtve podnose oba procesa. Mitska brazda koja je razdvojila Crveno more i omogućila Mojsiju i njegovom narodu put u slobodu doživljava inverziju u slici ubraždene kolone Palestinaca koji prolaze kroz „zatvorsku tubu“ (*Tri priče o zastavi*) da bi prošli kroz zid i ušli u Izrael.

Pored navednih eseja, i tekst o tenziji između neolitskog graditelja i stambene nadgradnje ukazuje da odbacivanje tradicionalizma ide ruku pod ruku sa „skrnavljenjem“ tehnologije (sistemi s sredstva komunikacije, stanovanja itd.) koju nosi modernizacija.

Kada pogledate ladolež koji je osvojio neki predeo, prva asocijacija vam je na tromost i inertnost. Sličan osećaj ostavljaju i neka pića ili hrana, karakteristična za izvesne predele. Međutim, ukoliko bismo na isti način sudili o azijatskom ili južnjačkom (gotovo) kastinskom, na prvi pogled tromom, društvenom sistemu, našli bismo se usred greške koja je uobičajena za takozvano zdravorazumsko u odnosu na stručno zaključivanje. Upravo ovakva organizacija društva obezbeđuje munjevit (nasledni) ulazak u elitne slojeve, a zatvara put nižim stratumima, kao što se vidi iz podataka u prvoj priči o političarima.

Prakse nevidljivosti (habitus 1), poput pojavnih oblika birokratije u esejima iz prvog dela knjige (na primer, *Brzina reda*, itd.), sistematski se mogu porediti sa shemama nespojivog (habitus 2) u idealnotipskom Veberovom viđenju birokratije (*Hronološki eksperiment*), i kritički analizirati kao u ishodu eksperimenta (habitus 3) neusidrenog i izgubljenog naučnog otkrića (vidi eksperiment *Aberacija je i očinstvo*, itd.).

Odnos hiperracionalizacije organske solidarnosti i sirove moći, slikovito opisane kroz priče *Specijalci i pećinski lavovi*, *Malta, nasukana barka Sv. Pavla* i *Plaža kifle i duge cevi*, u kombinaciji s navednim političarima sprinterima, osim prethodnih ekoloških,

otvara čitav spektar nevidljivih društvenih zabrinutosti (poput opšteg obrasca *iskonskog neprijateljstva* u habitusima izgubljenog).

Eseji o zastavama odnosno simbolima nadovezuju se na demonstraciju sile i paternalizam u „sporim” odnosno tekućim i „brzim” katastrofama. Priča o konjici bez zastave i neuspelom eksperimentu kulminira danas u trci za respiratore i vakcine protiv koronavirusa. Disproporcija snage armade bez simbola (*Konjica bez zastave*) u katastrofi i gologlavih političara koji u mećavi spasavaju nejake rezultira na kraju pričom o jarbolima bez zastava i zastavama bez jarbola.

U drugom delu knjige istraživačeva mašta može se doslovno prevesti u sociološku imaginaciju, jer sam ujedno i istraživač i sociolog. Takav vid imaginacije spaja naizgled nespojive tekstove i pristupe. Cilj mi nije bio da takvom sintezom dokažem izvesne fikcije, nego da stvorim teren za inspiraciju i dalju analizu čitaocima, kojima se ostavljaju odškrinuta vrata moje mašte.

Hronološki eksperiment ne obrće naglavce pristupe Marksa i Vebera, on ih poput nekog magijskog obreda čita doslovno ali obrnutim redosledom ne bi li, između ostalog, otkrio način nestanka ili pretakanja utehe spasenja u logiku kapitalizma. Dvojica klasika, iako nespojivih gledišta po pitanju nastanka i nestanka jednog sistema društvene proizvodnje, imaju i dosta sličnosti. Na primer, disproporcija uticajnosti njihovih dela u odnosu na njihovu profesionalnu pozadinu. Ni jedan ni drugi za svog života nisu uspeli da pronađu svoje mesto na nekom od univerziteta. I jedan i drugi su podeljene ličnosti u smislu unutrašnjeg apstraktnog duhovnog i umetničkog, i spoljašnjeg pragmatično-političkog izraza. To se iščitava ne samo iz biografskih detalja, nego i iz metodologije i izvora koje koriste u svom radu.

Ekonomski i politički eksperiment, u kombinaciji sa stidom i snovima jednog društva, pokreće pitanje društvenih izazova koji se naziru u bliskoj budućnosti. Kada bi se ti izazovi, koji u mašti ili nekom od snova deluju kao magla, kondenzovali u jednu kap koja bi trebalo da bude opisana stručnim jezikom, onda bi to bila kap koja preliva čašu paternalizma pretvarajući ga u „opravdanu” autoritarnost. Kap koja u sebi nosi dovoljno vlažnosti da se iz autonomnog odlučivanja sklizne u ranjivost i heteronomno odnosno odlučivanje umesto, pod izgovorom koristi za druge.

U trećem delu kroz nekoliko eseja pokrećem, pre svega, pitanje odnosa aberacije i slučajnog naučnog otkrića. Da li je neželjeno, ali tačno i vredno okriće zaista aberacija koju treba skrivati? Pojedine naučne metodologije sklone pogledu odozgo ili odozdo, umesto horizontalne perspektive, koja je rasporedom očiju inače fenotipski vezana za ljudski rod, prenebregavaju unutrašnji doživljaj aktera, slučajna otkrića i druge sazajne „marginalije”, a sve u svrhu naučnog imidža sopstvenih, često nehodično, prigodnih rezultata.

Takav odnos ima podlogu u načinu upotrebe, odnosno uključivanju ili isključivanju mitova u pojedinim bioetičkim argumentacijama, na šta sam ukazao esejom o bioetici i mitu. Slična situacija je i u etičkoj upotrebi stručnih i svakodnevnih izraza (mešanje pojmova krize i katastrofe u priči *Kriza u doba korone*). Upravo je na primeru kombinacije žargona i profesionalnog izražavanja oslikan odnos moći stručnjaka i ranjivosti i autonomije pacijenta u nekoj medicinskoj proceduri. S tim u vezi pokreće se i značajno pitanje ranjivih grupa u modernom društvu, njihove autonomije, ali i odgovornosti onih koji odlučuju za njihovo dobro.

Nada da kap odlučivanja za druge ne prelije čašu paternalizma ostaje u mogućnosti da će što veći deo populacije shvatiti da izazovi koji su pred nama zahtevaju holističku sliku o odnosu prema društvu, brizi o svojim, ali i tuđim pravima, slobodama i prirodi, kao i da smo mi i naša društva deo te prirode. Uzurpiranje našeg okruženja i razni oblici deluzija (posebno onih koje isključuju duhovnost) uskraćivanje su mogućnosti da se vidimo, znamo i čujemo.

LITERATURA I IZVORI

- Abramović, Grga. (1976). *Bosanski Šamac*. Bosanski Šamac: Skupština opštine Bosanski Šamac i Opštinska konferencija SSRN.
- Agar, Nicholas. (2003). *Liberal Eugenics: In defence of Human Enhancement*. Oxford: Blackwell.
- Baehr, Peter. (2002). *Founders, Classics, Canons*. New Jersey: Transaction Publishers.
- Bahm, J. Archie. (1995). *Epistemology – Theory of Knowledge*. Albuquerque: World Books.
- Ban, Thomas A. (2006). The role of serendipity in drug discovery. *Dialogues in clinical neuroscience*, 8(3), 335–44. doi:10.31887/DCNS.2006.8.3/tban
- Baker, Robert and Strosberg, Martin. (1992). Triage and Equality: An Historical Reassessment of Utilitarian Analyses of Triage. *Kennedy Institute of Ethics Journal*, 2 (2), 103–123.
- Beauchamp, Tom, L., James, F. Childress. (2013). *Principles of Biomedical ethics*. New York: Oxford University Press.
- Bourdieu, Pierre. (1989). Social Space and Symbolic Power. *Sociological Theory*, (7)1, 14–2.
- Bourdieu, Pierre. (1992). *Što znači govoriti: ekonomija jezičkih razmjena*. Zagreb: Naprijed.
- Bourdieu, Pierre. (1979). *Algeria 1960*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Burdije, Pjer. (1999). *Nacrt za jednu teoriju prakse*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Burdije, Pjer. (1999). *Signalna svjetla*, Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Bugarski, Ranko. (2002). *Nova lica jezika*. Beograd: Biblioteka XX vek.
- Castells, Manuel. (1969). Vers une théorie sociologique de la planification urbaine. *Sociologie du travail*, 11 (4), 413–443.
- Castells, Manuel. (1977). *The Urban Question*. London: Edward Arnold.
- Cunha, Daniel. (2015). The geology of the ruling class? *The Anthropocene Review*, 2(3), 262–6.
- Cvitanović, Lenga. (1975). Prikaz slučaja: Henri Lefevr, Urbana revolucija. *Revija za sociologiju*. 5(4), 170–172.
- Čaldarević, Ognjen. (1987). *Urbana sociologija: Socijalna teorija i urbano pitanje*. Zagreb: Globus.
- De Grazia, David. (2000). Prozac, Enhancement, and Self-Creation, *The Hasting Center Report*, 30 (2), 34–40.
- Dufner Annette. (2020). Who Should Take Care of Offenders with Dementia? In: Kühler M., Mitrović V. L. (eds) *Theories of the Self and Autonomy in Medical Ethics* (pp. 185–198). Cham: The International Library of Bioethics, vol 83. Springer. https://doi.org/10.1007/978-3-030-56703-3_12
- Đukić Tadić M, Stojković Lj, Petronijević A, Cvetković M. (1972). Tok i ishod trudnoće u žena vakcinisanih antivaricelnom vakcinom za vreme epidemije velikih boginja. *Zbornik radova na „Simpozijumu o suzbijanju variole na području Beograda“*, (str. 307–11). Beograd.

- Dzokic, A., Topalovic, M., Neelen, M., & Kucina, I. (2001). *The Wild City: Genetics of Uncontrolled Urban Processes*. HUNCH, The Berlage Institute report, (4).
- Elijas, Norbert. (2001). *Proces civilizacije – sociogenetička i psihogenetička istraživanja*, Sremski Karlovci: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića.
- Frank, Arthur, W. (1995). *The Wounded Storytellers: Body, Illness, and Ethics*. Chicago: The University Chicago Press.
- Fridman, Yona. (1972). *Cahier de l'environnement - Société environnement*. (Tom 4). Paris: Paul Mignot.
- Frojd, Sigmund. (1969). *Odabrana dela Sigmunda Frojda I–VIII*. Novi Sad: Matica srpska.
- Fuko, Mišel. (1988). *Istorija seksualnosti: korišćenje ljubavnih uživanja*. Beograd: Prosveta.
- Fuko, Mišel (2009). *Rađanje klinike. Arheologija medicinskog opažanja*. Novi Sad: Mediteran Publishing.
- Garaudy, Roger. (1976). *Karl Marx*, Zagreb: Školska knjiga.
- Goffman, Erving. (2000). *Kako se predstavljamo u svakodnevnom životu*, Beograd: Geopoetika.
- Gordon, Milton M. (1950). *Social Class in American Sociology*. New York/Toronto/London: McGraw-Hill.
- Ignjatović, Đorđe. (2006). *Kriminološko nasleđe*, Beograd: Službeni glasnik.
- Gross, L. Micael, (2006). *Bioethics and Armed Conflict: Moral Dilemmas of Medicine and War*. Cambridge: MIT Press.
- Ilić, M. (1987). *Sociologija kulture i umetnosti*. Beograd: Naučna knjiga.
- Ilić V., Gligić A. (1973). Antivarioločna vakcinacija trudnica i novorođenčadi. Izabrani materijal sa jugoslovenskog simpozijuma „Variola u Jugoslaviji 1972. godine“, (str. 372–5). Primošten, (izdavač nije naveden).
- Ingham, G. K. (1970). Social Stratification, *Sociology*, 4 (1), 105–113.
- Janjić, M. (1998). *Održiv razvoj ljudskih naselja*, Beograd: JUGINUS i Direkcija za građevinsko zemljište i izgradnju Beograda.
- Jokić, Aleksandar. (1996). *Aspekti naučnog otkrića*, Beograd: FDS.
- Karl, Polanji, (2003). *Velika Transformacija*, Beograd: Filip Višnjić.
- Kocka, Jürgen. (1973). Karl Marx und Max Weber im Vergleich. Sozialwissenschaften zwischen Dogmatismus und Dezisionismus (pp. 54–84) in: Hans-Ulrich Wehler (Ed.), *Geschichte und Ökonomie*, Köln: Kiepenheuer & Witsch, <https://www.econstor.eu/bitstream/10419/112482/1/208176.pdf> (pristupljeno 23. 01. 2023).
- Kolarić, Ivan, (1986). Maks Weber, Metodologija društvenih nauka, u: *Marksistička misao* 6 (86), 227–233.
- Koštunica, Vojislav, (2003). *Intervju B92* od 27. 3. 2003. Autor emisije: Aleksandar Timofejev. <https://www.b92.net/intervju/2003/kostunica.php> (pristupljeno 04. 05. 2020).
- Lefebvre, Henri. (1968). *Le droit a la ville*, Paris: Edition Anthropos.
- Lefebvre, Henri. (1974). *Urbana revolucija*, Beograd: Nolit.
- Lenski, Gerhard. (1954). Status Crystalization: A Non-vertical Dimension of Social Status. *American Sociological Review*. (19) 4. 405–13.
- Lončar Butić, Nataša. (1975). Neki aspekti bespravne izgradnje. *Revija za sociologiju*. 5 (4), 106–109.
- Lorimer, Roland. (1998). *Masovne komunikacije*. Beograd: CLIO.

- Marks, Karl, (1947). *Kapital*, (Tom I). Beograd: Kultura.
- Martindale, Cyril Charles, (1928). *The religions of the world*, London: Ernest Benn.
- Медић-Стојанац, С; Петровић, Р; Радуловић, Т. (2002). Вакцинација жена у трудноћи и лактацији. *Српски архив за целокупно лекарство*, 130 (3/4), 131–135. <https://doi.org/10.2298/SARH0204131M>
- Mid, Margaret, (2001). *Čisto i opasno*, Beograd: XX vek.
- Milić, Vojin. (1989). *Prilozi istoriji sociologije*, Sarajevo: Veselin Masleša.
- Mills, Charles Wright, (1956). *The Power Elite*. New York, Oxford: Oxford Press.
- Митровић, Веселин. (2006). Социолошки дневник. *Градана*, нова серија, (16), 246–258.
- Mitrović, Veselin. (2012). *Iskorak bioetike*, Beograd: Čigoja štampa i Institut za sociološka istraživanja.
- Mitrović, Veselin. (2012a). *Džez kao sociokulturna improvizacija: kvalitetno istraživanje društvene pokretljivosti*. Beograd: Filozofski fakultet.
- Mitrović, Veselin (2012b). „Poboljšanje”, sociologija i naučna fantastika. U: Rada Dregić, Željko Radinković i Predrag Krstić (ur.) *Horizont bioetike: moral u doba tehničke reprodukcije života*, (str. 307–348). Beograd: Institut za filozofiju i društvenu teoriju.
- Mitrović, Veselin. (2013). The Human Enhancement: Toward the Creation of Patterns of Injustice? In: Hannes Nykänen, Ole Preben Riis, Jörg Zeller (eds.), *Theoretical and Applied Ethics*, (p. 257–274). Aalborg: Aalborg University Press.
- Mitrović, V. (2014). The Contingency of the „Enhancement” Arguments: The Possible Transition from Ethical Debate to Social and Political Programs, *Journal for the Study of Religions and Ideologies*, 13(37), 93–124.
- Mitrović, Veselin. (2015). *Bezvoljno društvo*, Beograd: Čigoja štampa i Institut za sociološka istraživanja.
- Mitrović, Veselin. (2015a). Resilience: detecting vulnerability in marginal groups, *Disaster Prevention and Management*, 24(2), 185–200. <https://doi.org/10.1108/DPM-05-2014-0096>
- Mitrović, Veselin. (2015b). How Klošar became Homelessnes, Upon the Dissolution of Yugoslavia. <https://cpb-us-e1.wpmucdn.com/blogs.uoregon.edu/dist/9/6716/files/2014/02/Veselin-Mitrovic-sa8zr2-1zqyiax.pdf> (pristupljeno 29. 12. 2019).
- Mitrović, Veselin. (2016). Parents' religious and secular perspectives on IVF planning in Serbia, *Journal for the Study of Religions and Ideologies*, 15(43), 48–81.
- Mitrović, Veselin and Zack, Naomi. (2018). The Loss of Deontology on the Road to Apathy: Examples of Homelessness and IVF Now, with Disaster to Follow. In: O' Mathúna D., Dranseika V., Gordijn B. (eds.) *Disasters: Core Concepts and Ethical Theories*. (pp. 229–240.) Cham: Springer. Advancing Global Bioethics, vol 11.
- Mitrović, Veselin, Dónal O' Mathúna, Iskra A. Nola. (2019). Ethics and Floods: A Systematic Review. *Disaster Medicine and Public Health Preparedness*. Published online: 10 January 2019. <https://doi.org/10.1017/dmp.2018.154>
- Mitrović, Veselin. (2020). Understanding 'Euthanasia' Across Various Medical Practices. In: Michael Kühler, Veselin L. Mitrović (eds) *Theories of the Self and Autonomy in Medical Ethics* (pp. 199–214), Dordrecht: Springer, The International Library of Bioethics (83). DOI: 10.1007/978-3-030-56703-3_13
- Mitrović, Veselin. (2021). Crisis in the Time of Disaster (Coronavirus). *The European Sociologist*. 49.

- <https://www.europeansociology.org/european-sociologist/issue/46/discussion/28bd2a45-06a6-4429-b64f-e8544c03342d> (pristupljeno 29. 12. 2019).
- Mladenović, D., Šulović, V., Radić, J., Jovanović, R. (1972). Mere prevencije i pret-hodna iskustva u zaštiti trudnih žena i porodilja u toku epidemije variole u Beogradu. *Zbornik radova na „Simpozijumu o suzbijanju variole na području Beograda“*, (str. 88–90). Beograd, (izdavač nije naveden).
- Mommsen, J. Wolfgang. (1974). *Max Weber. Gesellschaft, Politik und Geschichte*, Frankfurt am Main: Schurkamp taschenbuch wissenschaft.
- Massignon, L., Morand, M. (1927). „Le statut de la femme kabyle et la réforme des coutumes berbères” (sveska I), *Revue des études islamiques*, (pp. 47–94). Paris: Librairie Orientaliste Paul Geuthner.
- Morand, M. (1921). *Etude de droit musulman algerien*. Alger: J. Carbonel.
- Norgaard, K. Marie. (2011). *Living in Denial: Climate Change, Emotions, and Everyday Life*. Cambridge, Massachusetts; London, England: MIT Press.
- Pahl, E., Ray. (1973). *Patterns of Urban Life*. London: Longmans Green.
- Pahl, E., Ray. (1975). *Whose City? Harmondsworth*: Penguin.
- Parsons, T. (1929). „Capitalism” in Recent German Literature: Sombart and Weber (Concluded). *Journal of Political Economy*, 37(1), 31–51.
- Opalić, Petar i Lešić, Aleksandar. (2001). *Psiha i telesna trauma*, Beograd: Medicinski fakultet Univerziteta u Beogradu.
- Peel, Michael. (2020, 07 April) EU warns of global bidding war for medical equipment, *Financial Times*. EU warns of global bidding war for medical equipment | Financial Times (ft.com) (pristupljeno 18. 03. 2021).
- Petrovar, Ksenija. (1999). Pravo na dostojanstveno stanovanje u: *Ostvarivanje ekonomskih i socijalnih prava* (str.133–155), Beograd: Beogradski centar za ljudska prava.
- Petrović, Mina. (2004). *Sociologija stanovanja*, Beograd: Čigoja štampa i Institut za sociološka istraživanja.
- Polanji, Karl. (2003). *Velika transformacija*, Beograd: Filip Višnjić.
- Popović, Mihailo; Ranković, Miodrag. (1981). *Teorije i problemi društvenog razvoja*. Beograd: BIGZ.
- Popović, Mihailo. (1987). *Društvene nejednakosti u Srbiji: sociološko istraživanje u Beogradu*. Beograd: Institut za sociološka istraživanja.
- Portes, Alejandro. (1994). The Informal Economy and Its Paradoxes. In: Smelser and Swedberg (eds.) *The Handbook of economic Sociology*. (pp. 426–449). Princeton, New York: Russell Sage Publicatio.
- Radojčić, Mirjana. (1998). Mediji, etika, politika, Hod ka globalnom selu ili u susret apokalipsi, *Filozofija i društvo*, 14 (2), 63–85.
- Rajt, Ronald. (2007). *Kratka istorija napretka*. Beograd: Geopoetika.
- Remco Campert. 2007, JALOEZIE. *I Dreamed in the Cities at Night*, (pp. 94/95) Tod-morden: Arc Publications.
- https://www.arcpublications.co.uk/books/remco-campert-i-dreamed-in-the-cities-at-night-319/look_inside (pristupljeno 10. 05. 2020).
- Richter, Melita. (1975). Prikaz slučaja: *Le droit a la ville*. *Revija za sociologiju*. 5 (4), 165–169.
- Roucher-Debatte, Claud. (1807). *Lecons sur L'art d'observer*, Montpellier: Fontenay-Picot.
- Runciman, Garrison, W. (1963). Karl Marx und Max Weber. In: *Social Science & Political Theory* (pp. 43–63). Cambridge: MIT Press.

- Salomon, Albert. (1945). German Sociology. In: G. Gurvitch, W. Moore (eds.), *Twentieth Century Sociology* (pp. 586–614) New York: The Philosophical Library.
- Samenvatting van het verdrag tot vaststelling van een Grondwet voor Europa*, (2005). Den Haag: Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties.
- Sanders, Peter. (1995). *Social theory and Urban Question*, London: Routledge.
- Simmel, Georg, and Everett C. Hughes. (1949). The Sociology of Sociability. *American Journal of Sociology*. 55 (3), 254–61. www.jstor.org/stable/2771136 (pristupljeno 17. 04. 2020).
- Zakon o stanovanju, *Službeni glasnik SRJ*. 46/94; 47/94 (čl.12). <http://demo.paragraf.rs/WebParagrafDemo/ZAKON-O-STANOVANJU-SL.-glasnik-RS,-br.-50-92,-76-92,-84-92-ispr,-33-93,-53-93,-67-93,-46-94,-47-94-ispr,-48-94,-44-95-djr.-zakon,-49-95,-16-97-i-46-98.htm> (pristupljeno 18. 03. 2018).
- Sorokin, Boris. (1976). *Osnove socijalne psihologije za studente prava*, Zagreb: Narodne novine.
- Stark, David and Grabher Gernot. (1996). *Restructuring Networks in Post-socialism: Legacies, Linkage and Localities*. Oxford: Oxford University Press.
- Svalastoga, Kaare, (1965): *Social Differentiation*. New York: D. McKay Company.
- Šuštar, Stipe. (1975). Kamo ide grad i čime li se to bavi urbana sociologija?, *Revija za sociologiju*. 5 (4), 6–11.
- Russell, M. S., William, Burch, L., Rex. (1992). *The Principles of Humane Experimental Technique*. Baltimore: John Hopkins Bloomberg Scholl of Public Health. <https://caat.jhsph.edu/principles/the-principles-of-humane-experimental-technique> (pristupljeno 23. 01. 2023)
- Voorlichting sector Volksgezondheid van het Ministerie van Volksgezondheid, Welzijn en Sport. (2005). *Stand van Zaken van de sociale zekerheid, overzicht per januari 2005*, Den Haag: Ministerie van Volksgezondheid, Welzijn en Sport.
- Weber Max, (1956). *Wirtschaft und Gesellschaft. Grundriß der verstehenden Soziologie*, Tübingen: Mohr Siebeck.
- Weber Max, (1958). *Gesammelte Politische Schriften*. Tübingen: Mohr Siebeck.
- Weber Max, (1968). *Protestantska etika i duh kapitalizma*, Sarajevo: Veselin Masleša.
- Weber Max, (1986). *Metodologija društvenih nauka*, Zagreb: Globus.
- Winslow, R. Gerald, (1982). *Triage and Justice*. Winslow Berkeley: University of California Press.
- Zack, Naomi. (2018). *Reviving the social compact: inclusive citizenship in an age of extreme politics*. New York: The Rowman & Littlefield.
- Zack, Naomi. (2009). *Ethics for Disaster*, Lanham MD: Rowman and Littlefield.
- Zeldin, Teodor. (2003). *Intimna istorija čovečanstva*, Beograd: Geopoetika.
- Женевска конвенција о побољшању положаја рањеника и болесника у оружаним снагама у рату (са Допунским протоколом из 1977), (1949. 12. август). Службени лист ФНРЈ, бр. 24/50. https://www.tuzilastvorz.org.rs/public/files/pages/2021-03/zen_konvencija_1_cir.pdf; <https://www.minrzs.gov.rs/sites/default/files/2021-04/%D0%94%D0%BE%D0%BF%D1%83%D0%BD%D1%81%D0%BA%D0%B8%20%D0%BF%D1%80%D0%BE%D1%82%D0%BE%D0%BA%D0%BE%D0%BB.pdf> (pristupljeno 18. 03. 2021)
- Žižić, Mileva i drugi. (2001). *Metodi statističke analize*, Beograd: Ekonomski fakultet Univerziteta u Beogradu.

Onlajn geografija izvora:

Istraživač i okolina:

- Bolnica Vitlejem: Children's Relief Bethlehem. <https://www.kinderhilfe-bethlehem.ch/en/> (pristupljeno 12. 10. 2018).
- B92: B92 (Intervju) od 27. 03. 2003. Gost Vojislav Koštunica predsednik DSS. Autor: Aleksandar Timofejev, urednik informativnog programa TV B92. <https://www.b92.net/intervju/2003/kostunica.php> (pristupljeno 04. 05. 2020).
- Dutch news: Dutch News (10 January, 2018) Police home visits to people who liked a Groningen Gas protest on Facebook. <http://www.dutchnews.nl/news/archives/2018/01/police-make-home-visits-to-people-who-liked-a-groningen-gas-protest-on-facebook/> (pristupljeno 12. 10. 2018).
- MEMO (Meaddle East Monitor): Greek Orthodox Church sells Jaffa Clock Tower, (19 July, 2017) <https://www.middleeastmonitor.com/20170719-greek-orthodox-church-sells-jaffa-clock-tower/> (pristupljeno 12. 10. 2018).
- NATO triage system: NATO Logistic Handbook, Chapter 16: Medical Support, Medical Support Principles (October 1997). <https://www.nato.int/docu/logi-en/1997/lo-1603.htm> (pristupljeno 18. 03. 2021).
- Reuters: <https://www.reuters.com/article/netherlands-gas-groningen/update-1-dutch-minister-says-reduce-output-at-groningen-gas-field-by-as-much-as-possible-idUSL8N1P35J8>
- Financial times: EU warns of global bidding war for medical equipment | Financial Times (ft.com) (pristupljeno 04. 05. 2020).
- BBC News: BBC, (2022, 28 February) Covid passports: Where do I still need to use one? BBC News (pristupljeno 18. 03. 2021).
- Tesla grad (TG) na Makiškom polju: „Grad izdvojio 102 miliona za rekonstrukciju reni bunara u Makišu”. *Nova ekonomija*. (10. 04. 2016). <https://novaekonomija.rs/vesti-iz-zemlje/grad-izdvojio-102-miliona-za-rekonstrukciju-reni-bunara-u-maki%C5%A1u>. (pristupljeno 19. 03. 2018).
- „Institut za vodoprivredu: U zoni vodoizvorišta u Makišu dozvoljena gradnja”. *Politika*. (28. 10. 2020). <https://www.politika.rs/sr/clanak/469674/Beograd/Institut-za-vodoprivredu-U-zoni-vodoizvorista-u-Makisu-dozvoljena-gradnja>. (pristupljeno 18. 12. 2021).
- „Izgradnja naselja na Makišu ostaviće Beograd bez vode za piće”. *Politika*. (2020. 27. 12.) <https://www.politika.rs/sr/clanak/469624/Izgradnja-naselja-na-Makisu-ostavice-Beograd-bez-vode-za-pice>. (pristupljeno 18.12.2021).
- Preduzeće „Brača Karić” planira izgradnju stanova na Makiškom polju. <https://www.abk.rs/beograd-dobija-tesla-grad-a-gradani-srbije-stanove-po-vise-nego-povoljnim-cenama-fotovideo/> (pristupljeno 19. 03. 2018). (Ova vest je skinuta sa sajta kompanije BK posle izvesnog vremena).
- BETA. (25. 01. 2021.). „Karić: Nećemo graditi Tesla grad na Makišu” *Danas*. <https://www.danas.rs/vesti/drustvo/karic-necemo-graditi-tesla-grad-na-makisu/>. (pristupljeno 18. 12. 2021).
- Nikolić, Maja. (28. 09. 2017). „Ugrožavaju li metro i Tesla grad vodoizvorište na Makišu?” *N1*. <https://rs.n1info.com/vesti/a331176-ugrozeno-vodoizvoriste-makisa/> (pristupljeno 19. 03. 2018).

- „Tesla grad u Makišu? Karić bi da zida meganaselje na lokaciji gde će IĆI I METRO“. *Blic*. (21. 07. 2021) <https://www.blic.rs/vesti/beograd/tesla-grad-u-makisu-karic-bi-da-zida-mega-naselje-na-lokaciji-gde-ce-ici-i-metro/r45r2tz> (pristupljeno 09. 04. 2018).
- Geneva Convention, (1949). (Ratna medicinska trijaža): IHL Treaties – Geneva Conventions of 1949, Additional Protocols and their Commentaries (icrc.org) (pristupljeno 18. 03. 2021).

Istraživačeva mašta:

- BBC-JADARIT: BBC ONE MINUTE WORLD NEWS. Kryptonite is discovered in Mine. *BBC News*. (24 April, 2007) <http://news.bbc.co.uk/2/hi/science/nature/6584229.stm> (pristupljeno: 04. 03. 2021).
- SABRE (Synergetic Air Breathing Rocket Engine): SABRE. The Engine that changes everthing. *Raction Machines*. <https://www.reactionengines.co.uk/beyond-possible/SABRE> (pristupljeno: 04. 03. 2021).
- Stid/Sram/Shame: Rogers, Katie. (2021. July 13). „Have You No Shame?“ Biden frames voting rights as a moral reckoning. *New York Times*, <https://www.nytimes.com/live/2021/07/13/us/joe-biden-news> (pristupljeno: 18. 12. 2021).
- ALO/M.G. (07. 11. 2020). Vučić o izborima u SAD: „Sram vas bilo! Čemu se radujete?“ *Alo*. <https://www.alo.rs/vesti/politika/aleksandar-vucic-izbori-sad-amerika-predsednik-dzo-bajden/355015/vest> (pristupljeno: 18. 12. 2021).
- Sociologija XX veka: Gurvitch, Georges. (1945). *Twentieth century sociology*. New York: Philosophical Library <https://archive.org/details/twentiethcentury-00gurv/page/n15/mode/2up> (pristupljeno: 18. 12. 2021).
- Urbana sociologija: *Revija za sociologiju*.5(4) <https://hrcak.srce.hr/broj/12608> (pristupljeno: 18. 12. 2021).
- Restrukturiranje mreža u postsocijalizmu: Grabher, Gernot, and David Stark (eds), (1996). *Restructuring Networks in Post-Socialism: Legacies, Linkages and Localities*. Oxford: Oxfrord University Press. (online edn, Oxford Academic, 3 Oct. 2011):<https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780198290209.001.0001> <https://oxford.universitypressscholarship.com/view/10.1093/acprof:oso/9780198290209.001.0001/acprof-9780198290209> (pristupljeno: 18. 12. 2021).
- Istraživanje neplanske/divlje izgradnje: Videti u Dzokić, et al., 2001, https://www.stealth.ultd.net/stealth/01_wildcity.html (pristupljeno: 18. 12. 2021).

Istraživač i ispitanik:

- Klošar i beskućnik: Mitrović, V. (2014) How Klošar Became Homeless Upon the Dissolution of Yugoslavia. *Homelessness and Home*. (pp. 1–9). Eugene: Community Philosophy Institute UO Philosophy Department. <https://cpb-us-e1.wpmucdn.com/blogs.uoregon.edu/dist/9/6716/files/2014/02/Veselin-Mitrovic-sa8zr2-1zqyiax.pdf> (pristupljeno: 20. 04. 2020).
- Homelessness and Home Community: Philosophy Institute UO Philosophy Department <https://homelessness.philosophy.uoregon.edu/> (pristupljeno: 20. 04. 2020).
- Klošari i kljakavi embrioni: Videti u Mitrović, V., Zack, N. 2018: 229–240. https://link.springer.com/chapter/10.1007/978-3-319-92722-0_16. (pristupljeno: 20. 04. 2020).

- Uputstva i primeri o slučajnim otkrićima (*serendipity*): Accidental discovery. *Builders Pocket Guide*. Environment Canterbury: Regional Council. <http://www.bpg.co.nz/accidental-discovery.html> (pristupljeno: 18. 12. 2021).
- The best accidental discoveries in polymer chemistry. TRP Polymer Solutions. UK. <https://trp.co.uk/the-best-accidental-discoveries-in-polymer-chemistry/> (pristupljeno: 18. 12. 2021).
- Uloga slučajnih otkrića u farmaciji. Videti u: Ban, 2006: 335–344. <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC3181823/> (pristupljeno: 18. 12. 2021).
- Principi humanih eksperimentalnih tehnika, videti u: Russell and Burch, 1992. *The Principles of Humane Experimental Technique*. <https://caat.jhsph.edu/principles/preface> (pristupljeno: 20. 04. 2020).

CIP – Каталогизacija у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

821.163.41-4
316.334.54/.56

МИТРОВИЋ, Веселин, 1972–

Homo experimentalis : geografija socioloških eseja / Veselin
Mitrović. – Београд : Institut društvenih nauka, 2023 (Београд :
RIC Граfiчког инжењерства Tehnoloшко-metalуршког fakulteta).
– 199 str. ; 22 cm. – (Edicija Mografije / [Institut društvenih nauka,
Београд])

Tiraž 150. – Napomene i bibliografske reference uz tekst.
– Bibliografija: str. 192–199.

ISBN 978-86-7093-260-9

- а) Социологија
- б) Географија – Социолошки аспект
- в) Социологија града

COBISS.SR-ID 111790601